

POLITIKAI GONDOLKODÁS A HUSZADIK SZÁZADBAN

Kézírtos jegyzet Bayer József egyetemi előadásaiából

(Kizárólag oktatási célra használható, irodalmi hivatkozás alapjául nem szolgálhat!)

ELTE BTK

Politikaelméleti Tanszék

Budapest, 1996

TARTALOM

Bevezető előadás

A globalizálódás és következményei

Max Weber politikai szociológiája

A legitim uralom formái

A bürokratikus-legális uralom és a plebiszciter vezérelvű demokrácia eszméje

A szocialista munkásmozgalom skizmája: a szociáldemokrácia és a leninizmus

A revizionizmus és a reformizmus

Lenin és a bolsevizmus

A totalitárius jelenség

A fasizmus és a náciizmus ideológiája

Viták a demokráciáról

A posztmodern és az új társadalmi mozgalmak

Az új társadalmi mozgalmak

A jóléti állam és válsága

A szociális piacgazdaság német modellje

Bevezető előadás

A következő előadások tárgya a politikai gondolkodás a huszadik században. Ez a megfogalmazás eleve magában foglal némi leszűkítést. Egyrészt a politikai gondolkodás köre tágabb, mint a politikai filozófiáé illetve elméleté; beletartoznak a politikai ideológiák éppúgy, mint más, elméletileg talán nem újdonságnak számító, de annál befolyásosabb politikai eszmék. Másrészt nem a huszadik század politikai gondolkodásának egészéről lesz szó, hanem annak csak néhány, fontosnak tartott szeletéről. E megszorítások azt jelentik, hogy nem ragaszkodunk a szorosan vett politikai elméletek tárgyalásához, és nem vállalkozunk arra sem, hogy valamilyen prekoncepció jegyében értelmezzük a század politikai gondolkodásának lényegét. Pusztán néhány olyan fontos kérdésre adott választ illetve válaszváltozatot mutatunk be, amelyeket befolyásos politikai gondolkodók illetve irányzatok adtak a huszadik századi történelem során felvetődött problémákra.

Az ilyen tárgyalásmód eltér a szokásos eszmetörténeti vizsgálódásoktól, bár nem előképek nélküli. Hasonló összeállítást készített például Herfried Münkler német politológus az e századi politikai gondolkodásból. (Münkler: Politisches Denken im 20. Jahrhundert.) Nemcsak a politikaelmélet szakembereit szólaltatta meg, hanem írókat, más tudományágakból ismert gondolkodókat, filozófusokat, és politikusokat is, abból kiindulva, hogy a politika nem tisztán szakkérdés, hanem olyan dolog, amely mindenkire tartozik. A huszadik századi politikai gondolkodás nehezen is tárgyalható az eddigi módszerekkel, mint amilyen az egyes kiemelkedő gondolkodók nézeteinek ismertetése, a történelmi háttér és a társadalmi problémák függvényében jelentkező, újdonságot hozó gondolatok és hatásuk elemzése. Már a XIX. századi politikai gondolkodástörténetre vonatkozóan megállapítottuk, hogy a jelentős gondolkodók is mindinkább egy-egy nagy szellemi vonulatba illeszkednek bele, illetve azokat inspirálják és tradíciókká szervezik, amint ezt a liberális, konzervatív és szocialista eszmekör képviselői esetében láthattuk. A huszadik században még erősebben hatottak azok a tényezők, amelyek fellépése megváltoztatta a politikai gondolkodás közegét: mint a kommunikáció sűrű hálózata, a társadalmi nyilvánosságban közvetített, döntő politikai kérdéseken fellángoló politikai és eszmei viták, a pártok politikai ideológiákat generáló szerepe. De nem kevésbé fontos új fejlemény a tudomány és az oktatás megnövekedett társadalmi súlya, amely szintén hatással volt a politikai diszkurzus jellegére. Ennek nyomán a politikai elméletek és ideológiák valóságos burjánzásával találkozunk, amelyek bozótjában egyre nehezebb eligazodni. Emellett a politikai gondolkodás a modern tömegdemokráciák időszakában szorosabb kapcsolatba került a politikai gyakorlattal is, bár ez elég egyenetlenül történt: egyes eszmék és irányzatok - főleg a modern tömegpártok közvetítésével - nagy befolyásra tettek szert, és rányomták bélyegüket a konkrét politika alakulására, mások inkább megmaradtak az akadémiai érdeklődés tárgyának. Megtehetnénk, hogy a politikai gondolkodás e gyakorlati vonatkozását teljesen figyelmen kívül hagyjuk, és tisztán akadémiai stúdiumra törekedve szorgalmazzuk a nevesebb politikai filozófusok és teoretikus iskolák megismerését, függetlenül azok gyakorlati relevanciájától, minden egyebet a politika történetébe utalva. A specializálódás igényeinek ez talán megfelel, de a reális szellemi tájékozódáshoz valószínűleg kevés. A politikai filozófia szemináriumain lehetőség nyílik majd arra, hogy részletesen is megismerkedhessenek egyik-másik e századi jelentős politikai gondolkodó nézeteivel. Ehelyütt azonban inkább a gyakorlati relevanciájú politikai gondolkodás főbb vonulataira koncentrálunk. Eljárásunk tehát inkább problémaorientált, és kevésbé a politikaelméleti konstrukciókra irányul, mint inkább a politikai eszmék tartalmára és hatására. Eközben egyes tárgyköröket rendszeresebben tárgyalok, másokat épphogy csak érintek. Ebben az a szándék vezérel, hogy

egy első orientációt nyújtsak a további elmélyültebb stúdiumok céljára, s nem törekszem valamilyen nagygigényű koncepció kifejtésére, amely a század politikai gondolkodásának egészét vagy akár csak lényegét akarja megragadni.

Bevezetésként mégis célszerű néhány általános megjegyzést tenni a huszadik századi történelem és gondolkodás bizonyos új vonásairól a korábbi korszakokhoz képest. Eric Hobsbawm angol történész a huszadik század történelméről minap megjelent új könyvének ezt a címet adta: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century* (London, 1994), azaz: A szélsőségek kora, a rövid huszadik század. A rövid évszázad gondolatát Hobsbawm Berend T. Ivántól vette át, hasonló gondolatot találunk azonban másoknál is, így John Lukács könyvében is a huszadik századi történelemről. Eszerint a huszadik század tulajdonképpen 1914-től 1989-ig, a kelet-európai fordulat évéig, - illetve Hobsbawmnál 1991-ig, a Szovjetunió felbomlásának dátumáig - tartott. Egy évszázad hossza természetesen száz év, ám mint tudjuk, a történelem nem igazodik az ilyen számszerűségekhez. Ezért ha egy-egy évszázadot a maga egészében akarunk jellemezni, akkor egyes kiemelkedő politikai fordulatokhoz kell folyamodnunk mint határköhöz, amelyek megadják a század történéseinek alapvető karakterét. A mi századunk ilyen szempontból valóban az első világháborútól keltezhető, miután az azt megelőző békeévek még az elnyújtott tizenkilencedik század meghosszabbításának tűnnek. Ez a világ elsüllyedt 1914-ben, ahogy ez Ady Endre verseiben is borzongatóan felsejlik. (Emlékezés egy nyár-éjszakára, Véresre zúzott homlokkal) Megkezdődik egy roppant méretű átalakulási folyamat, amelyet súlyos konfliktusok, háborúk és polgárháborúk kísérnek, és amely gyökeresen megváltoztatta a társadalmak arculatát. A történelem e roppant átalakulásokat eredményező, válságos korszaka nem véletlenül vált végletes megítélések tárgyává. Az újabb századforduló felé közeledve sokasodnak a sommás ítéletek: ez az évszázad volt az emberiség legszörnyűbb és legsodálatosabb, legiszonytatóbb és egyben legfantasztikusabb időszaka. Hobsbawm ezt egy sor neves embertől vett idézetekkel illusztrálja, közülük néhány: „Én csak a mézárítások és háború évszázadának tudom tekinteni” (René Dumont, francia agronómus és ökológus); „Mindennek ellenére voltak e században jobbra vezető forradalmak is... a negyedik rend és a nők felemelkedése évszázadok elnyomása után.” (Rita Levi Montalcini, Nobel-díjas olasz tudós). Igen jellemző Yehudi Menuhin nézete, aki sem politikus, sem politikai gondolkodó nem volt, ellenben korát figyelő érzékeny művész: „Ha összegeznem kell a huszadik századot, azt mondanám, hogy az a legnagyobb reményeket támasztotta, amelyeket az emberiség valaha táplált, és szét is rombolt minden illúziót és eszményt.”

Az emberiség állapota olyan gyökeresen megváltozott ez idő alatt, hogy a korábbi korszakok gondolkodásmódja érvényét veszítette. A XIX. század ígéreteit a huszadik század csak részben és akkor is ellentmondásosan valósította meg; végeredményben megcáfolta annak összes haladó utópiáját, anélkül, hogy valamilyen helyébe tudott volna állítani. Ha a XIX. század a nagy ideológiák korszaka volt, akkor a huszadik század az eszmék gyakorlati kipróbálásának az időszaka. A korábbi lelkesítő, utópikus eszmék azonban az intézményi megvalósulás során többnyire rendszerfenntartó „állapotideológiává” váltak, vagy egyenesen hazug mítoszokká süllyedtek. A politikai válságok sorozata azután ezek maradék hitelét is végképp kikezdte. Mára, a millenniumi fordulat előtt sajátos ideológiai katzenjammer lett úrrá a gondolkodó elméken - ma általános a nagy elméletek elvetése. A történelem nagy „narrációinak” (elbeszéléseinek) tagadását, kritikai felbomlasztását (dekonstrukcióját) nevezik ma posztmodern tudatállapotnak.

A posztmodern hívószava már utal e század politikai történéseinek legfontosabb tartalmi mozzanatára: a modern társadalom megszületésére, az életviszonyoknak a kapitalista (vagy államszocialista) industrializáció nyomán végbemenő általános modernizációjára, e folyamat

összes ellentmondásaival és konfliktusaival. A modernizáció, mint ismeretes, többdimenziós folyamat: az iparosodás mellett magában foglalja a urbanizációt, az individualizációt (az egyén leszakadását az életvitelét meghatározó és szabályozó közösségekről), az iparilag előállított tömegkultúra kialakulását, az érintkezés globalizációját. Mindez radikálisan megváltoztatta az ember szociális és politikai környezetét, tudati és lelki állapotát egyaránt. A hagyományos társadalmak modern társadalmakká való átalakulása gyakran keserves konfliktusok közepette zajlott le, de látványos változásokat is eredményezett. Vegyünk ezek közül néhányat szemügyre, hogy megértsük a mai helyzet viszonylagos újdonságát.

Az első a társadalmi szerkezet gyökeres átalakulása. A korábbi századokban a népesség túlnyomó része vidéken élt, s alapvetően mezőgazdasági tevékenységet folytatott. Az iparosodás és urbanizáció nyomán kialakult a nagyvárosokba tömörülő ipari munkásság, de a modern gazdaság terebélyesedésével egyre nőtt az értelmiség és a harmadik szektorban foglalkoztatott alkalmazotti rétegek számaránya is. (Ez utóbbiak a legfejlettebb országokban ma már többségbe is kerültek.) Ez a fejlődés kihatott nemcsak általában a munkamegosztási és státuszviszonyokra, hanem a nemek közötti hagyományos társadalmi munkamegosztásra is. A nők tömeges munkába állása a fejlett gazdaságú országokban megkérdőjelezte a munkamegosztás eddigi mintáit, amelyeket már-már „természetesnek” tekintettek. (Nem ez az egyetlen eset, amikor alapvetően társadalmi viszonyokat „naturalizálnak”.) Azzal párhuzamosan, ahogy a politikai jogokat az egyénekhez, a személyek állampolgári státuszához kötötték, mindinkább tarthatatlanná vált a nők eddigi politikai jogfosztottsága is. A választójog és más politikai részvételi jogok kiterjesztése azonban főként a társadalmi egyenlőtlenségek korábban mellőzött új dimenzióit emelte be a politikai vitákba. Ennek csak egyik jele a nőmozgalom és a feminizmus megjelenése.

A modern gazdaság kifejlődése a munkaerő nagyfokú mobilitását, mozgékonyságát is megköveteli, nemcsak a fizikai, hanem a társadalmi térben is - gondoljunk az átköltözők, ingázók, vendégmunkások seregére, illetve az intragenerációs és intergenerációs mobilitásra, aminek következtében az emberek már nem feltétlenül ugyanazt a tevékenységet folytatják egész életükben, és képzettségük növekedésével arányosan emelkedik társadalmi státusuk. Ez szintén sokoldalúan visszahatott a politikára. Költséges képzési rendszerek fejlődtek ki, amelyek fenntartása csak nemzetállami keretek között képzelhető el, közösségi adókból vagy az állam által újraelosztott értéktöbbletből. Ez vezet a második lényeges ponthoz: a nemzetállami keretek kialakulásához illetve megszilárdulásához, amely a modern politikának a talaja és közege. A nemzetállás, a nemzetállamok kialakulása általában a modern viszonyok kifejlődésének egyik alapvető feltétele volt. A huszadik században minden modernizációra törekvő ország és térség elsőrangú problémájává vált ez, ahol a korábbi időszakban még nem sikerült lezárni a nemzetállami fejlődés folyamatát. Ez tette nagyhatású ideológiává a nacionalizmust már a tizenkilencedik században, s a huszadik században nem kevésbé. A nacionalizmus alapelvét E. Gellner angol szociológus úgy is határozta meg, mint egy politikai legitimációs elvet, amely kimondja, hogy a politikai és a kulturális egységnek fednie kell egymást. A nemzetek kialakulása közismerten hosszú történelmi folyamat eredménye volt, amely azonban csak a nemzetállamok létrejöttével, és modern politikai viszonyainak kialakulásával együtt zárult le. Ma a nemzetközi rend alanyai és fő aktorai a nemzetállamok - illetve újabban a nemzetállami kereteket átlépő nagyobb integrációk, gazdasági, hatalmi és katonai tömörülések, amelyek azonban legitimitásukat még a nemzeti szuverenitásból, a nemzetek kooperációra törekvő szabad politikai döntéséből merítik. Ez a nemzetállamközpontú világrend lényegében csak ebben a században alakult ki, s formája talán még ma sem végleges. A modern nemzetállamok kialakulása persze évszázadokra elnyúlva, több hullámban zajlott le. Az első hullámban még a centralizált, abszolutista monarchiákból jöttek

létre a modern nemzetek a nyugat-európai polgári fejlődés centrumaiban. A másodikban a nagy birodalmi államok felbomlása nyomán keletkezett egész sor új nemzet. (Az ottomán és a Habsburg-birodalom felbomlása, az orosz birodalom átalakulása előbb Szovjetunióvá, melyben már szövetségi köztársaságok is léteztek, melyek azután a Szovjetunió szétesése után az önálló államiság útjára léptek. Sajátos a kínai birodalom esete, mivel egyelőre birodalmi méretekben kísérli meg a nemzetállami fejlődés jegyeinek kialakítását, mint a modernizáció keretét és feltételét.) Egy következő hullám a nagy európai gyarmatbirodalmak felbomlása és az antikolonialista felszabadító mozgalmak és háborúk nyomán keletkező új államok kialakulása. Ahány változata a nemzeté válásnak, annyi fajtája alakult ki a nacionalizmusnak is, az érzelmileg színezett patriotizmustól, a nemzetépítő nemes buzgalomtól egészen a legvadabb sovinizmusig. A nacionalizmusra éppen ezért nehéz általános teoretikus formulát találni: mindig is Janus-arcú ideológia volt, amelynek tartalma esetről esetre is változott. Azonban a nacionalizmus több is mint ideológia: úgy kell kezelünk, írja pl. B. Anderson, mint a vallást, mint egy szociokulturális valóságot, amely átszövi a mindennapi élet viszonyait is, és életünk meghaladhatatlannak tetsző keretét alkotja. Mindamelllett a nemzet nem természetadta fejlődés eredménye: ki kellett találni, meg kellett csinálni. A nemzet elképzelt közösség, az egyenlő és szabad polgárok területileg határoltként és politikailag-kulturálisan egységesként elgondolt közössége.

A nemzetek kialakulása közismerten nehéz és konfliktusokkal terhes, gyakran háborúkkal és polgárháborúkkal tarkított folyamat volt. Miközben a nemzetállam mint a politikai közösség kerete befelé fékezte az osztályharcot és integrálóan hatott, kifelé gyakran éles konfliktusokba, hatalmi harcokba bonyolódott. A nemzetállamok egymás közötti háborúi e században szörnyű pusztítást szabadítottak az emberiségre, s nem kímélték sem a civil lakosságot, sem az ellenség gazdasági infrastruktúráját. Ezek a tendenciájukban totális, „iparosodott” háborúk meghaladták a korábbi századok gondolkodóinak fantáziáját. A XIX. század liberálisai és szocialistái egyaránt arra gondoltak, hogy a társadalmi és ipari haladás egymással békésen kereskedő, független államok közösségét hozza majd létre, amelyek egyformán részesedvén a fejlődés áldásaiban, nem látnak majd okot a háborúra. A társadalmi konfliktust középpontba állító marxisták is inkább nagy osztályharcokkal, semmint nemzetek egymással vívott háborúival számoltak. Valójában a nemzetek képesek voltak a belső osztályharc megfékezésére, pacifikálására. A forradalmak utáni rezsimek is lényegében nemzeti alapú rezsimek voltak, és a nacionalizmus áthatotta nemcsak a konzervatív és liberális ideológiákat, de erejét bizonyítja, magához hasonította a forradalmi szocialista ideológiákat is. A nacionalizmus egyik paradoxona elméleti-filozófiai szegénysége és gyakorlati ereje, relevanciája közötti ellentmondás. Hatását úgy fejti ki, hogy más ideológiai tartalmakra telepszik rá, azokat áthatja, a saját képére és hasonlatosságára formálja.

A nemzetállami fejlődés azonban, mint említettem, csak befelé pacifikálta az éles politikai harcokat - kifelé mintha még növelte volna a politikai viszonyok konfliktusosságát. A kapitalista gazdasági fejlődés egyenlőtlenségei, az erőforrásokért folyó kíméletlen verseny a század történelmében során gyakran kielezte a nemzetállamok mint szuverén hatalmi központok közötti érdekellentéteket. Ennek nyomán háborúk törtek ki, amelyek olyan mészárlásokhoz vezettek, hogy valósággal megtizedelték a lakosságot. A civilekkel szembeni, nagyiparilag szervezett tömeggyilkosságok, amelyek némelyikét háborzongató technikai tökélyvel vitték végbe, ugyancsak ennek a századnak a találmányai. Auschwitz és Hiroshima így váltak századunk jelképeivé, egy olyan emberiség sötét jövőjének a szimbólumaivá, amely sem morálisan, sem politikailag nem nőtt fel ahhoz a roppant technikai és szervezeti hatalomhoz, amelyre szert tett. A század első fele tehát elsősorban a forradalmak, a válságok és a kiterjedt konfliktusok időszaka volt, s csak ezt követte a II. világháború utáni példátlan prosperitás

időszaka a fejlett ipari államokban. Ez utóbbit a történész Hobsbawm egyfajta új aranykorként is tartja számon, amelynek szerinte a hetvenes évek közepétől kibontakozó új válságévtizedek vetettek véget, egészen a kommunizmus bukásáig.

A fentebb vázolt radikális változások alapvetően átrendezték világunkat, és hatással voltak a politikai gondolkodásra is. Európa megszűnt a világ közepe lenni. A XIX. században a kapitalista gazdaság és a talaján végbemenő gyarmatosítás, a liberális jogállam kifejlődése, a tudomány és technika forradalmi változásai mind Európát tették a „civilizált világ” központjává. Az első világháborút követően ez a helyzet gyökeresen megváltozott, részint az Egyesült Államok gazdasági és politikai súlyának növekedése folytán, részint az orosz forradalomból megszülető kommunista hatalom nyomán, amely azután példaként szolgált és részleges segítséget nyújtott a gyarmati elnyomás ellen fellépő más felszabadító mozgalmaknak is. A perifériák forradalmasodása volt az egyik legfontosabb fejlemény ebben az évszázadban.

Ennek a nemzetközi rendben kifejeződő következménye a szuperhatalmak vetélkedése és az elrettentés egyensúlyának kialakulása volt. A hidegháború antagonisztikus szembenállást teremtett, melynek árnyékában zajlottak a világpolitikai konfrontációk. Mindegy, hogy milyen ideológiai lobogó alatt, de a felszabadító jellegű, antikolonialista mozgalmak végül a nagy gyarmatbirodalmak felbomlásához és az ún. harmadik világ kialakulásához vezettek el. Ebben persze jelentős szerepe volt annak, hogy a gyarmatok fenntartása a gyarmatosító országok számára az ellenállás növekedése folytán túl költséges volt, és már nem volt kifizetődő. A modern világgazdaságban már más jellegű, gyakran hatásosabb, „piackonform” módszerekkel is ki lehet fosztani egy országot, amely nem képes szabadon gazdálkodni erőforrásaival. A harmadik világon belül lassan kialakultak a kapitalista és nem-kapitalista típusú modernizáció jelentős központjai. A kommunista kísérlet kudarcával azután vége lett a rendszerek antagonizmusának és az elrettentés egyensúlya alapján nyugvó bipoláris világrendnek. Egy új „világrendtelenség” korszakába jutottunk el, amelyben az új rend körvonalai még nagyon homályosak.

A változások azonban a fejlett centrumországokon belül sem voltak kevésbé látványosak. A legfontosabb fejlemény itt a modern jóléti állam kialakulása a megreformált, fejlett kapitalista piacgazdaság talaján. Milyen szerepe volt ebben - túl a tömegtermelés által lehetővé tett nagyobb fogyasztáson - a politikai folyamatoknak? A jóléti állammal foglalkozó irodalom a kapitalizmus reformját jelentős részben a gazdasági válságok megfékezésére irányuló erőfeszítésekből - a keynesiánus keresletélénkítő gazdaságpolitika és az állami beavatkozások kiterjesztésére - vezeti vissza, összefüggésben a mindenkori társadalmi osztályharcok illetve politikai küzdelmek kimenetelével az egyes társadalmakban. A XIX. században megszülető munkásmozgalom, amelyet két Internacionálé is megpróbált egységbe tömöríteni, a század elején több áramlatra szakadt, kihívásai mégis jelentősen átformálták a modern kapitalizmus képét. A centrumban a szociáldemokrata reformpolitika, a perifériákon a radikális, kommunista-bolsevik típusú vagy nemzeti felszabadító jellegű forradalmi stratégia vált uralkodóvá. Az egyik a rendszeren belül, a másik külső hatalomként támasztott veszélyes konkurenciát. Kihívásaik jelentős mértékben hozzájárultak a kapitalizmus megreformálásához, a modern jóléti államok kialakulásához, függetlenül attól, hogy azokat szociáldemokrata kormányzatok, vagy éppen - preventív jelleggel - konzervatív kormányok vezették-e be. A reform a forradalom illetve a fékezhetetlen káosz alternatívája volt, s mindegy, hogy eközben a társadalmi szolidaritást és egyenlőséget szorgalmazó szocialista eszményekre vagy a stabilitásra, vagy pedig a keresztény szociális eszményekből merítő konzervatív eszményekre hivatkoztak-e.

A modern jóléti vagy szociális államban, amelyet ezidőszert a legfejlettebb társadalompolitikai modellnek tekinthetünk, már nem az osztályharc áll a politikai küzdelmek előterében, hanem a megtermelt gazdagság és hatalom elosztása. A polgári és politikai jogok kiterjesztését követte a szociális jogok rendszere, amelyeket a szociális jogállam formájában rögzítettek. Az ezért folyó politikai harc már egy erősen megváltozott, rétegezett társadalomban zajlik, melyre a fogyasztás magas szintje és az alapvető létbiztonság garanciája jellemző. Létezik benne egy széles középosztály, amely a liberális demokrácia szilárd támaszát alkotja. Ez a helyzet élesen különbözik a lesüllyedő középrétegek fasizmus iránti vonzódásától a két világháború közötti időszakban.

A másik oldalon a forradalmakból és válságokból megszülető kommunista rezsimek - a Szovjetunióban, majd a második világháború után más országokra is kiterjesztett szovjet modellben - nem tudtak létrehozni egy valódi, sokoldalú, önfenntartó modernizációt. A politikai diktatúra és a tervutasításos gazdaság mostohán bánt az emberi és természeti erőforrásokkal egyaránt, és pazarló gazdasága nem tudta létrehozni egy szociális jóléti állam tartós alapját. Ezért a kezdeti növekedési hullám ellenére, a feudálkapitalista bázisról induló államszocialista kísérletek a sztálinista rendszer formáiban megrekedve, reformképtelen struktúráikkal hosszú távon bukásra voltak ítélve. A dinamikusan fejlődő centrum-országoktól őket elválasztó szakadék egy idő után nemhogy csökkent, hanem egyre nőtt. A fegyverkezési verseny fokozódása is felemésztette fejlődési forrásait, az informatikai forradalom nyomán pedig már a katonai egyensúlyt is egyre kevésbé tudták fenntartani. Ezért minden téren elveszítették a versenyt a kapitalista fejlődés konkurens modelljeivel szemben.

A század nagy válságai egyben a kísérletezés kohói is voltak: milyen politikai forma felel meg a leginkább a létrejövő tömegtársadalmak szükségleteinek? A vita középpontjába eközben a demokrácia és diktatúra kérdése került, s ezen belül is az, hogy a demokrácia mely formái bizonyulnak a legmegfelelőbbnek a társadalmi fejlődés számára. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a demokratikus fejlődés korántsem volt töretlen diadalúttal jellemezhető. Az első világháború után alig egytucatnyi országban maradt fenn a liberális demokrácia valamilyen válfaja. A „katasztrófa korában”, ahogy Hobsbawm nevezi az 1917-től 1945-ig terjedő időszakot, hasonlóan azokhoz, akik csak egyetlen nagy háború különböző szakaszairól beszélnek az I. és II. világháború kapcsán, éppenséggel nem a demokrácia, hanem a diktatúra volt a fejlődés általános iránya. A válságokkal küszködő, átalakuló társadalmak többségében fasizta vagy más tekintélyelvű diktatúrák valamilyen változata uralkodott el. A fasizmus erejét végül csak a liberális demokráciák és a sztálinista kommunizmus „időleges és bizarr” szövetsége (Hobsbawm) tudta megtörni, és a fasizmus bukásával vette kezdetét a demokratizálódás második nagy hulláma. A demokratizálás harmadik nagy hullámát az utóbbi két évtizedben tapasztalhattuk, a tradicionális tekintélyelvű uralmak, katonai diktatúrák és az államszocialista rezsimek bukása nyomán.

Az ENSZ-ben tömörülő államok zöme persze régóta demokráciaként sorolta be magát - már 1950-ben is ez volt a helyzet, legfeljebb bizonyos tartalmi megszorításokkal éltek, mint például a „népi demokráciák” esetében, vagy az iszlám demokrácia, forradalmi demokrácia válfajainál. Könnyű efölött ironizálni; de ebben a tényben is a demokrácia elkerülhetetlensége fejeződik ki, a modern fejlődésnek az a törvényszerűsége, amelyet már Tocqueville megállapított: a társadalmi egyenlőség eszméjének és részben valóságának előrehaladása, a tömegek benyomulása a politikai részvétel színterére. A modern fejlődés minden formájának velejárója a legszélesebb embertömegek politikai részvételének megszervezése valamilyen formában - olyan feladat ez, amivel korábbi korok uralkodó osztályainak nem kellett számolniuk. A kapitalizmus kialakulásával járó társadalmi válság semmivel sem volt kevésbé mély az eredeti tőkefelhalmozás korában, mint manapság, de az akkori időkben még nem

kellett számolni sem a nemzetközi, sem a hazai közvéleménnyel. A tömegek nem számítottak, a társadalom legnépesebb alsó osztályai nem voltak politikai tényezők. Az eredeti tőkefelhalmozás okozta emberi szenvedések csaknem a teljes némaságban zajlottak le, s csak történetírói erőfeszítések tudták azokat rekonstruálni. Demokratikus kormányzati formákat, amelyek a választók akarától függnének, a huszadik századot megelőzően csak olyan gazdagabb országokban lehetett bevezetni, amelyekben a nagyipari tömegtermelés felfutása illetve a gyarmatosításból származó extraprofitok hozzájárultak a tömegek jólétének növekedéséhez, vagy pedig, mint az Egyesült Államokban, a szabad javak bősége biztosította sokáig a gazdasági expanziót. A huszadik századi modern társadalom komplex viszonyai közepette azonban már minden kormányzat, minden politikai hatalom rá van utalva a tömeges jóváhagyás valamilyen formájára. Ez a népszuverenitáson alapuló legitimitás lényege, amely a legtöbb országban csak ebben a században nyert szilárd jogállami megalapozást.

Azonban a modern demokráciák szerkezete közismerten nem felel meg teljesen a klasszikus demokrácia-elméletek eszményeinek, amelyek jóval nagyobb társadalmi egyenlőséget és politikai részvételt akartak, mint amit a liberális demokrácia valaha is nyújtani képes. A demokrácia-deficit egyik oka - ami gyakran elveszi a polgárok kedvét a politikától -, hogy még a legfejlettebb országokban is a kormányzatok gazdasági kényszerből egy sor olyan döntés elé vannak állítva, amelyekhez nehezen nyerhetik el a tömegek támogatását. Hogyan térhetnek ki ez elől? Egyrészt a médiák rendkívül megnövekedett szerepe révén, amelyek nemcsak közvetítik, de teremtik, formálják is a közvéleményt. A modern „kulturipar”, amelyet a médiák teremtettek meg, jól szolgálja a tömegek depolitizálásának stratégiáját is, a fogyasztás és az individualizmus értékeinek terjesztésével.

Egy másik kitérés lehetősége a kényes döntések áthelyezése a kormányzatok kompetenciáján illetve felelősségén kívülre, más testületek hatáskörébe. Ez vezet el a modern államok korporatív döntési struktúrájához, a tripartizmus intézményéhez és a kormányzati politika háttérében folyó alkuk szövevényes világához. Ma nem számít különösen mély kritikai felismerésnek az a megállapítás, hogy a hatalommegosztás elismertsége, intézményesültsége ellenére a hatalom tényleges birtokosai nem a pártok, de nem is a törvényhozás, hanem a végrehajtó hatalom. A kormány kormányoz, illetve a kormányzati és állami bürokráciák igazgatnak, hiszen minden laikusokból álló polgári kormányzat rájuk van utalva. A modern politikának ebből adódó bizonyos antidemokratikus vonásait már Max Weber leírta. Ellenszereként a plebiszciter demokrácia intézményét javasolta, amelyben népszavazás útján választanak meg egy erős végrehajtó hatalmat. Ez azután a továbbiakban elvileg nincs folyton rászorulva a népi támogatásra, hanem szabadon cselekszik belátása szerint, s csak időnként van kitéve a választások kihívásának. A mai elnöki rendszerek egész sora, ahol közvetlenül a nép választja meg az elnököt, ma sokkal inkább megtestesíti ezt az eszményt, mint az totalitárius uralom, amellyel Weber koncepcióját - a karizmatikus vezető alakjának felidézése miatt - gyakran összefüggésbe hozzák. (Ld. később)

Mindez mindenesetre már jelzi, hogy a demokrácia problémája a modern társadalomban sokkal komplexebb annál, mint ahogy az a klasszikus liberális vagy radikális elméletekben szerepelt. Ez vezetett sokféle változatának kidolgozásához: a klasszikus modellel szemben a pluralista demokrácia-koncepciókhoz, a ma domináns, „realista” elit-demokrácia felfogásokhoz, és végül ezek kritikájához a radikális participációs demokrácia-elméletekben. Ezekről lesz szó a későbbiekben.

De a modern társadalmakban a diktatúrák is rá vannak szorulva a demokratikus homlokzatra: populistává kell válniuk, hogy mozgósíthassák a tömegeket saját politikai törekvéseik támogatására. A demokrácia és diktatúra harcában a mély társadalmi és politikai válságok

szülték meg a totalitarizmus jelenségét. A totalitárius diktatúrák a régi társadalmi struktúrák szétbontására és egy új, modern társadalom kiépítésére törekedtek, egy meghatározott ideológia jegyében és a tömegek politikai mozgósítása útján. Két fő válfajaként a félperiférikus társadalmak forradalmaiból kinőtt kommunista vagy bolsevik típusú diktatúrákat (főleg kiélezett formájukat, a sztálinizmust), illetve a fasiszta diktatúrákat (legvégtetesebb formájában a náciizmust) tartják számon. Ez utóbbiak viszonylag fejlettebb régiókban kerestek megoldást találni a kapitalizmus korabeli válságából létrejött éles belső és külső ellentétekre. A totalitárius diktatúra koncepciója az uralom politikai formájának összehasonlító elemzésén alapszik. Ennek azonban nem kell okvetlenül azt jelentenie, hogy a diktatúra formáinak hasonlósága miatt a kettőt teljesen összemossák egymással, ahogy ez gyakran megesik. Ideológiájukban, társadalmi gyökereikben és történelmi tendenciájukban lényegesen eltérő jelenségekről van szó. A sztálinizmus és a náciizmus kialakulásának és uralmi formájának elemzése kapcsán igyekszünk majd megvilágítani az azonosságokat és a különbségeket.

A globalizálódás és következményei

Az emberiség mai állapotára az jellemző, hogy miközben a termelés és az érintkezés globálissá válik, és az egy- és többoldalú függőségek egész rendszere alakult ki, az emberiségnek még nincsen politikai létezése, vagyis nem létezik mint politikai egység. Az ENSZ és más nemzetközi szervezetek ugyan keretet adnak a konfliktusok megjelenítésének és gyakran segítik kihordásukat, megoldásukat is, de egészében nem beszélhetünk valamiféle világméretű belpolitikáról egyetlen hatékony kormányzat alatt. Ugyanakkor a termelés és érintkezés globalizálódásából egy sor olyan veszély és fenyegetettség is származik, amely mindenkit érint, és nem oldható meg közös, globális méretű erőfeszítések nélkül. A legfontosabb kérdésekként említhetjük: a tömegpusztító fegyverek tökéletesedését és elterjedését; a túlnépesedés problémáját, amely az emberiség „antropológiai egyensúlyának” a felborulásával fenyeget; ezzel is összefüggésben az Észak-Dél viszony kiéleződését, azaz a gazdag és szegény országok közötti egyre mélyülő szakadék problémáját; végül a környezetszennyezés ill. az ökológiai válság fenyegetését.

A rivális társadalmi-gazdasági rendszerek antagonisztikus szembenállása az elmúlt évtizedekben (a hidegháború mint egyfajta új, „szekuláris vallásháború”) kiélezte a fegyverkezési versenyt. A tudományos kutatás és fejlesztés éppúgy hozzájárult a produktív, mint a destruktív erők kifejlődéséhez, sőt számos technikai újítás a fogyasztási javak termelésben gyakran csak a katonai célú kutatások mellékterméke. A modern tömegpusztító eszközök arzenálja rendkívüli erőforrásokat emésztett fel, amelyeket jobb célra is lehetett volna fordítani; de ennél is fontosabb, hogy az emberiség végső pusztulásának vízióját is felidézi. Először fordul elő a történelemben, hogy az emberiség képes teljesen kiirtani önmagát, sőt minden életet a Földön. Ez a veszély ugyan a hidegháború végével csökkent, de a modern ABC-fegyverek (az atom-, biológiai és kémiai fegyverviselés eszközei) továbbra is megvannak. Potenciális terjedésük és válságos helyzetekben való esetleges bevetésük súlyos fenyegetést jelent az egész emberiség számára. Ugyanakkor e szélsőséges eszközök jelenléte a politika természetében is jelentős változásokat hozott. A politikusok Istent játszanak - mondja erről a bécsi morálfilozófus, Günther Anders -, akik ha teremtésre nem is, de mérhetetlen pusztításra képesek. A politikai felelősségnek, ilyen mértéktelen eszközök birtokában, nincs többé racionális mértéke, s ez roppant veszélyeket rejt magában.

A „népességrobbanás” jelensége ugyancsak összefügg a modern ipari civilizáció kialakulásával. Ha extrapolációval meghosszabbítjuk a népességnövekedés mai trendjeit, akkor matematikailag könnyen kiszámíthatjuk, hogy hány év telik még el addig, amíg minden emberre egy négyzetméternyi földterület jut. Ez persze csak gondolati játék, amely eltekint a sokkal korábban bekövetkező, elkerülhetetlen pszichológiai és társadalmi katasztrófáktól. 1950 óta a világ népessége két és félszeresére nőtt, Latin-Amerikáé ezen belül a négyszeresére. Mivel a lakosság gyorsabban nő a szegénységgel sújtott területeken, ez előrevetíti azt, hogy a szakadék a szegény és gazdag országok között a jövőben még jobban nőni fog. Ez a változás ugyanakkor nyilvánvalóan megváltoztatja az egyes népek és emberfajták számszerű arányát is, amiből főleg a „fehérek” szoktak apokaliptikus következtetéseket levonni.

Ami az ökológiai válságot illeti, a ma uralkodó civilizációs minták további elterjedése nyilvánvalóan felborítaná bolygónk ökológiai egyensúlyát. A nyugati országok fogyasztási mintáinak, anyag- és energia-felhasználásának stb. extrapolációja a Föld egész népességére nemcsak az eddig ismert nyersanyag és energia- stb. források korlátaiba ütközik, de már ma is egy ökológiai katasztrófa képét idézi fel. De nélkül is nyilvánvaló, hogy az energiával és a

nyersanyagokkal való rablógazdálkodás rövidesen elvezet egy olyan állapothoz, amikor a források szűkössége lesz a konfliktusok fő oka, legyen szó akár olyan elemi létfeltételekről, mint a tiszta víz. Ezek a kilátások régóta kiváltották a technikai civilizációs haladás kritikáját: a természet feletti korlátlan uralom az ember leigázásával bosszulja meg magát, és azzal, hogy szétromboljuk az emberiség túlélésének biológiai feltételeit. A normális ökológiai reprodukciós ciklusok megszakadása kiszámíthatatlan láncreakciókat indíthat el. Minden technikai és tudományos haladás ellenére a jövő egyre kevésbé kiszámítható. C. Offe egy hasonlatával élve, az emberiség mai helyzete olyan, mintha egy nagy Jumboval a levegőbe emelkedtünk volna, anélkül, hogy megbizonyosodhatnánk arról, hogy találunk-e majd valahol leszállópályát.

A huszadik század politikai gondolkodására a fentebb említett, nagyon is reális, egzisztenciális problémák nyomják rá a bélyegüket, és megmagyarázzák sok vonását. Egyrészt a századforduló óta létrejövő politikatudományban jelentős erőfeszítéseket találunk arra, hogy racionálisan elemezzék és értelmezzék a politika lényegét, hogy kiszámítható, racionális modellekbe foglalják a politikát. Több oldalról fogalmazódtak meg olyan nézetek, hogy a politika egyfajta alkalmazott tudománnyá válik, amelyet a politikusok mint a társadalom mérnökei mindenki javára fordíthatnak majd. Nincs szükség másra, mint hogy praktikus, használható empirikus tudással töltsük meg az ilyen racionális modelleket, és ezáltal úrrá lehetünk a társadalmi gondokon. A politika tehát az egyik oldalon mindennapi foglalkozássá válik, elveszítve régi szentfényét. A politika egyfajta racionális üzem vagy üzlet, „business as usual”, amely bevált rendszerek mindennapi igazgatására specializálódik, szabályozott eljárások útján igyekszik a működő rendszereket fenntartani.

A másik oldalon a politikának ilyesféle „szekularizációját” árnyékként kíséri a politika „démoni” oldala, amely erőszakkal felbomlasztja a hagyományokat, széttöri a már elviselhetetlennek érzett régi struktúrákat, forradalmak és ellenforradalmak során át. A politika eruptív jellegű, vulkáni kitöréseket produkál. Kísérője az irracionálizmus, a kiszámíthatatlanság, valami befolyásolhatatlan sorsszerűség. A tizenkilencedik század nagy racionális ideológiái, mint említettem, mítoszokká váltak a huszadik században, és a hatalmas tömegbefolyásolási eszközökön keresztül közvetlen hatalmi-politikai célokat szolgáltak. A haladás ellentmondásai - és még inkább a fejlődést megakasztó állapotokban rejlő feszítőerők - ismételten forradalmakhoz és ellenforradalmakhoz vezettek, a racionalizmus egyoldalúságáért gyakran az ésszerűtlenség uralmával kellett fizetni. Az egyes ember sokszor érezhette magát elveszettnek a nagy történelmi kataklizmák láttán. Gyenge maradt a racionális individuum hangja az irracionálizmus hatalmas erőivel szemben, amint Freud megállapította. Nemcsak arról van szó, hogy a válságok okozta egzisztenciális kiszolgáltatottság, az elgyökértelenedés és az orientáció elvesztése a tömegeket könnyen manipulálhatóvá tette, akik így gyakran egy hamis kollektívizmusban kerestek fogódzót. (Ilyen szociálpszichológiai okokkal magyarázza például E. Fromm a fasiszmus sikerét, illetve a másik oldalról D. Lane a sztálinista terrort kísérő tömeghisztériát.) Az egyes ember még rendezett, konszolidált állapotok közepette is ki van szolgáltatva a ránehezülő nagy bürokratikus, racionális szervezeteknek, amelyek életét elrendezik, akár nyájasan, akár gorombán teszik ezt.

Az ebből eredő csalódottságból táplálkozik a modernitás posztmodern kritikája. Ez a kritika azonban, amely a hetvenes évek óta felerősödőben van - legalábbis a fejlett világ metropoliszaiban - nemcsak a modernitás ellentmondásait támadja, hanem gyakran a felvilágosodás egész örökségét. Ennyiben magában hordja azt a veszélyt, hogy a politika az antipolitika köntösében ismét az irracionálizmus kultuszához vezet. Nem pusztán az okkultizmus feltámadása miatt, amelyeket Adorno az ostobák filozófiájának nevezett. Végül is ezek a tömegkultúra tálalásában fogyasztásra preparált készítmények, amelyek nem ragadják meg mélyen a

lelkeket. Inkább az a probléma, hogy egy öncsaló antipolitikus romantika áldozatává válnak sokan: kultusza van a privát életbe való visszahúzódásnak, a „természeti” kötelékek felértékelődésének (a „biopolitikának”), stb. Az ilyen visszahúzódás a politikából vagy a természeti különbségek politizálódása nem kevésbé kiszolgáltathatja az embert, mint a nagy bürokratikus struktúrák. A tudomány feletti mégoly jogosult kritika sem feledtetheti ugyanakkor, hogy a részben épp a tudomány révén is megteremtett, növekvő problémákon végső csak a tudomány segítségével lehetünk úrrá. Már ahhoz is sok tudomány kell, hogy korlátozzuk a károkozás mértékét, és ellenőrzés alatt tarthassuk az újratermelés folyamatát. A politikai intézmények kritikájának sem szabadna egy intézményellenes gondolkodásmód uralmához vezetnie, különben a posztmodern politikai tájképe rövidesen úgy fest majd, mint a mai Bosznia. Éppoly kevésbé mondhatunk le a kritikai distanciáról és racionális elemzésről a politikában, mint a kreatív politikai fantáziáról az új és megfelelőbb formák keresésében, amelyek lehetővé teszik a demokratikus konszenzus-kialakítást és szolidárisabb viszonyokat teremtenek a mainál. Miután a változást előidéző tényezők közül egyre több függ magától az embertől, az önismeret fokának növekednie kell ahhoz, hogy úrrá lehessünk a változás előidézte problémákon. Ehhez szükség van a hagyomány megfelelő értelmezésére éppúgy, mint transzparens (áttekinthető, átlátható) demokratikus viszonyok kialakítására és folyamatos fenntartására, ami a mai politika egyik leglényegesebb feladata.

Max Weber politikai szociológiája

Max Weber (1864-1920) a 19. és a 20. század fordulóján élt, és életműve tükrözi a nagy történelmi váltást. Weber a modernség gondolkodója, a tradicionális társadalmak átalakulásának és a modern világ megszületésének tanúja. Hazája, Németország ebben a korszakban a rohamos társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás állapotában volt, a modern világba való belépés gondjaival küszködött. Weber rendkívüli klasszikus műveltség birtokában átfogóan vizsgálta a modern ipari társadalom kialakulásának legfőbb tendenciáit, amelyet áthat a racionalizáció és a bürokrácia, s amely liberális ígéretei ellenére a totálisan igazgatott világ jövőjéről rémképével fenyeget.

Életrajzíróinak figyelmét nem kerülte el, hogy egész életén át burkolt polémikát folytatott Marx-szal. Weber nemcsak nagyszabású tudományos vállalkozásával érdemelte ki a „burzsoázia Marxa” elnevezést. Elmélete a racionalizáció, a modernizáció széles történelmi folyamatáról éppúgy az egész történelem újraértelmezéséhez vezetett, mint Marx elmélete. Mindkét gondolkodót főleg a modern kapitalizmus és a nyomában járó radikális társadalmi átalakulások izgatták. Azonban lényeges módszertani és tárgyi különbségek vannak közöttük. Marx a történelemben egy immanens fejlődési logikát keresett, egy általános törvényszerűséget. Meggyőződésében, hogy e törvények megismerése ésszerű politikai cselekvéshez vezet, s ennek nyomán az ember felszabadulhat és uralkodhat saját sorsa felett, Marx a felvilágosodás adója volt. Weber ezzel szemben nem hitt ilyen törvényszerűségek létezésében. Számára a történelem egyedi történések sorából állt, amelyek között csak az ember cselekvése és értelemadása teremt megfogható összefüggést. Az ebből fakadó különbségekre visszatérünk Weber tudományos módszerének tárgyalásakor.

E világnézeti különbség forrása nemcsak az, hogy más korban éltek, hanem az is, hogy Weber nem volt forradalmár, ellenkezőleg, osztálytudatos polgárnak nevezte magát. Nem hitt a munkásosztály történelmi küldetésében, jóllehet nyitott volt a felemelkedő munkásság politikai és gazdasági követeléseiről. De a polgárságot tekintette annak az erőnek, amelynek át kellene vennie a politikai vezetést a megcsontosodott császári bürokráciától, a földbirtokos arisztokráciától, a junkerektől. Politikai és uralomszociológiai írásainak jelentős részét az a küzdelem szülte, amelyet a tekintélyelvű állammal szemben és a német polgárság antidemokratikus alávetése ellen folytatott.

A polgárság autonóm politikai szerepének szükségességét számára a kapitalista társadalmi-gazdasági fejlődés és a modern politika általa sokat vizsgált összefüggése is alátámasztotta. Míg Marx vizsgálataiban elhanyagolta a politikát mint önálló tényezőt a gazdaság mellett, Max Weber rendkívül politikus gondolkodó volt. Mindenütt a hatalom és uralom jelenségeibe botlott a társadalmi és emberi viszonyok vizsgálatában. A politikát önálló tevékenységi szféraként, öntörvényű társadalmi realitásként fogta fel, amelyet nem moralizálva megítélni, hanem szociológiailag elemezni kell. Érdekes paradoxon, hogy ennek ellenére sohasem jutott olyan politikai hatáshoz, mint Marx. Liberális volt, von Hause aus; apja liberális képviselő volt a porosz Landtagban. Maga is bábáskodott a nemzeti-liberális Deutsche Demokratische Partei megszületése körül, bár nem jutott benne döntő befolyáshoz. Politikai intervencióival azonban sohasem volt szerencséje. Az 1918-as forradalom után részt vett még a Weimari Alkotmány előkészítésében is. Ennek egyik intézménye, a népszavazással választott birodalmi elnöki rendszer azonban - amely a plebiszciter vezérdemokrácia weberi eszméjéből származik - később sok bírálatot váltott ki, mivel a fasizmus uralomra jutásának előmozdítóját, a tekintélyelvű, antidemokratikus struktúrák folytatását látták benne. Weber politikai ambíciói-

nak megghiúsulásában bizonyos szerepet játszott asszimilált zsidó volta is, ami az asszimiláció kezdődő visszavonásának korszakában - amit Hitler és a náciizmus teljesített be - nem volt jó politikai ajánlólevél. Így végül minden politikai szenvedélyessége dacára elsősorban teoretikus maradt, de közöttük a legnagyobbak közé tartozik. Enciklopédikus történeti tudás, rendkívüli intellektuális tisztesség, eszmei gazdagság és analitikus mélység jellemezte - csupa olyan tulajdonság, amelyek révén inkább a tudományos értelmiségre hatott, mintsem a tömegek politikai beállítottságára. Hatása azonban a huszadik századi szociológiára, gazdaságtörténetre, társadalomfilozófiára és politikatudományra annál mélyebbnek és tartósabbnak bizonyult.

Weber alapvető tapasztalata a német kapitalizmus és imperializmus gyors kifejlődése volt, az ezt kísérő társadalmi és politikai feszültségekkel. Németország a megkésett nemzetek közé tartozott a kapitalista fejlődés és a neki megfelelő demokratikus formák kialakulása tekintetében. Köztudomású, hogy a tökéletes fejlődés nem egy polgári forradalom nyomán tört magának utat, hanem felülről, egy tekintélyelvű államhatalom támogatásával és segédletével. A német egységet a porosz császári állam hozta létre, és ezzel a junkerség és a császári bürokrácia jutott döntő politikai befolyáshoz. A munkásmozgalmat nem integrálni akarták, mint Angliában, hanem a szocialista-ellenes törvényekkel kordában tartani és elfojtani. Ez természetesen nem sikerült, bár nem maradt hatás nélkül a német munkásmozgalmak militáns formáira és sajátos, társadalmi zárvány jellegű fejlődésére. Az érdekszervezetek fejlődésében is a kamarai képviselőlet dominált; csak állami licenccel lehetett komoly érdekszervezet létrehozni és eredményesen működtetni. Bizonyos liberális szabadságjogok persze érvényesültek a szabad költözködés, a szerződési és vállalkozási szabadság formájában. De a parlament az alkotmányos monarchiában csak látszatéletemet folytatott; egyetlen joga a költségvetés jóváhagyása volt. A végrehajtó hatalom, a kormány nem a parlamentnek, hanem a császárnak volt felelős; a császár nevezte ki a kormányfőt, és ő volt a legfőbb hadúr. Joga volt bármikor felosztatni a parlamentet.

Ez a tekintélyelvű (autoriter), felsőbbbségi állam imperialista hatalmi terjeszkedésbe is kezdett, hogy a dinamikus gazdasági fejlődéshez szükséges nyersanyagokat és piacokat biztosítsa a maga számára. A gyarmati világ felosztása folytán ez a törekvés agresszív formákat öltött, éppúgy, mint Japán esetében.

A nemzeti érdek érvényesítésének elsőbbsége Max Webernél is összeütközésbe került a liberális politikai elvekkel. Weber támogatta a német imperialista expanziót, bár a háború alatt ellenezte az annexiós politikát. A német nagyhatalmi politika szükségességét azzal indokolta, hogy a világpiaci konkurencia azt elkerülhetetlenné teszi. A versenyben az államok csak gazdasági teljesítményük mértékében állhatnak helyt. Ennek növeléséhez viszont erős állami, hatalmi politikára van szükség, mind befelé, mind pedig kifelé. Nemzeti liberalizmusának lényeges eleme ez a fajta politikai realizmus. „Mit használ nekünk a legjobb szociálpolitika, ha jönnek a kozákok? Aki belpolitikát akar csinálni, annak először biztosítania kell a népet, a hazát és annak határait, gondoskodnia kell a nemzeti hatalomról” - írta. A háború idején azonban felemelte szavát a korlátlan hadviselés (pl. a tengeralattjárók rombolása) ellen éppúgy, mint a breszt-litovszki annexiós politika ellen. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy Németország csak egy szabad szövetségi politika keretében töltheti be világtörténelmi szerepét mint nemzeti állam és mint Európa rendező központja. „Máskülönben Európa közepén hatalmi politikai vákuum fog keletkezni, azzal a következménnyel, hogy rövidesen az Egyesült Államok és Oroszország fognak osztozni a világhatalmon” - írta látnokian.

Korának politikai intézményeit azonban tisztán funkcionális szempontból ítélte meg. Mindegy volt neki az uralmi forma, ha hatékonyan működik; csak hogy a német vezető réteget kétségbe ejtően alkalmatlannak tartotta arra, hogy ésszerű és előrelátó politikát valósítson meg. Ez világosan kiderül egyik bizalmas leveléből: „Az államforma nekem édes mindegy lenne, ha politikusok és nem olyan dilettáns hólyagok kormányoznák az országot, mint II. Vilmos és a hozzá hasonlók. Nem látok semmilyen más utat arra, hogy ezeket az embereket hidegre tegyük, mint a mindenáron való, kíméletlen parlamentarizálást ... Az államformák számomra technikák, mint bármilyen egyéb gépezet. Ugyanígy nekiesnék a parlamentnek és a monarchia mellé állnék, ha ez igazi politikus volna vagy legalább ígérné, hogy az lesz.”

Weber politikai gondolkodásának főbb elemeit a rövidség kedvéért öt pontban összegezzük:

1. A tudományos módszer megújítása

Weber a tudományos gondolkodás korábbi objektivista hagyományaival szakítva, alapvetően szubjektivista ismeretelméletet követett. Az egyes tudományok Weber szerint nem tárgyak szerint, hanem alkalmazott módszereik alapján különböznek egymástól, amelyekkel a valósághoz közelednek. Ennek alapján léteznek törvényeket megfogalmazó természettudományok, idiografikus kultúrtudományok, és a kettő határán álló társadalomtudományok, mint amilyen a szociológia. A szociológia empirikus társadalomtudomány, amely egyszerre törekszik magyarázatra és megértésre, vagyis egyrészt a tényekben feltáruló összefüggések, szabályosságok megragadására, másrészt, ezzel egyidejűleg az egyes cselekvések és történések értelmének megfektetésére.

A tudományos fogalmak nem a valóság tükörképei, nem „létezés-meghatározások”, mint Marxnál, hanem csak gondolati konstrukciók, amelyek mankóként szolgálnak számunkra a roppant empirikus tényanyagban való eligazodáshoz. A tudományos módszer e sajátosságát olyan fogalmi eszközök mutatják a legjobban, mint az ideáltípusok. Az ideáltipikus fogalom a valóság egyes vonásainak kiemelése és felerősítése nyomán jön létre, mint pl. a feudalizmus, kapitalizmus, városállam stb. Konkrétan nem tükrözi a valóságot, ahogyan az létezik, hanem inkább egy olyan fogalmi mércét alkot, amelyhez a valóságot mérhetjük, hogy mennyire felel meg egy ilyen már megkonstruált ideáltípusnak. Weber megengedhetetlennek tartotta, hogy a tudományos fogalmakat és a rájuk épülő elméleteket a valóság lényegének, logikai struktúrája tükröződésének fogják fel.

Ebből következik stílusának az a sajátossága is, hogy az egyes fogalmakat nem apodiktikus létezés-ítéletekkel definiálta, hanem valószínűséget kifejező kijelentésekkel. Nem azt mondta tehát, hogy „X ez és ez”, hanem: „X jelentse azt, hogy...” vagy: „X-nek nevezzük azt az esélyt, hogy” stb.

Max Weber mégis alapvetően racionalista gondolkodó volt - az irracionális csak világképe horizontján, illetve az alapvető ontológiai előfeltevésekben jelenik meg. (Pl. annak a neokantiánus gondolatnak az átvételében, hogy a világ lényegében az érzéki tapasztalatok kaotikus áradata, amelyre csak a tudomány épít fel egy racionális kozmoszt.) De racionalista volt a módszertani individualizmus értelmében. A korban divatos irracionális filozófiákat, amelyek pl. a lényeglátásra, a szemlélet elsődlegességére stb. hivatkoztak, elvetette. Aki szemléletet akar, menjen a moziba, mondta szarkasztikusan. De nem hitt többé egy átfogó világészben sem, amely mozgatja a történelmet és megvalósul benne. Az ész csupán az egyes ember mérlegelési képessége, amellyel összeveti a kítűzött célokat az elérésükre szolgáló eszközökkel. Maguk a célok azonban, pontosabban a mögöttük álló, megvalósítani kívánt értékek, racionálisan megindokolhatatlanok, illetve egyformán jogosultak. Nem létezik már egyetlen kítűntetett világnézet, tudományosan egyetlen érték mellett sem lehet érvelni. Csak

különböző előjelű pártállások léteznek, amelyek más-más értéket követnek. Az egyetlen biztos kiindulópont az egyes egyén és cselekvése. Minden kollektív fogalom ill. intézmény pusztán az egyéni cselekvők által kölcsönösen tulajdonított értelemnek köszönheti a létezését, s nem független tőlük.

A modern világ meg van fosztva varázsától, amelybe a vallások és filozófiák burkolták; tragikus értékrelativizmus uralkodik benne. Weberől ezért is távol állt minden romantikus utópizmus; kijózanítóan realista és szkeptikus volt, egészen az egzisztencialista ízű kétségbeesésig. Ennek a szemléletmódnak az eredménye a társadalomtudományi értékmentesség általa felállított módszertani követelménye. A tudomány nem mondhatja meg a cselekvő embernek, hogy milyen értékeket kövessen, mert az már politika volna. A tényeket és értékeket szigorúan ketté kell választani. A tudomány megvilágíthatja az értékeket, egymással való összefüggéseket, racionálisan mérlegelheti az értékek és célok megvalósításához alkalmas eszközöket, de nem foglalhat állást abban, hogy melyik érték a jó és követendő, legalábbis nem mint tudomány. Igaz ugyan, hogy a tudósnak is mint a társadalomban élő embernek megvannak a maga preferenciái, előítéletei. Gyakorlati, azaz érték szempontok vezetnek a kutatást, a tárgy és a fogalmak megválasztását, stb. A tárgyilagosság, az objektivitás azonban azt követeli, hogy a tudós explikálja, azaz nevezze meg a kutatás során követett célt. Tárja fel saját értékpremisszáit, hogy mások megítélhessék a munkáját, és különválaszthassák az általa feltárt tényeket az értékek hatásától, ami lehetőséget ad akár ellenkező következtetéseket levonására is. Ez a lényege az értékmentesség weberi követelményének, amelyet kritikai élel fogalmazott meg azzal a korabeli gyakorlattal szemben, hogy a tudomány magasából, a tudomány tekintélyére támaszkodva fogalmazzanak meg az egész társadalomra nézve érvényes és követendő magatartási normákat és értékeket. Ez szerinte összeegyeztethetetlen a tudós hivatásával, szakmai etikájával. A tudós talárjában és főként az egyetemi katedráról nem szabad profétálni és értékeket hirdetni.

2. A modern világ meghatározó vonása Weber szerint a kapitalizmusnak mint racionális gazdálkodási módnak a kialakulása, és a nyomában meginduló, az élet minden területére kiterjedő racionalizáció és bürokratizálódás. Weber széles világtörténeti összehasonlító kutatásokat végzett annak megmagyarázására, hogy miért éppen a Nyugaton sikerült áttörni a kapitalizmushoz, nem pedig más, régóta fennálló civilizációkban. A kapitalizmus mint „Erwerbsgesellschaft” társadalmi és szellemi gyökereit vizsgálva, fontosnak tartotta az egyes vallások, világnézetek különbségeit.

Kapitalizmusnak nevezte az olyan rendszert, amelyben a vagyont és a termelési eszközöket nyereség céljából, a vagyon gyarapítására használják fel. Kapitalista az üzleti vállalkozás, ha racionálisan, az investált vagyon gyarapításának elve alapján cselekszik, ehhez bevezeti a könyvelést, a fizetési mérleget stb. Kapitalistának pedig az a társadalom nevezhető, amelyben az általános szükségletek kielégítését szolgáló termelés túlnyomóan ilyen vállalatokban történik. Ez a nézete mellesleg összhangban van Marxnak „A tőkében” kifejtett nézetével: a kapitalizmus árutermelő társadalmat jelent, ahol a használati értékeket csereértékekként termelik meg, azaz tömegesen és a nyereség kedvéért, mint árukat állítják elő a javakat.

Az ehhez szükséges racionális beállítódás azonban korántsem általános természete az embernek. Korábbi vallási világképek éppenséggel gátolták a kifejlődését (vö. a régi Kínában; de a katolikus egyház, sőt Luther is elátkozta az uzsorát és a hitelkamatot.) A „kapitalizmus szelleme” azonos a nyereségre törő racionális kalkuláció szellemével: a kettős könyveléssel, az eszközök mérlegelésével a kitűzött célok elérése szempontjából. Ezt szolgálják az olyan erkölcsi erények, mint pl. a takarékoság, a fogyasztói önmegtartóztatás, és a fegyelem az egyre specializáltabb munkatevékenységekben. „A protestáns etika és a kapitalizmus

szelleme” c. könyvében Weber mindezek tömeges megjelenését és kifejlődését a puritán és kálvinista típusú protestantizmus érdemének tulajdonítja, amely vallási erénnyé emelte az „evilági aszkézist”. A német kapitalizmus visszamaradottságát éppen annak tudta be, hogy „nemzetünk nem ment át a kemény aszketizmus iskoláján”. A protestantizmus funkcióját a kapitalizmus kifejlődésében a következőképpen írta le: „Kálvin predesztináció-elmélete szerint minden ember arra volt kötelezve, hogy kiválasztottnak tekintse magát, és hivatásában végzett szakadatlan munkával kellett erről bizonyosságot szereznie. A kálvinizmus vissza-utasította az üdvösség keresésének minden mágikus eszközét; ezek révén a hívő „nem remélhette, hogy a gyengeség és könnyelműség óráit majd kiegyenlíti a fokozott jóakarát más óráival...” A kálvinizmus annyiban volt rokon a kapitalizmus szellemével, hogy a nyereség és gazdagság erkölcsileg csak akkor voltak számára elvetendőek, ha lustasághoz és kicsapongáshoz vezettek; ellenben egyenesen kíváncsiak voltak, ha a hivatás teljesítéséből eredtek... Az evilági aszkézis teljes súlyával a tulajdon elfogulatlan élvezete ellen fordult, és korlátozta a fogyasztást, főleg a luxusfogyasztást. Ezzel szemben a javak szerzését lelkiileg tehermentesítette a hagyományos etika gátlásaitól, szétfeszítette a nyereségvágy bilincseit, amennyiben azt nemcsak legalizálta, de ... egyenesen isten akaratának tekintette.” (Ges. Aufsätze zur Religionssoziologie, Bd. I. 190.) A protestantizmus legfontosabb hatása tehát egy olyan polgári hivatásetika és munkaetika kialakulása lett, amely kedvezett a kapitalizmus széleskörű elterjedésének. Nem egyetlen oka volt a kapitalizmusnak, hiszen tökéletes üzleti vállalkozások korábban is léteztek, de tömegessé és dominánssá válásához döntően hozzájárult. Ennyiben a protestáns etika a kapitalizmus fermentumává és egyszersmind igazoló ideológiájává is lett.¹ Nem minden világvallás gazdasági etikája kedvezett a kapitalizmus kifejlődésének, csak az a fajta vallás, amely a vallási aszkézist a vagyont gyarapító hivatás és munka alapjává tette. „...mióta az aszkézis a szerzetesi cellákból áttevődött a hivatás világába és az evilági erkölcsösséget uralni kezdte, egyúttal abban is közreműködött, hogy felépüljön a mechanikus gépi termelés technikai és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza.” Az újabb időkben ugyan halványodik ez az etika, amely a legerőteljesebben az Egyesült Államokban érvényesült. A vallási igazolások szükségletének háttérbe szorulásával egyre meztelenebbül lép elő az önérték és a nyereségvágy. Ebből azonban olyan gondok is származnak, mint a munkamorál aláesése és a fogyasztói beállítottság eluralkodása, amit a neokonzervatív kritika jóléti államnak rótt fel. Ezért kongatták meg a harangot, mert a modern kapitalizmus válságjelét pillantották meg az új tömegkulturális mintákban, ami ellen úgy vélték, tenni kell valamit. (Erről később még lesz szó a posztmodernizmus kapcsán.) A kapitalizmus kezdetén azonban a „protestáns etikának” igen jelentős szerepe volt az áttörés megalapozásában.

Weber ezzel nem állítja egyértelműen azt, hogy a kapitalizmust a protestáns etika teremtette volna meg. Történetfilozófiája nem determinista, inkább a kölcsönhatásokat és a többféle ok együttes hatását állítja előtérbe (multikauzalitás). „Az emberek cselekvését közvetlenül

¹ „Sajátosan polgári hivatásetika keletkezett. A polgári vállalkozó ezentúl - Isten kegyelmének és látható áldásának tudatában, saját üzleti érdekeit követte, s ezt kellett tennie, ha magatartása formálisan helyes, erkölcsi élete feddhetetlen volt, gazdagságának felhasználása pedig nem volt visszatartó. A vallásos aszkézis hatalma ezen felül még józan, lelkiismeretes munkásokat bocsátott rendelkezésükre, olyanokat, akiknek kivételesen nagy munkaerejük volt, s akik a munkához mint Isten akaratának tetsző életcélhoz kötődtek. S e hatalom még azt a megnyugtató biztonságérzetet is nyújtotta, hogy a javak egyenlőtlen elosztása ezen a világon Isten előrelátásának különleges műve, azé az Istené, aki e különbségtevással éppúgy a maga titkos, számunkra ismeretlen céljait követi, mint a csak partikuláris kegyelemmel.” (Protestáns etika, 280.)

érdekek uralják (anyagiak és szellemiek), nem pedig eszmék. De a világképek, amelyeket eszmék teremtettek meg, gyakran szolgáltak váltóállítókként a pálya meghatározásában, amelyen az érdekek dinamikája továbbmozgatta a cselekvést.”

3. A hatalom és uralom szociológiája; a legitim uralom elmélete

Weber legjelentősebb hozzájárulása a politikatudományhoz politikai szociológiája volt. Ez szervesen nőtt ki szociológiai elméletéből, amelynek alapkategóriáit a „Gazdaság és társadalom” magyarul is olvasható fejezeteiben fejtette ki. A megértő szociológia kiindulópontja az egyének cselekvése, amelynek alkotóeleme az egyének által a cselekvésnek tulajdonított értelem is. Társadalmi cselekvésnek nevezzük azt, amelyben a cselekvők mások cselekvéseire igazodnak. Az egymásra ható cselekvésekből, a kölcsönös elvárásokból magatartási szabályok, szokások, közösségi rendek képződnek, amelyek fenntartásáról azután szervezett intézmények gondoskodnak.

Hogyan helyezkedik el ebben az elméletben a politika? Weber először a hatalom és uralom fogalmait mint az emberi viszonyok egyik aspektusát definiálja, és ennek keretében jut el az állam mint uralmi szervezet fogalmához. A hatalom „az az esély, hogy egy szociális viszonyon belül saját akaratainkat mások ellenkezésével szemben is érvényesítsük, függetlenül attól, hogy min nyugszik ez az esély.” A hatalom ennyiben nagyon általános kategória, amely nemcsak a politikában szokásos fogalmát fogja át. Uralomról a weberi definíció szerint akkor beszélhetünk, „ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (GT 77.) A hatalom és az uralom lényegi különbsége ezért abban áll, hogy az utóbbi feltételezi egy szervezet illetve egy igazgatási stáb létezését. A modern társadalmak politikai szervezetekbe (politische Verbände) vannak szervezve. „A politikai szervezetet uralmi szervezetnek nevezzük akkor, ha fennállása és rendjének érvényessége egy megadható földrajzi területen belül folyamatosan garantálható azáltal, hogy az igazgatási stáb a fizikai erőszak alkalmazásával és fenyegetésével él.” Ezért definiálja Weber az államot a következőképpen: „Államnak nevezzük a politikai intézményes üzemet, ha és amennyiben igazgatási stábjában sikerrel veszi igénybe az erőszak monopóliumát a rend(szer) érvényességének biztosítására.” Egy másik, közismertebb definíció szerint (A politika mint hivatás c. műből): az állam az az emberi közösség, amely egy meghatározott területen belül (sikerrel) veszi igénybe a legitim fizikai erőszak monopóliumát.”

Ezekből a definíciókból láthatjuk, hogy Weber a politikát és az államot nem a célja felől definiálja, hanem értékmentesen, a rá jellemző eszközök oldaláról. (Mi minden nem volt már az állam és a politika céljának kiadva, mondja Weber, az élelem biztosításától a művészetek védelméig, a személyes biztonság garantálásától a jogszolgáltatásig! A politika lényege azonban a specifikus eszközök alkalmazásában áll, ez pedig az erőszaknak mint ultima raciónak az alkalmazása.)

Ez a felfogás részben ellentmond a politika köznapi fogalmának, amely mindig valamilyen tárgyi cél elérésében követett stratégiai cselekvést nevez politikának. Így beszélhetünk pl. egy bank hitelpolitikájáról vagy egy önkormányzat iskolapolitikájáról. A Politika mint hivatás c. előadásában Weber pontosan meg is különbözteti ezt a köznapi fogalmat a politika tudományos fogalmától. Az elsőben politikának nevezünk minden önállóan végzett vezető tevékenységet. Ebből származnak az úgynevezett kötőjeles politikák, mint a kultúrpolitika, gazdaságpolitika, biztonságpolitika, szociálpolitika stb. Mindezek egy bizonyos tevékenységi terület tárgyi problémáinak megoldására hivatottak. Az angol nyelvnek külön kifejezése is van erre: policy, szemben a politics fogalmával. Ebben a köznapi, gyakorlati értelemben beszélhetünk tehát pl. egy cég üzletpolitikájáról, vagy a diákönkormányzat politikájáról a menza felvirágoztatására is.

A politika tudományos fogalmát azonban Weber szerint csak az állam, a hatalom és uralom összefüggésében definiálhatjuk, éspedig az eszközök oldaláról. A politika itt elsősorban tehát az állam mint politikai szervezet (politischer Verband) vezetése. Az állam modern értelemben 1. egy olyan igazgatási és jogrend, amelyhez tételesen igazodnia kell az állami bürokráciának, s amelynek érvényessége egy adott felségterületen mindenki cselekvésére vonatkozik, akár tagja az államnak, akár nem. 2. Az állam a saját felségterületén a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik; mindenki más csak annyiban és olyan mértékben rendelkezhet az erőszak eszközei felett, amennyiben erre az államtól felhatalmazást vagy felszólítást kap.

Bármilyen cselekvést akkor nevezünk politikainak, ha a legitim erőszaknak erre a hatalmi eszközére vonatkozik; akár úgy, hogy részt vesz a végrehajtásában, akár csak úgy, hogy törekszik rá. A politika Weber klasszikussá vált felfogásában „törekvés a hatalomban való részesedésre illetve a hatalom elosztásának befolyásolására, akár az államok között, akár azon embercsoportok között, amelyeket az állam átfog.” Weber minden ellenkező nézettel szemben leszögezi: „Aki politikát űz, az hatalomra törekszik; akár céljai megvalósításához szolgáló eszközként, akár a hatalom önértéke (a hatalom élvezete és az általa nyújtott presztízs) kedvéért.”

A hatalom és uralom különbségét Weber részletesebben is tárgyalta a Gazdaság és Társadalom uralomszociológiai fejezetében. „Az uralom... a hatalom egy külön esete” - írja Weber. Talán úgy is kifejezhetjük a különbséget, hogy a hatalom egyfajta képesség (akaratunk érvényesítésére mások ellenállásával szemben is), míg az uralom egy társadalmi viszony, amely a hatalmi fölény folyamatos megtartására irányul: az uralmon lévők és az uralom alá rendelték viszonya, a parancsolás és engedelmisség társadalmilag rögzített viszonya.

Azonban Weber különbséget tesz az uralom egy általánosabb és egy szűkebb jelentése között. Egyfelől létezik az érdekkonstellációkból és főként a monopolhelyzetekből fakadó uralom, amely a viszonyok néma kényszerén alapszik. Másrészt létezik az az uralom, amely azonos az autoritás (a legitim, törvényes hatalom) fogalmával, s egy kifejezett parancsnak való engedelmeskedést követel. A politikai szociológia tudományos céljaira elsősorban ezt az utóbbi értelmezést tartja célravezetőnek, és általában így is használja az uralom fogalmát. (Wirtschaft und Gesellschaft, 541, 544 skk.)

Az uralom fogalmát a modern politológia gyakran kerüli, mert benne cseng az uralmi viszonyok morális elítélése, a szabad polgárok alárendeltségével szembeni tiltakozás gesztusaként. Weber azonban korántsem így kezeli az uralmat, hanem mint minden társadalmi viszony konstitutív mozzanatát. Számára nem létezik a meztelen erőszakuralom és a kifinomult, szimbólumokon keresztül való hatalomgyakorlás mesterkélt ellentéte. Az uralom, még a személyes is, túlnyomóan társadalmi csoportok közötti viszony, ezért már mindig egy meghatározott szimbolikus mezőben létezik, egy meghatározott „értelme” közegeiben jelentkezik, szemben a politikai hatalom pusztán neutrális, technikai jellegével. Ezért Weber sohasem viszonyul moralizálóan az uralom tényéhez, mint egyes - főként baloldali és liberális - kritikusai. Az állami erőszakmonopólium is szerinte az erőszak alkalmazásának meghatározott normák illetve rögzített szabályok szerinti alkalmazását jelenti, és ez a normatív dimenzió avatja egyedül legitimmé. A modern, legális bürokratikus vagy demokratikus uralomban tehát nincs szó feltétlenül korlátlan hatalomról. Az uralom „esély arra, hogy megadható személyek meghatározott parancsoknak engedelmeskedni fognak”. A megadható személyek: akiket hivataluk erre feljogosít. Meghatározott tartalmú parancsok: amelyek körét az alkotmány és a jog szabályozza bizonyos speciális tevékenységi körökben, s azon túl nincs joga senkinek engedelmességet követelni. A weberi uralom-felfogás tehát nem cinikus, és nem is antidemokratikus, csak kellően konkrét, s magában foglalja a hatalom társadalmi

dimenzióját. Az uralom tagadása, és pusztán igazgatási problémákra szűkítése technokratikus ideológia. Elrejtí a tényleges egyenlőtlenségi és függőségi viszonyokat egy adott társadalomban.

Bármilyen politikai cselekvés ebben a weberi felfogásban „egy politikai szervezet vezetésére és befolyásolására irányul, különösen a kormányzati hatalom eszközeinek elsajátítására vagy kisajátítására, újraelosztására vagy kiutalására”. WG S. 28-29.) Ez a modern politikában általában békés eszközökkel történik, az erőszak csupán ultima ráció a kibékíthetetlen konfliktusok esetére. Az az esély, hogy egyszer csak jönnek a sisakos emberek, és erővel is érvényt szereznek a törvénynek.

Az uralom tehát kétoldalú viszony, amelynek alapfeltétele az uralom alá rendelték engedelmissége. Az engedelmisségnek sokféle indoka lehet - a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán haszonelvű meggondolásokig, vagy az uralom jogosságába vetett hitig, (ahogy Weber a legitimitást definiálta). Azonban „bizonyos minimális engedelmeskedni akarás - tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) érdek - minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik.” (GT 221.). A király csak akkor király, ha az alattvalók alattvalókként viszonyulnak hozzá.

Minden összehangolt cselekvés hatékonyságának feltétele az, hogy adott esetben számíthassanak az engedelmességre. Ezért sem gondolható el hatékony kormányzat uralom nélkül. Weber lényeges, az uralmat kiegészítő, hozzá tartozó jelenségnek tartja a fegyelem meglétét. A fegyelem „az az esély, hogy egy begyakorlott beállítottság alapján egy parancsnak azonnal, automatikusan az emberek egy megadható sokasága engedelmeskedni fog.” A fegyelem egyaránt sajátja a modern termelési szervezeteknek, és az államnak mint racionális uralmi szervezetnek.

A legitim uralom formái

A legitimitás fogalmát a szó modern értelmében Max Weber vezette be a társadalomtudományba. Az uralmi viszony reflexív jellegéből adódik, hogy minden uralom igazolásra szorul. A hatalmasok soha nem szűnnek meg bizonygatni uralmuk jogosságát, azt, hogy a fennálló hatalom gyakorlása a lehető legjobb, az alattvalóknak is. Maguk az uralomnak alárendeltek persze sokféle okból engedelmeskedhetnek az uralmon lévőknek: félelemből, megszokásból, tehetetlenségből, érdekből. Az uralom stabilitását és tartósságát, hatékonyságát azonban jelentősen megnöveli, ha az alattvalók nemcsak érdekből és megszokásból, hanem belső, morális indítékokból is jogosnak is ismerik el az uralmat. Ekkor az érvényes rend „a példaszerűség vagy a kötelező erő presztízsével rendelkezik”. Legitim a rend, ha a cselekvők egy érvényes „rend” képzetéhez igazodnak, amelynek törvényességében, jogosságában hisznek. Weber nem érdekli, hogy milyen értékek és normák alapján igazolják az uralmon lévők uralmukat; a lényeg az, hogy az alávetettek higgyenek ezekben az igazoló eszmékben, és belső indítékból elfogadják az uralom jogosságát, törvényességét. Felfogásában lényeges, 1. hogy legyenek igazoló eszmék, normák; 2. hogy az egyetértésre jogosultak elfogadják azokat, ily módon jóváhagyásukról biztosítva az uralmi gyakorlatot.

Az egyes uralmi formákat mármost Weber aszerint különbözteti meg, hogy milyen igazolási elveket képviselnek, azaz, hogy min alapul az alávetettek legitimitás-hite. Ennek alapján a legitimitás három „tisztá” típusát különbözteti meg. Az első a tradicionális, a második a karizmatikus, a harmadik a legális-rationális legitimitás. Ezeknek eltérő uralmi szervezet és a legitim uralom eltérő típusai felelnek meg.

A tradicionális uralom az „örök tegnap” tekintélyén, a hagyomány és szokás szentségén és az általa felkent uralkodóval szembeni lojalitáson nyugszik. A karizmatikus uralom egy vezér rendkívüli képességeibe vetett hiten alapul, aki lehet próféta, hős hadvezér, nagy demagóg stb., s akit a hívők, kísérek, tanítványok, alattvalók serege vesz körül és követ. A legális uralom a tételes törvények érvényességébe vetett hiten nyugszik, amelyet racionális szabályok szerint eljáró, kompetens államhivatalnokok, bürokrata gyakorlatnak, akik csupán a törvény szolgálaként lépnek fel.²

Weber a legitimitás-hit szempontjából megkülönbözteti az uralkodó és stábjá közötti kapcsolatot az uralkodó csoport és a nép között fennálló kapcsolattól. Az előbbiben abszolút nélkülözhetetlen a legitimitás-hit, vagyis a közös értékek és eszmék megléte; az utóbbiban ez nem mindig fontos. A démosz köre változó, és változó a beleszólásuk mértéke is a politikai uralom viszonyaiba.

A tradicionális uralom fejlődési fokait tárgyalva Weber hangsúlyosabban kezeli az igazgatási csoport és az úr viszonyát, mint általában. Kettőjük állandó harca a vagyoni és igazgatási eszközök feletti rendelkezésért adja ugyanis e forma fejlődésének belső dinamikáját, és teremti meg sokféle történeti és szociológiai változatát. A fejlődés elején a gerontokrácia és a patriarchalizmus áll, melyekben még nincs egy állandósult, elkülönülő igazgatási csoport. Az úr egyenlő társak vezetője, és őt is nagymértékben kötik a tradíciók. A következő fok a patrimonializmus, amelyre az úr személyéhez kapcsolódó igazgatási csoport a jellemző. Ide sorolja a szultanizmust is, amely csak hatalmának kiterjedtségében és nagyságában különbözik. A következő fok, a rendi uralom már a patrimonális uralomnak az a fajtája, „ahol az igazgatást végző csoportra ruházott úri hatalmi jogok és a velük járó gazdasági lehetőségek el vannak sajátítva.” (GT 239.) (A nemesség például saját jogán vesz részt az uralom gyakorlásában, ellátja és felfegyverzi magát stb.) „Hűbérnek nevezzük az elsajátított úri hatalmi jogokat, ha elsődlegesen szerződés alapján... juttatják őket...” - ez a hűbéri társadalom alapja. (GT 242.)

Rendi hatalommegosztásról beszélhetünk Weber szerint akkor, amikor a rendi kiváltságokat élvezők szervezetei az úrral kötött kompromisszumok révén maguk is résztvesznek a politikai vagy igazgatási szabályok megalkotásában. (Vö. a király és a nemesség közötti megállapodásokat rögzítő bullákat stb.) Weber hosszasan fejtegeti azt is, hogy ezek a tradicionális formák milyen akadályokat támasztanak a „racionális gazdálkodás” fejlődése számára.

A karizmatikus uralomról a következőt írja: „‘Karizmának’ nevezzük egy személyiség nem mindennapinak számító képességeit”. (GT 248.) Magát a fogalmat az ókeresztény hagyományból vette át, ahol „kegyelmi ajándék” volt a szó jelentése. E rendkívüli, gyakran termé-

² Fentebb egy közérthetőbb kifejtést követtünk, A GT klasszikus megfogalmazása szerint: „A legitim uralomnak három tiszta típusa van. Ezek abban különböznek, hogy az uralom legitimitásának érvényessége lehet elsődlegesen

1. racionális jellegű: alapulhat a legalitásba - a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába - vetett hiten (legális uralom), - vagy lehet elsődlegesen

2. tradicionális jellegű: alapulhat az emberemlékezet óta érvényes tradíciók szentségébe és a tradíciók által autoritással felruházott személyek uralmának legitim voltába vetett mindennapi hiten (tradicionális uralom), - végül lehet elsődlegesen

3. karizmatikus jellegű: {alapulhat} nem mindennapi odaadáson egy szent, hősies vagy példamutató személy, illetve az általa kinyilatkoztatott vagy megteremtett rend iránt (karizmatikus uralom).” (GT 224.)

szetfelettinek vélt tulajdonságok alapján tekintették e személyeket „vezérnek” . (Ide soroltatnak a próféták, hősök, üdvözítők; a mágikus korban sámánok, gyógyítók, bölcs bírák, ügyes vadászok, fanatikus harcosok stb.)

A karizma csak akkor érvényes, ha beigazolódik, s ennek következtében az alávetettek önként és szabadon - a megnyilatkozás iránti odaadásból, a hős iránti tiszteletből vagy a vezér iránti bizalomból - elismerik. De a (valódi) karizmánál ez az elismerés nem a legitimitás alapja, hanem kötelesség. (GT 248.) „Ha sokáig nem tud sikert elérni, s mindenekelőtt: ha vezetése nem hozza meg az alávetetteknek a jólétet és boldogulást, akkor valószínűleg elveszti karizmatikus tekintélyét. Ez az eredeti értelme annak, hogy a karizma „kegyelmi ajándék””. (GT 249.)

Az igazgatási szervezet az uralom e típusában egy sajátos érzelmi közösség, mely hívekből, tanítványokból és követőkből áll; olykor kíséretként, bizalmasokként említi őket. Mint a mindennapiság felett álló, azon kívül eső forma, a karizmatikus uralom élesen szemben áll mind a racionális, mind a tradicionális uralommal, főként abban a tekintetben, hogy irracionális, és a múlttal szemben felforgató, forradalmi jellegű. Jelentősége ezért is igen nagy a társadalmi változások dinamikája szempontjából: „A tradíciókhoz kötődő korszakokban a karizma jelenti a nagy forradalmi erőt.” (GT 251.)

Tiszta formájában a karizmatikus uralom idegen a gazdaságtól. Ezért Weber szerint nem maradhat fenn tartósan eredeti formájában; mindennapivá kell válnia. Főként az utódlás kérdése teszi ezt nyilvánvalóvá, amikor válságos helyzet áll elő, miután a karizma nem öröklődik, nem vihető át automatikusan. Az utódlási válság elkerülésére egyrészt ritualizálják az utódok kiválasztását. (Weber többféle formát idéz, a karizmatikus tulajdonságok keresésétől (dalai láma) a kinyilatkoztatáson át (jóslat, sorshúzás, istenítélet stb.) a vezér saját utódkijelöléséig. A legfontosabb itt a hivatali karizma kialakulása, amelyben nem a személy maga, hanem a szervezet lesz a karizma forrása. Az egyház különösen nagy súlyt helyezett erre, abból a célból, hogy a papi személyek emberi esendőségét különválassza a hivatali tisztük által kijáró tisztelettől. A pápaválasztás eljárása és az örökösödési szabályok rögzítése az örökletes monarchiákban, beleértve az uralkodó felszentelésének procedúráit és a koronázási szertartásokat, mind a hivatali karizma kialakításának eljárásai közé tartoznak.

E folyamat normalizálása azonban mindjobban a tradicionális uralomhoz közelíti az uralom e típusát. Gazdaságilag is alkalmazkodnia kell a fennálló gazdálkodási formákhoz, ha nem akar elpusztulni, felbomlani. Különösen az igazgatási szervezet fennmaradásának tartós érdekéből a karizmatikus uralom mindjobban belesimul az uralom mindennapi - patrimoniális, főként rendi, vagy bürokratikus - formáiba. A folyamat fő motívuma a biztonságra törekvés. Ugyanis: „A karizma öröklődő vagy hivattal járó karizmává való átalakulása... eszköz a meglévő vagy megszerzett rendelkezési hatalom legitimálására.” GT 260.

A legális uralom a modern jogállamnak megfelelő uralmi forma. Ennek legfőbb jellemzője a tételes, pozitív jogon alapuló, szabályozott eljárások alapján működő bürokratikus államigazgatási apparátus működése.

De a legitim uralom típusainak ideáltipikus jellege azt jelenti, hogy a konkrét valóság teljessége nem írható le teljesen e tiszta típusokkal, amelyek csak lehetőleg pontos fogalmi absztrakciók; a történeti valóságban rendszerint e típusok keveredése figyelhető meg. „A terminológia és az osztályozás tehát semmiképpen sem tart - és nem is tarthat - igényt arra, hogy kimerítő legyen, és egyáltalán nem az a célja, hogy sémákba kényszerítse a történeti valóságot. Mégis van haszna: mindenkor meg lehet mondani, hogy egy konkrét szervezet esetében mi az, ami megfelel egyik vagy másik megjelölésnek, vagy legalább közel áll hozzá - és ez olykor nem is kevés.” (GT 268.)

[Exkúrsus]

A vallási eredetű karizma felhasználását a világi hatalom megerősítésére Weber a „hierokratikus uralomról” szóló, már idézett fejezetben részletesen feldolgozza, nyomon követve a kétféle forrású karizma párhuzamosságát egészen a modern szektákig. „Minden politikai hatalommal, bármilyen legyen is a struktúrája, együtt jár a teokratikus vagy cezaropapista elem egy minimuma, mert végül is minden karizma valamiképp magán viseli mágikus eredetét, azaz rokon a vallási hatalmakkal, tehát valamilyen értelemben mindig benne rejlik az „isten kegyelméből való uralkodás” mozzanata.” (WG 691.)

„A hierokratikus hatalom két minőségi tulajdonsága kínálkozik a politikai hatalom szövetségeseül. Először is ez mindenekelőtt legitimáló hatalom, amelyet éppen a cezaropapista és a személyes karizmával rendelkező - pl. a plebiszcit uralkodó, valamint mindazok a rétegek, amelyek privilegizált helyzete az uralom „legitimálásához” kötődik, nehezen tudnak nélkülözni. És másodszor, a hierokratikus hatalom az uralom alá rendelt domesztikálásának páratlan eszköze.” (Uo. kk.) Ennek példjaként Weber a mongolok domesztikálását említi a lámaizmus által.]

A bürokratikus-legális uralom és a plebiszciter vezérelvű demokrácia eszméje

Weber a legtöbbet a legitim uralom harmadik válfajával, a bürokratikus-legális uralom sajátosságaival foglalkozott. Az államot bürokratikusan és hatékonyan működő racionális intézményként írta le. „A modern állam társadalomtudományi nézőpontból egyetlen üzem, ugyanúgy, mint egy gyár; éppen ez benne a történetileg specifikus” - írja Weber. Mindkettő, a gyár és az állam is a bürokratikus uralmat testesíti meg, „mindkettő egy személytelen, dologi cél szolgálatában áll.” A vállalati és állami bürokráciák kifejlődésének és működésének törvényszerűségeit Weber írta le elsőként részletesen. Főként az első világháború alatt kifejlődött hadigazdaság keltette fel az egység benyomását, amely Lenin számára is a kommunista állam mintaképének számított. A bürokratikus uralom formálisan racionális uralmi forma, mivel a bürokráciára a precizitás, állandóság, fegyelem, szigorú szervezettség és megbízhatóság, vagyis: a kiszámíthatóság jellemző. Az ipari szervezetek teljesítőképességét ezáltal a társadalom egészére is kiterjesztik. A racionális ügyvitel a rentabilitásnak, a szisztematikus, módszeres kalkulációnak, minden igazgatott tárgy gondos számbavételének és ellenőrzésének módszere.

Az egyszer kifejlődött modern bürokráciát Weber a leghatékonyabb uralmi eszköznek tekinti, s egyben a legnagyobb veszélynek az emberi szabadságra nézve. Aki a bürokratikus apparátus felett rendelkezik, az óriási fölényben van bármilyen más politikai erővel szemben. A bürokratikus apparátus belső érdekszövetséget is alkot, amely saját további működtetésében érdekelt. Dologi racionalitása folytán bármilyen hatalmi célt képes kiszolgálni, és szinte lehetetlen szétrombolni. Weber szerint a szocializmus sem változtat ezen, csak átveszi és továbbfejleszti a bürokráciát. Sőt, mivel nem kell számolni az autonóm magántulajdonosok korlátozó ellenhatalmával, még nagyobb hatalma lesz, mint a kapitalizmusban. A bürokratizálódó, racionalizálódó társadalom sötét jövőjét Weber ekképp vázolta fel: létrejön a szolgásháza, melyben az emberek az óegyiptomi állam fellahjaihoz hasonló ájult engedelmességre lesznek szorítva, amikor egy tisztán technikai értelemben jó, azaz racionális hivatali igazgatás és gondoskodás lesz számukra a végső és egyetlen érték, mely dönteni hivatott ügyeik intézésének módjáról.” (WG 835.)

A politika bürokratizált üzeme, melyben az állami hivatalnoksereg, a parlament, a pártok és érdekszervezetek játsszák a főszerepet, tehetetlen ezzel a bürokratizálódási tendenciával szemben. Honnan eredhet még a fantáziátlan és lélektelen bürokráciával szemben spontán politikai erő, honnan jöhet politikai innováció? A demokráciától Weber nem várja ezt, mert a demokráciát meglehetősen kritikával szemléli, és csupán a karizmatikus uralom sajátos, „uralomellenes” átértelmezésének tekinti. Weber a „népet szolgáló vezér” képzetét merő fikciónak tartja. Politikai szociológiájának ismeretében ezen nem is csodálkozhatunk. Weber az úgynevezett „realista” demokráciafelfogás első megfogalmazója volt, amely később Schumpeter, Downs és mások írásaiban kapta meg tipikus alakját.³ Eszerint a demokrácia mint „népuralom” sohasem jelentheti közvetlenül a nép uralmát, hiszen a népakarat mindig csak egy politikai elit közvetítésével fogalmazódhat meg. A „demokratikus elituralom” elméletében az elitek szabad versengése a tömegek szavazataiért az egyetlen biztosítéka annak, hogy a nép mégis képes valamelyes befolyást gyakorolni az elit magatartására és rajta keresztül a politikai döntésekre. Miként Weber írja: „A démosz a tagolatlan tömeg értelmében a nagyobb szervezetekben sohasem igazgat, hanem őt igazgatják, s legfeljebb az igazgatás uralkodó vezetőinek kiválasztási módját váltogatja, valamint a befolyás mértékét, amelyet... a közvéleményen keresztül gyakorolni képes.” Az akaratképzés útja nem alulról felfelé vezet, hanem fordítva, felülről lefelé. A vezetők „kiválasztásának módja” és a közvélemény mint a népakarat befolyásának közvetítői mindamellett már utalnak az olyan politikai eljárások és intézmények fontosságára a legitimitás - illetve itt annak látszata - megteremtésében, mint a parlamenti választások és a társadalmi nyilvánosság.

A modern népvezérek demagóg stílusát, főleg amerikai példák alapján, Weber meglehetősen ironiával taglalta. Kimutatta, hogy a modern politikai üzemből is a hatalom új fétisei és mítoszai jönnek létre, amelyeket a tömegkommunikáció felerősít, sőt maga is teremt. Ez teljes mértékben indokolja szkepszisét. „A „népszavazáson alapuló demokrácia” - a vezérelvű demokrácia legfontosabb típusa - eredeti értelme szerint nem más, mint olyan karizmatikus uralom, amely az alávetettek akaratából levezetett és csak az ő akaratukból fönnálló legitimitás formája mögé rejtőzik. A vezér (a demagóg) valójában politikai követői ragaszkodásának és bizalmának - mindkettő a vezér személyének szól - köszönheti uralmát.” (GT 273.) Tartalma szerint tehát ez az uralom lényegében karizmatikus, még ha formája szerint nem is az.

Vajon Weber helyenként lekezelő, kritikus viszonya a tömegdemokrácia modern formáihoz azt jelenti-e, hogy a demokrácia ellensége lett volna? Hiszen a modern demokrácia, minden misztifikációjával egyetemben, mégis valami más és több, mint a karizmatikus felkentség és kiválasztottság régi uralma. A demokratikus eljárások eredeti értelme éppen az, hogy defetiszizálják az uralmi viszonyokat, azaz megfosszák azokat szent fényüktől. A mindenkor uralmi pozíciók birtokosairól lehántják a karizmatikus felkentség és rendkívüliség auráját; hiszen mindenkor leválthatók, visszahívhatók.⁴ Az ilyen rend legitimitása éppen ezért sokkal inkább a formális eljárásokban, demokratikus procedúrákban rejlik, mint azokban a felszíni

³ J. Schumpeter: Kapitalismus, Sozialismus, Demokratie. London, 1950; A. Downs: An Economic Theory of Democracy, New York, 1957.

⁴ U. Rödel a népszuverenitás elvének elfogadásával előállott új helyzetre használta azt a találó kifejezést, hogy „a hatalom legfőbb helye üressé vált.” Az uralom csúcsának ez a szimbolikus kiüresedése az előfeltétele annak, hogy a nép képviselői útján delegálja hatalmát, és forgandóvá tegye a főhatalom betöltőinek posztját. In: Rödel, Ulrich; Frankenberg, Günter; Dubiel, Helmut: Die demokratische Frage. Frankfurt am Main: Suhrkamp; 1989. 43. old

karizmatikus kísérőjelenségekben, amelyek a modern demokratikus politikai üzem működését is óhatatlanul kísérik.

Weber tökéletesen tisztában volt a demokratikus eljárások integráló és legitimáló hatásával. A parlament szerepéről kifejezetten azt írja: „A modern parlamentek elsősorban azoknak a képviselői, akik felett a bürokrácia eszközeivel uralkodnak. Az alávetettek belső jóváhagyásának bizonyos minimuma - legalább a társadalmilag fajsúlyos rétegek részéről - előfeltétele mindenfajta, akár a legjobban szervezett uralom tartósságának is. Ma a parlament az az eszköz, amely a jóváhagyás e minimumát külsőleg kifejezi.” (WG 851.) A parlamenti küzdelem ugyanakkor fegyelmezi is a pártokat, megteremti azok belső koherenciáját, és a kompromisszumokkal megoldható konfliktusok irányába tereli a politikai törekvéseket. A pártokat úgy definiálta, mint az érdekek kifejezésére és aggregálására szolgáló szervezeteket, amelyek a parlamenti küzdelem során veszítenek radikalizmusukból és szervezett politikai küzdelemmé szelídítik a társadalmi csoportok harcát. Azonban a bürokratizálódás és oligarchizálódás a pártokat is fenyegeti. Ebben a helyzetben Weber csak a karizmatikus uralom egy modernebb, demokratikusan fékezett kiadásában vélte megtalálni a bürokratizmus egyedüli ellenszerét, a népszavazással választott, vezérelvű demokrácia eszméjében.

Weber kezdettől fogva egyértelműen a parlamentáris demokrácia mellett tette le a voksát. A bürokratikus állam örökölt császári hivatali apparátusa a szabadság ellensége volt, s szerinte egyedül a parlament tarthatta volna sakkban. De milyen parlament? Semmiképpen sem olyan, amelyik maga is bürokratikusan, a pártgépezetek mechanizmusaként működik, hanem egy olyan parlament, amely éppen az állami bürokrácia kontrollja érdekében elsősorban a politikai vezéregyenységek kikovácsolódásának, kiválasztásának terepéül szolgál.

A karizmatikus politikus személyiségének fontosságát a politikai üzem bürokrataíval szemben a pártokban is fontosnak tartotta, mint az „oligarchizálódás vastörvényének” (Michels) lehetséges ellenszerét. Minden pártbürokrácia hajlik ugyanis arra, hogy kivesse a demagóg, „karizmatikus elemet” a pártpolitikából. Pedig gyakran ezen múlik egy párt sikere a tömegek támogatásának a megszerzésében, sőt, a politikai rugalmasság és dinamizmus megőrzésére való képessége is.

A modern időkben ugyanis a politika teljesen professzionalizálódott, fizetett foglalkozásként lehet csak üzni, mivel már nem léteznek anyagi függetlenséggel bíró honoráciorok kellő számban. A politikus hivatásáról szóló híres előadásában Weber érdekes korrajzát adja a modern politikusnak. A hivatásos politikus lehet belsőleg elhivatott, vagy pusztán hivatalnok; van, aki a politikának, s van, aki a politikából akar élni. A belső elhivatottsághoz szenvedély, felelősségérzet és realitásérzék (szemmérték) szükségeltetik. Az első az ügynek való szenvedélyes odaadást jelenti, amelyet nem homályosít el a hiúság. A hatalmat akarni kell, de nem önmagáért, hanem mint egy cél megvalósítására szolgáló eszközt. A realitásérzék éppen ahhoz kell, hogy hűvös fejjel a hatalmi eszközök alkalmazását a szükséges mértékre korlátozzuk. A politikusnak két halálos vétke van: a szubjektív elfogultság (tárgyszerűtlenség, hiúság) és a felelőtlenség. Aki mindig azt lesi, hogy másoknak tesszen, az nem lehet jó politikus; mint ahogy az sem, aki mindenkin áttaposva, tűzön vízen át érvényesíti hatalmát. A hiú és mértéket vesztő ember nem való politikusnak.

Nagyon fontos része a politikusi hivatásról szóló fejtegetésnek Webernek a politikus erkölcsi felelősségéről szóló okfejtése. Weber szerint a politika és erkölcs viszonyára rányomja bélyegét az, hogy a politikusnak hatalommal van dolga, amelynek alkalmazása végső esetben erőszakkal is jár. A politikusnak ritkán van lehetősége jó és rossz között választani; gyakran csak a rossz és a kisebbik rossz között választhat. A politikus olyan közegben mozog, amelyben tisztában kell lennie a minden erőszakosságban benne rejlő ördögi logikának. Ebben

a helyzetben lényeges, hogy a politikust ne egy szubjektív, „érzületi etika” vezesse, amely csak a saját lelkiüdvösségére és igazára van tekintettel. Példának a Hegyi beszéd etikáját hozza fel, amely nem e világra való erkölcsi elveket hirdet. A kompromisszumot nem ismerő, elvi politikának, amely nincs tekintettel a következményekre, súlyos hatásai lehetnek mások sorsára, és nehezen igazolható a politikában. „Aki lelkének üdvösségét és mások lelkének megmentését keresi, az ne a politika útján keresse azt, amelynek egészen más feladatai vannak, olyanok, amelyek csak erőszak útján oldhatók meg.” Maradjon inkább a vallásnál. A politikában felelősségetikai megfontolásokra van szükség, amelyek számításba veszik a tett következményeit. Ebben Weber részben Machiavellit követi. Ha a szeretet-etika azt mondja: „ne állj ellent a gonosznak”, akkor a politikus számára megfordítva az az elv érvényes, hogy a Gonosszal szállj szembe minden erővel, különben felelősséggel tartozol uralmáért. „Der Teufel, der ist alt. So werdet alt, ihn zu verstehen...”

Ezzel Weber nem a rothadt, elvtelen kompromisszumokat akarta igazolni. Csak ismét rámutatott arra, hogy a politikust végső soron a siker igazolja, és erkölcsi felelősséggel is tartozik a sikertelenségért, amelybe alkalmasint sok más embert is belerántott.⁵

A Weimari Köztársaság alkotmányának előkészítése során Weber egy népszavazással választott erős birodalmi elnök posztját javasolta a bürokratikus elem ellensúlyozására. Hogy azután ez a megoldás a nemzetiszocialista diktatúra bevezetésének trójai falova lett, azt Weber nem láthatta előre. A történelmi fejlődés katasztrofikus iránya valószínűleg még az ő egyébként pesszimizmusra hajló képzeletét is meghaladta. Aligha számolt azzal a lehetőséggel, hogy a mély társadalmi-politikai válságból, az egzisztenciális élethelyzetek megrendüléséből születő mozgalmak olyan karizmatikus vezéreket vetnek majd a felszínre, akik nem a bürokrácia ellensúlyaként működnek, ellenkezőleg, az államszervezet bürokratikus gépezetét még tovább duzzasztva, azt éppenséggel a totális diktatúra eszközeként használják majd fel. Ez a lehetőség azonban kétségkívül benne rejlett Webernek abban a paradox kísérletében, hogy - Mommsent idézzük - „a lehető legtöbb szabadságot a lehető legtöbb uralom révén” érje el.⁶

⁵ Az érzületi etika kritikájának tárgya elsősorban az anarchistáknak és kommunistáknak szólt, s közvetlen kiváltója az a per volt, amelyet a Münchener Tanácsköztársaság bukása után az abban részt vevő Ernst Toller ellen folytattak. Érdemes Weber fejtegetéseit összevetni a fiatal Lukács Taktika és etika, illetve A bolsevizmus mint erkölcsi probléma c. írásának dilemmájával. Az „etikai bolsevizmus” lukácsi magatartását jellemezte Ernst Bloch a következő kifejezéssel: „kategorisches Imperativ mit Revolver in der Hand” (kategorikus imperatívusz revolverrel a kézben, in: Ernst Bloch: Der Geist der Utopie. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976.

⁶ W. Mommsen: Max Weber, Gesellschaft, Politik und Geschichte. Frankfurt am Main, 1974. 138.

A szocialista munkásmozgalom skizmája: a szociáldemokrácia és a leninizmus

A szocializmus mint utópia halott - saját realizálási kísérleteinek áldozata lett. A szocializmus mint mozgalom ugyan 1914 óta nem egységes: az I. Internacionálé felbomlásával, amelyet a háborúba torkolló nacionalista hullám vetett szét, kettészakadt egy mérsékelt, reformista szárnyra, a szociáldemokráciára, és egy radikális, forradalmi szárnyra: a leninizmusra vagy bolsevizmusra, amely a kommunista pártok elkülönüléséhez vezetett. A szocializmus mint eszmei irányzat és politikai filozófia persze megtartja a jelentőségét a század végén is, mint a kapitalizmus kritikája, amelyet maga a szocializmus is jelentősen megváltoztatott; s mint emancipatív eszmerendszer, amely a társadalmi egyenlőség, a polgári szabadság és a szolidaritás - társadalmi igazságosság - értékeit hangsúlyozza. A szocializmusnak mint a kapitalizmus korrekciójának, ellentmondásai meghaladásának az eszméje tovább él; viszont mint vele szemben elkülönült, konkurens társadalmi és gazdasági rendszer megbukott. A jövő társadalma valószínűleg nem lesz sem egyik, sem másik, hanem - optimista forгатókönyv szerint - valami harmadik, ami a kettő harcából bontakozik ki.

A század elején a reformisták és a radikális forradalmárok között szakadást előidéző vita 1989-cel úgy látszik, a reformisták javára dőlt el. A megszorítás pusztán annak szól, hogy a skizmának mélyebb társadalomszerkezeti okai is voltak, amelyek a világkapitalizmus centrumának és a perifériájának ellentétes viszonyaiból fakadtak. Nem állítható, hogy a szociáldemokrata reformizmus alkalmas stratégiát kínált volna olyan térségek számára, amelyek még nem a modern világ ellentmondásaival, hanem még csak a tradicionális társadalomból a modern világba való belépés gyötrelmeivel küszködtek. Jól kifejezte ezt Lenin, amikor azt mondta: nekünk nemcsak a kapitalizmus ellentmondásaival kell bajlódunk, hanem a kapitalizmus hiányával is: a kulturális és gazdasági fejletlenséggel, a cári autokrácia viszonyaival. Ez valószínűleg eleve más stratégiát követelt, mint amelyet a fejlettebb országokban követni lehetett.

Ismeretes, hogy Marx eredetileg a fejlett tőkés országok viszonyaira dolgozta ki saját elméletét, és a szocializmus előfeltételének tekintette a termelőerők magas fejlettségi fokát. S. Huntington amerikai konzervatív-liberális politikai gondolkodó „Political Order in Changing Societies” c. könyvében emiatt a gazdasági determinizmusa miatt Marxról mint politikai primitívről beszél, aki nincs tisztában a politika erejével. Ezzel szemben Lenint politikai géniusznak nevezi, aki felismerte a politikai szervezet mozgósító és új valóságot teremtő erejét, és képes volt a szervezett akaratot a változások szolgálatába állítani. Felvethető persze a kérdés, hogy az a politikai voluntarizmus, amely át akart ugrani „természetes fejlődési fokokat” (Marx), nem ártott-e legalább annyit, mint amennyit használt. A gazdasággal szemben a politika primátusának lenini hangsúlyozása annak ígéretével, hogy meggyorsíthatjuk a történelem fejlődésének menetét, eleve magában hordta ugyanis egy olyan diktatórikus fejlődés csíráját, amely végső fokon gúzsba kötötte azokat a társadalmi erőket, amelyeket fel akart szabadítani.

A revizionizmus és a reformizmus

A szociáldemokrácia fellegvárai a fejlett kapitalizmus centrumországai voltak, ahol korán elkezdődött a „szervezett kapitalizmus” kialakulása. Ez a piacok megszervezését és felosztását jelentette, a nagy monopóliumok és kartellek kialakulását, és az állam fokozódó gazdasági szerepvállalását. Sok szociáldemokrata teoretikus úgy vélte, hogy a tőke centra-

lizációja és koncentrációja akadálytalanul folytatódni fog a nagyszabású államosításokban, s végül egy olyan fokot ér el, amely már a szocialista társadalmi átalakulás előszobája lesz. E fejlődés során a szociáldemokrata pártok egy sor olyan kérdéssel kerültek szembe, amelyekre választ kellett adniuk. Pl. a szabadkereskedelem vagy a védővámok mellé álljanak-e, melyik áll inkább az általuk képviselt munkásosztály érdekében? Jelentős mértékben átalakult a társadalmi struktúra - kivel kössenek szövetséget? A nagyhatalmak imperialista vetélkedésében a gyarmatokért ki mellé álljanak: a saját nemzetük érdekét, vagy inkább a nemzetközi szolidaritást tartás-e szem előtt? A munkáspártok mindenütt erős tömegpártokká váltak az általános választójog bevezetése után: maradjanak-e a békés parlamenti módszerek mellett, vagy éljenek a forradalmi tömegnyomás eszközeivel? A vezetőik számára ez azt a dilemmát vetette fel, hogy vajon mérséklően hassanak-e a saját bázisukra, vagy ellenkezőleg, engedjék át a politikai irány meghatározását a tömegharc spontán dinamikájának?

A revizionizmus és reformizmus sajátos választ adott ezekre a kérdésekre. A kettő közül a reformizmus az átfogóbb fogalom: inkább gyakorlati orientációt jelent, mint elméletit. A reformizmus gyakorlati stratégia és taktika, amely a mindennapira, a közvetlenül elérhető eredményekre koncentrált. Nem egyszerűen a reformokért folyó harcot jelentett, hanem azt, hogy a harc megmarad a fennálló rend kereteiben, s azon belül törekszik az életviszonyok jobbítására. A revizionizmus inkább elméleti orientációt jelent, és tartalma a kritikai pozíció Marx és a marxizmus befolyásos eszméivel szemben. Ez főleg német nyelvterületen volt jelentős; ahol a szocialista mozgalomban Marx befolyása sohasem volt erős, ott a reformizmusnak nem kellett ilyen teoretikus gondokkal bajlódnia.

A német revizionizmusnak Eduard Bernstein vetette meg az alapját, aki egyébként Engels barátja és a klasszikusok hagyatékának gondozója volt, és bizonyára nem volt könnyű számára a szakítás a nagy elődökkel. De fontosabbnak tartotta az általa felismert új igazságok megosztását az elvtársaival, mint a tekintélytisztelést, még akkor is, ha ez közvetlenül a saját tekintélyének is ártott. „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai” c. művében és más írásaiban átfogó kritikáját adta a marxizmus radikális eszméinek, és megfogalmazta egy új reformista stratégia alapelveit. E kritika filozófia alapjaiban a kanti idealizmushoz nyúlt vissza; de sok reális szociológiai elemzést is adott a kapitalista társadalom új tendenciáiról. Ezért a Marx feletti kritika gyakori formája egyszerűen az volt, hogy kimutatták: a valóság másként alakult, mint ahogy azt Marx prognosztizálta. A marxizmus revíziója a következő főbb kérdéseket érintette:

1. Milyen messze van a szocialista jövő? Rájöttek, hogy valószínűleg sokkal messzebb, mint ahogy azt a marxizmus klasszikusai forradalmi türelmetlenségükben gondolták. A gazdaság hosszútávú trendjeinek elemzése alapján Bernstein arra a következtetésre jutott, hogy a viszonyok még éretlenek a szocializmusra: a kapitalizmus expanziós ereje töretlen, a tőke koncentrációja még nem elég előrehaladott, bár a kartellek és konszernek már a társadalmasodás elég nagy fokára utalnak.

2. Marx feltevésével szemben, hogy a társadalom kettéhasad a kizsákmányoló kisebbségre és a kizsákmányoltak roppant tömegére, Bernstein kimutatta, hogy a középrétegek nem tűnnek el. Egyrészt sok kisüzem - s nemcsak paraszti, de ipari is - tartani tudta magát a versenyben (nem utolsósorban olyan technikai újítások folytán, mint pl. az Ottó-motor feltalálása stb.). A proletarizálódás nem folytatódik, s a szociáldemokráciának szövetségesül kell megnyernie a középrétegeket, mindenekelőtt a parasztságot.

3. Maga a munkásosztály is lényegesen megváltozott. Többségük sem objektív kényszert, sem szubjektív szükségletet nem érez egyetlen nagy forradalmi ugrásra. Elvetendő az a magatartás, amely a „minél rosszabb, annál jobb” elve alapján egy általános válságra spekulál, amely

bevezetné a forradalmat. Ellenkezőleg, a válságokat enyhíteni kell. A munkásosztály még nem elég érett ahhoz, hogy átvegye a politikai uralmat, és vezesse az egész társadalmat, amelynek számos rétege - pl. a növekvő alkalmazotti réteg - nem is szolidáris ezzel a programmal.

Az a felismerés, hogy hosszabb útra kell berendezkedni, megváltoztatta a politika gyakorlati prioritásait. A szocializmus Bernstein szerint megmarad programmatikus távlati célkitűzésnek, de a napi politikában azt az elvet kell követni, hogy „a végcél semmi, a mozgalom minden”. Ez a taktika győzelme volt a stratégia felett, amely maga is hosszú távú stratégiává vált.

4. A marxizmus gazdasági tanítása is bírálat tárgya lett: a marxi munkaérték-elméletet a revizionisták elvetették mint metafizikus és bizonyíthatatlan tant, s helyette az újabb árelméleteket követték. Ezzel azonban az antagonisztikus osztályharc alól is kihúzták az elméleti talajt. A munkáspártok e felfogásban már csak egy olyan elosztási küzdelem résztvevői, amelyben maguk is éppoly partikuláris igényt képviselnek, mint a többi társadalmi réteg és párt.

5. Végül, a revizionisták feladták az internacionalizmus elvét is: egyre inkább engedtek a nemzeti eszme csábításának. „Az az elv, hogy a proletárnak nincs hazája, egyre inkább elveszti az igazságát, annak mértékében, ahogy a szociáldemokrácia befolyása révén a munkás is proletárból polgárrá válik.” A reformista szociáldemokraták valóban egyre inkább csak erre törekedtek: a munkásság integrálására a nemzetállamba, teljes polgári és szociális jogaik kiharcolására. Nem annyira a szocialista végcél a fontos, mint a szociális és politikai jogok érvényesítése a jelenben.

Ezeket a gondolatokat még kiegészítették a városok és községek önigazgatásának gondolatával, amelyeknek valódi közösségekké kell válniuk. (Ezt a felfogást gyakran nevezték „Gas-und Wasser-Sozialismus”-nak, utalva a kommunális szolgáltatások (víz- és gázellátás stb.) modellértékű közösségi jellegére. Kiálltak a szövetkezeti gondolat mellett, s abból kiindulva, hogy az állam rossz gazda, nem szorgalmazták az államosítás értelmében vett társadalmasítást.

A szociáldemokrácián belül nagy harc folyt a revizionizmus körül. Baloldali szocialisták, mint R. Luxemburg és Karl Liebknecht, harcoltak a revizionizmus ellen, és egy radikálisabb, a tömegmozgalom spontán erejére támaszkodó irányvonalat képviseltek, ellenszegültek a nacionalizmusnak, és nagyon kritikusán viszonyultak a forradalmi perspektíva feladásához és az integráció politikájához. Ez az első világháború idején szakításhoz is vezetett; vezetésükkel létrejött a radikálisabb alternatívát kínáló Spartakus Szövetség. (Két vezetőjét, mint ismeretes, 1918-ban, a forradalom zavaros időszakában ellenforradalmi tisztí különítményesek gyilkolták meg.) De más szociáldemokrata teoretikusok, akik nem mentek el a kommunista politika irányába, szintén ellenállást fejtettek ki a revizionizmus ellen. Karl Kautsky - akit Lenin „renegátnak” bélyegzett - kezdettől világosan látta, hogy a mozgalom nem a békés reformista fejlődés előtt áll, hanem ellenkezőleg, válságok, háborúk és katasztrófák kihívásaival kerül szembe. Nem voltak illúziói a munkásosztály lassú és békés integrációjáról a válságmentes kapitalizmusba. A közvetlen jövőt illetően igaza is volt, s Kautskynak, a demokratikus szocializmus egyik első teoretikusának, aki 1936-ban halt meg, még meg kellett érnie Hitler hatalomrajutását és a mozgalom mindkét szárnyának vereségét. A háború, a forradalmak és a huszas évek válságai nyomán ugyanis a mozgalom nyugaton is kettészakadt szociáldemokrata és kommunista szárnyra, és a két párt egymás elleni elkeseredett „vallásháborúja” egyik oka volt a fasizmussal szembeni közös vereségüknek. A háború után azonban, ahogy normalizálódtak a Szövetségi Köztársaság viszonyai, az újra megerősödő szociáldemokrata pártban egyre inkább a reformista vonal kerekedett felül, ami az SPD Godesbergi Programjában vált

véglegessé. Enélkül a fordulat nélkül nem kerülhetett volna sor a szociáldemokrata párt hosszú kormányzati időszakára, amelynek reformpolitikája a fejlett jóléti állam vívmányait jogilag és politikailag is megerősítette.

Hasonló fejlemények zajlottak le más országok munkásmozgalmi pártjaiban is. Ott, ahol a marxizmus hagyománya nem volt olyan erős, így például Angliában, a labourista mozgalom kezdettől fogva reformista alapon fejlődött ki, anélkül, hogy sokat bajlódott volna a marxizmustól való elszakadás revizionista érveivel. Angliában a Fabianus Társaság volt kezdetben a szociálliberális, később - nem találván meghallgatásra a liberálisoknál - a labourista irányzat kezdeményezője.

Erős maradt viszont a marxizmus befolyása pl. az osztrák munkásmozgalomban, az „ausztro-marxizmus” befolyásos teoretikusai (Otto Bauer, Karl Renner, Rudolf Hilferding és mások) révén.

Rudolf Hilferding közgazdász műve a Fináncsökéről (1910) az új történelmi helyzet egyik sokat idézett, legbefolyásosabb értelmezése volt. Legfontosabb tézisei a következők voltak: 1. A vállalkozói tőke anonimmá vált. A személytelen részvénytársaságok előretörése szerint a tulajdonviszonyokat is megváltoztatja. 2. Az ipari tőke mindjobban összefonódik a banktőkével, s együttműködésük rendkívül megnöveli a tőkés vállalkozások expanzióját, erejét. 3. A piacokat megszervezik: a szabad piac anarchiájával szemben nagy kartellek jönnek létre, amelyek monopolárakat és monopolprofitot eredményeznek. Ennek végső kifejelete egy nagy általános kartell létrejötte lehet, amely majd egyetlen központból szabályozza az egész termelési folyamatot. A tervezés tehát nemcsak a majdani szocializmus sajátossága, hanem már a kapitalizmusban elkezdődik. Mint írja: „A szervezett kapitalizmus... valójában azt jelenti, hogy a szabad konkurencia kapitalista elve helyébe a tervszerű termelés szocialista elve lép.” Ez megkönnyíti a társadalom befolyását a gazdaság, a termelés alakulására. „A mi nemzedékünk az elé a probléma elé van állítva, hogy az állam segítségével, tudatos társadalmi szabályozással átalakítsa ezt a kapitalisták által szervezett és vezetett termelést a demokratikus állam által vezetett gazdasággá.” A viszonyok hasonló értelmezése nem volt idegen olyan gondolkodóktól sem, mint Walter Rathenau, J. M. Keynes - liberális oldalról, vö. *The End of Laissez Faire*, (1926) -, vagy J. Schumpeter, bár más következtetéseket vontak le belőle, mint a szociáldemokraták.

Az ausztromarxisták két fontos kérdésben eltértek a revizionistáktól: az egyik az osztályharc folytatódásának, politikai jelentőségének fenntartása volt - ennek számukra kézzelfogható tapasztalati jelei voltak. A másik a nemzeti kérdés iránti nagyobb affinitásuk, ami a soknemzetiségű Habsburg-birodalmon belüli, a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelmek tapasztalataival magyarázható. Karl Renner a funkcionális és kulturális autonómiákon alapuló szövetségi állam kialakulásában gondolkodott, azonban az I. világháború kimenetele időszertelemmé tette koncepcióját. Emellett egy igazságosabb társadalomért folyó harcot hirdetett, amelyet az állami politikaformálásban való aktívabb részvétel lehetősége teremtené meg. Nem a proletariátus egyeduralmára van szükség a proletárdiktatúra értelmében, hanem pártjainak a politikai hatalomban való felelős részvételére: kormányozni kell, s nem szabad távolmaradni a kormányzati felelősségtől. A gazdaság olyan tendenciái, mint pl. a menedzserek önállósodása a tulajdonosokkal szemben - amit később a menedzseri forradalomként írt le J. Buchanan - szintén azt a hitet keltették, hogy lehetséges a magángazdaság nyilvános ellenőrzése és befolyásolása is, és már ez is egy adag szocializmus. Hasonló gondolatokat találunk a svéd szociáldemokratáknál, akik a harmincas évek óta évtizedekig kormányhatalomban is maradtak, és döntő szerepük volt a jóléti állam skandináv modelljének kidolgozásában.

A reformizmust és revizionizmust a kommunisták gyakran a munkásmozgalom eredeti céljainak elárulásával vádolták, abból kiindulva, hogy csak a szubjektív forradalmi akarat hiányzott egy sikeres szocialista átalakuláshoz, és ez a szociáldemokraták vonakodásán múlt. A kapitalizmus hosszútávú fejlődési tendenciáit figyelembe véve, világos, hogy az ilyen moralizáló megközelítés jogosultsága meglehetősen kérdéses. A munkások napi érdekeiért való küzdelem, a reformista politika perspektíváival kapcsolatos összes illúzió ellenére, végül is reális helyzetfelismerésen alapult, és csak az adott viszonyok között irreális forradalmi várakozás nézőpontjából tűnhetett árulásnak. A másik oldalon persze éppoly helytelen volt a kommunista radikalizmus diabolizálása, sátáni gonoszként való feltüntetése. A szociáldemokrata és kommunista pártok konfliktusának hátterében, legalábbis a centrumországokban, egy reális szociológiai ellentét is meghúzódott: a szociáldemokrata pártok általában a jólszervezett, nagy hagyományú szakmunkásrétegeket képviselték, míg a kommunisták többnyire a betanított és segédmunkás, gyakran első generációs munkásrétegeket, akiket a legjobban sújtott a szegénység, a munkanélküliség és létbizonytalanság; ezenkívül soraikban mindig jelentős számban voltak radikális értelmiségiek, akik morális vagy egzisztenciális okok miatt nehezen tudtak integrálódni a fennálló uralmi rendszerbe. A két irányzat harca nemcsak megosztotta a szocializmus erőit, hanem alaposan meg is gyengítette őket, ami hozzájárult a fasizmussal szembeni közös vereségükhöz. A konfliktusnak mindamellett objektív, strukturális okai is voltak, és nem lehet pusztán moralizáló alapon megítélni. A nyugati kommunista pártok politikai sorsát azonban megpecsételte a sztálinizmus befolyása soraikban; emiatt antidemokratikus és idegen érdekeket szolgáló pártokként könnyen távol lehetett őket tartani a hatalom központjaitól. Jobboldali tekintélyuralmi rendszerekben - Spanyolországban, Magyarországon - illegalitásba szorították őket, de még demokratikus kormányzatok alatt is előfordult, hogy törvényesen betiltották működésüket. A hetvenes években jelentkező eurokommunizmus, amely a reformképtelen szovjetrendszerrel való eltávolodás igényét fejezte ki, már túl későn jött - a kommunista pártok lassan mindenütt kicsiny és jelentéktelen pártokká szorultak vissza, vagy pedig demokratikus megújulásra törekedve feladták régi identitásukat (mint pl. a sokáig jelentős befolyású PCI Olaszországban, amely Baloldali Demokratikus Párttá változott át.) Nyugaton tehát a kommunista pártok sehol nem tudtak döntő politikai erővé válni. A kapitalizmus reformjára, demokratizálására, a munkásság integrálására irányuló szociáldemokrata stratégia volt és maradt a szocialista politika tartósan sikeres, uralkodó vonulata.

Lenin és a bolsevizmus

Más volt a helyzet a világkapitalizmus elmaradottabb félperifériáján. Főként az átalakulás nehézségeivel küzdő, forrongó Oroszországban hullott termékeny talajra a forradalmi radikalizmus. A lenini bolsevizmus volt a legradikálisabb szakítás a II. Internacionálé örökségével. A leninizmus éppúgy revideálta a klasszikus marxizmust, mint a revizionizmus, csak éppen másik irányból: a benne rejlő forradalmi radikális elemeket hangsúlyozta, doktrínává emelte a szocialista átalakulás szükségszerűségét sugalló nagy történetfilozófiai sémákat, az óvatosságra intő, a nagy gazdasági trendekre vonatkozó elemzéseket pedig háttérbe állította. A marxizmusból számukra az az ideológiai üzenet volt a legfontosabb, hogy a történelmi fejlődés menetét politikai aktivizmussal meg lehet gyorsítani, hogy elmaradott országok számára talán a fejlődésnek egy másik, nem kapitalista útja is létezik: a fennálló uralom elnyomó hatalmával szembeni felszabadító politikai forradalom utat nyithat egyben egy magasabb rendű társadalom fejlődése irányába is. A marxizmus Lenin és követői számára eszmei fegyver volt forradalmuk megvívására, nem pedig valamilyen szentírás, amelyhez

betűragó módjára kellene ragaszkodni. Ez volt az értelme az alkotó marxizmusra vonatkozó lenini koncepciónak: ami a forradalom ügyét szolgálta, azt erőteljesen propagálta, továbbfejlesztette, gazdasági és szociológiai elemzésekkel igyekezett alátámasztani; ami pedig nem, arról nem beszélt, illetve más hangoztatóit az opportunizmus vádjával illette.

Lenin életműve mindig is a leghevesebb viták tárgya volt, a munkásmozgalmon belül éppúgy, mint azon kívül. Ez a vita mindig is politikai szenvedélyektől volt hangos, és kevés tárgyyszerű elemzést találunk Lenin tényleges szerepéről. Államalapítóként és bálványként tisztelték az egyik oldalon, sátáni összeesküvőnek, illetve toleránsabb liberális interpretációban, közönséges puccsistának minősítették őt a másikon. A szobordöntögetés mai időszakában végképp nem várható, hogy a hivatásos leleplezőktől most aztán megtudjuk a végső igazságot Leninről. Aki tudományos komolysággal látott hozzá a bolsevik tradíció feldolgozásához, az nagyjából eddig is megtudhatta, mi az igazság, nem kellett ehhez 1989-ig várnia. Vannak mérvadó, jó történeti feldolgozások; a magam részéről például igen jó elemzésnek tartom a princeton-i egyetem tanárának, Robert Tuckernek a könyvét Leninről és a leninizmusról, s az orosz forradalmi tradíciókhoz való bonyolult viszonyáról. A következőkben a bolsevizmusról és Lenin szerepéről lesz szó, s eközben igyekszünk kikerülni a leninizmus lényegéről való, a lenini hagyaték eltérő interpretációin alapuló vitákat. Meg kell különböztetnünk ugyanis azt, amit Lenin képviselt, azoknak a törekvéseitől, akik az ő tekintélyére hivatkozva alkották meg a saját leninizmusukat mint legitim politikai hagyományt. Mindenekelőtt meg kell különböztetni Lenin saját kontribúcióját mindattól, amit később a sztálinizmus aggatott rá, többek között a sztálini korszak ideológiai felépítményeként létrehozott marxizmus-leninizmustól.

A lenini politikai gondolkodás és a bolsevizmus - a kettő nem ugyanaz, a bolsevizmuson belül többféle áramlat is volt - az orosz forradalmárok több nemzedékének hagyományára épült, s azzal való dialógusban jött létre. Történeti kontextusát a cári Oroszország sajátos viszonyai képezték. A legfontosabb meghatározó mozzanatok közé tartoznak a következők:

A társadalom és az állam nem váltak szét egymástól úgy, ahogy ez a nyugat-európai fejlődésből ismert. Az állam kezdettől fogva jóval nagyobb szerepet játszott a civil társadalomhoz képest, amelynek szervezetei nem élveztek olyan autonómiát, mint Nyugaton. Az állam minden volt, a társadalom semmi; az állam volt a társadalmi viszonyok meghatározó eleme, a társadalmasodás közege. Az orthodox egyház államegyház volt, feje a cár. Hiányzott egy a reformációhoz hasonló mozgalom, amely a hit individualizmusát mozdította volna elő, de az individualizmus a gazdasági életben és a politikában is igen fejletlen volt. Hiányzik a szabad városok kultúrája, az erős és autonóm városi kultúrával. A felvilágosodás és racionalizmus csak mint szellemi import létezett, viszonylag szűk körökre terjedt ki a hatása. A cári autokrácia egész rendszere egy ízig-vérig elavult, megcsontosodott uralmi szerkezetet tartott fenn, amely gátolta a modern fejlődést, s ez lassan kihatott a tradicionális birodalom katonai erejének gyengülésére is. (Vereség a krími és a japán-orosz háborúban.) Az orosz társadalmi állapotok nyugati szemmel nézve elképesztőek voltak; a jobbágyságot csak 1861-ben törölték el, a parasztok zöme még faekével szántott, a kapitalizálódás a nagyvárosokban túlnyomóan külföldi (zömmel német) tőkével indult meg. Alexander Herzen, a nyugaton élő felvilágosult orosz arisztokrata úgy jellemezte az orosz viszonyokat, hogy az ország egyfajta köztes állapotban van a geológia és a történelem között.

A politikai rendszer önkényuralmi jellegű volt, reprezentatív testületek nélkül. Az 1905-ben nyugati mintára bevezetett „dumának” csak tanácskozási joga volt, nem volt törvényhozás a szó igazi értelmében. Külföldön Oroszország századok óta a reakció legfőbb bástyájának számított. A hierarchikus, szigorú szolgálati osztályokra tagolt társadalmi rendet védte az érdekeire féltékeny nemesség éppúgy, mint a cári titkosrendőrség. Politikai ellenzék nem szerve-

zódhatett, mert ez felségsértésnek számított volna. Ezt az államot, amint politikai elemzők és történészek gyakran megállapították, csak a katonai vereségek mozdították olykor előre.

Az ipari forradalom a nagyvárosokban megteremtette a munkásságot és vele a munkásmozgalom kezdeteit is. Azonban a sztrájk tilos volt, orosz neve, a *stacka*, egyúttal konspirációt is jelentett. A szabad munkaszerződés ritkaság volt. Nem volt ritka a gyári jobbágyság sajátos formája, amikor is egy befektető egyszerre egy egész falut vett meg, a földdel és a lelkekkel - a munkaerővel - együtt.

Ezek a viszonyok határozták meg az orosz forradalmárok gondolkodásmódját. Honnan jöhetett ellenállás ilyen körülmények között, ha nem a felvilágosult értelmiségiek soraiból, akik tudatában voltak az ország rettenetes elmaradottságának, és a kiáltó ellentmondásnak a modernizáció, a fejlődés szükségletei és az oroszországi tespedés között? A forradalmi értelmiség örlődött az autokrácia elnyomó gépezete és a nyers műveletlenségben tartott „paraszi tenger” között. Ez volt a társadalmi talajtalanság volt az értelmiségi radikalizmus egyik fő oka, amely gyakran messianizmusban, erős küldetéstudatban és forradalmi avantgardizmusban nyert kifejeződést.

Mint a legtöbb hasonló helyzetű országban, itt is jelentkezett a népiesek és urbánusok, a *narodnyikok* és nyugatosok ellentéte. Lehet, hogy meglepő, de a bolsevikok ebben a felosztásban a nyugatosok körébe tartoztak. A marxizmus átvételével a leghaladóbb nyugat-európai forradalmi tradíciót vették át, és használták fel saját helyzetük, céljaik tudatosítására. Lenin a forradalmi útkeresésnek ebbe a romantikus korszakába született bele. Személye túl ismert ahhoz, hogy sokat kelljen róla mondani. Egy tanító fia volt; bátyja részt vett a *Narodnaja Volja* (Népakarát) elnevezésű terrorista szervezet cár elleni sikertelen merényletében, amiért kivégezték. A fiatal Leninre bizonyára hatott ez az esemény, amikor körülményesebb és szervezettebb politikai útját kereste a viszonyok megváltoztatásának. Már kazanyi diákként megismerkedett a marxizmussal, és egy illegális munkásképző központban való részvételéért megérte élete első száműzetését. Később mégis elvégezte az egyetemet, s egyik alapítója lett a „Harci szövetség a munkásosztály felszabadításáért” nevű szervezetnek, amelyből 1898-ban létrejött Oroszország Szociáldemokrata Pártja. Személyiségéről tudni érdemes, hogy nem volt sem szokványos pártvezér, sem pedig tudós intellektüel; olyan politikus volt, aki egyszerre volt elméleti és gyakorlati érdeklődésű, aki forradalmi szenvedélyét képes volt hideg intellektussal párosítani. A legfontosabb kérdés számára az volt: hogyan lehet Oroszországban az elgondolható legkedvezőtlenebb körülmények között forradalmat csinálni? Ez vezette minden elméleti kutatását, s valamennyi írása ilyen értelemben alkalmi jellegű. Stílusa agitatív, gyakran agresszív, támadó, gunyoros. Racionálisan érvelt, de a propagandista stílusában: folyvást ismételte az egyszer már felismert és megfogalmazott igazságot, hogy bevésse az emberek emlékezetébe. Eszményének a néptribunt tekintette, szembeállítva azt a trade-unionista bürokratákkal. Mint a *Mi a teendő* c. művében megfogalmazta, a forradalmárnak értenie kell ahhoz, hogy az elnyomás legapróbb jelenségeit is a rendőri önkény és a kapitalista kizsákmányolás általános képévé szélesítse, minden alkalmat meg kell ragadnia, hogy meggyőződését és demokratikus követeléseit kinyilváníthassa, és mindenki számára megvilágítsa a proletariátus felszabadító harcának történeti jelentőségét.

Lenin legfontosabb elméleti és politikai újításai között tartják számon a marxizmus alkalmazását az oroszországi viszonyokra; az új típusú párt elméletét; sajátos imperializmus-elméletét; és Marx forradalomelméleti revízióját, a politika primátusának hangsúlyozását a marxizmusban benne rejlő ökonomizmussal szemben. Vegyük röviden sorra ezeket a mozzanatokat.

1. Lenin számos művében megkísérelte bebizonyítani a marxizmus alkalmazhatóságát az elmaradott orosz viszonyokra. Így pl. kimutatta, hogy Oroszországban már jócskán előrehaladott a kapitalizmus, az agrárviszonyok terén is, nemcsak a városi iparban. Ezért elvetette az álmodozást a mir-szocializmusról (arról, hogy a paraszti földközösségre, a mir-re alapozva lehetne a kapitalizmus átugrásával szocializmust és kommunizmust teremteni), és úgy vélte, hogy a kifejlődő proletariátusnak és jól szervezett pártjának kell lennie a forradalom vezető erejének. Elfogadta ugyan, hogy Oroszországban először a polgári forradalom van napirenden, de úgy vélte, hogy a burzsoázia politikailag túl gyenge ahhoz, hogy a cárizmus ellen következetesen harcoljon. Az 1905-ös forradalom idején kifejlesztett egy olyan elméletet, mely szerint egy a szociáldemokraták által vezetett munkás-paraszt demokratikus diktatúrának kellene a forradalmat továbbvinni, mert a polgári pártok még a demokratikus köztársaságig sem akarnak elmenni. Idővel pedig majd túlhaladják a forradalom polgári céljait is, és hatalmi vagy legalább egyenrangú politikai pozícióból fognak tovább küzdeni a kizsákmányolástól mentes társadalom, a szocializmus céljaiért.

2. A párt elmélete és a bolsevik párt gyakorlati létrehozása állt Lenin gondolkodásának centrumában. A szakszervezetek ugyanis a már fentebb mondott okok miatt nem voltak elég erősek ahhoz, hogy egy alulról építkező demokratikus pártot teremtsenek. Ellenkezőleg, Oroszországban a szakszervezeteket is a - többnyire illegálisan működő - párt igyekezett lábraállítani. A „Mi a teendő” c. híres munkájában, amelyben Lenin kifejti a bolsevik párt alapelveit, elvi indoklást is ad: szerinte egy külön forradalmi pártra azért is szükség van, mert a munkások maguktól, spontán módon legfeljebb a trade-unionizmusig, azaz a napi követelésekért harcoló szakszervezeti mentalitásig jutnának el. „A politikai osztálytudatot csak kívülről lehet bevinni a munkásokba, azaz olyan területről, amely kívül áll a gazdasági harc körén...” A szocializmust mint tudományos elméletet csak a tulajdonos osztályok művelt képviselői, értelmiségiek dolgozhatták ki, s nekik kell, a legrátermettebb és legtudatosabb munkásokkal együtt, megszervezni és vezetni a munkásosztály politikai harcát. Más szavakkal, a párt a munkásosztály elitszervezete, egy széles tömegmozgalom élcsapata, amely mozgalom a legális szakszervezetek köré szerveződik.

Ez maga után vonja a párt sajátos struktúráját is, amely miatt az orosz szociáldemokrácia is kettészakadt mensevikekre, akik inkább egy nyugati szociáldemokrata típusú tömegpártban gondolkodtak, és bolsevikokra, akik nevüket attól nyerték, hogy többségben maradtak a szervezeti kérdéssről folytatott vitában. A pártnak Lenin szerint hivatásos forradalmárok pártjává kell válnia, akik egész életüket a forradalom ügyének szentelhetik. Ez elengedhetetlen volt a párt fennmaradásához és működéséhez az illegalitásba szorítottság körülményei között. Lenin megvetően szólt a politikai amatőrizmusról; ugyanúgy meg volt győződve arról, hogy a politikának professzionalizálódni kell, mint M. Weber. Csak éppen itt nem az állami politikáról volt szó, hanem egy elnyomó államhatalom ellen szervezkedő forradalmi erőről, amely állandó rendőri zaklatásnak volt kitéve. A pártnak kipróbált, megbízható, magas erkölcsiségű, felkészült vezetőkre van szüksége, akik képesek az illegális munka körülményei között, ügyes konspirációval megszervezni és vezetni a pártot, és minden társadalmi erőt összefogni a régi rend megdöntésére. A párt struktúrája ezért hierarchikusan épül fel, mint egy harci szervezet. Inkább legyen kicsi, de tagjait gondosan meg kell válogatni; fegyelmezett és áldozatkész emberekre van szükség, akik adott esetben képesek a vita után elhatározott döntések végrehajtására is.

A szervezeti nézetkülönbségek miatt az orosz szociáldemokraták 1912-ben már külön mint mensevik és bolsevik párt léptek fel, és csak a polgárháború hozta őket ismét össze.

3. Lenin imperializmus-elmélete közgazdasági szempontból nem tartalmaz eredeti meglátásokat, csak a meglévő szakirodalomra (T. Hobson, Sternberg, R. Luxemburg, Hilferding és mások munkáira) támaszkodott. De új volt az, hogy az imperializmus jelenségének elemzéséből milyen politikai következtetéseket vont le. A tőke expanzióját, új nyersanyagok, munkaerőforrások és új piacok megszerzéséért folyó harcát szükségszerűnek tekintette. A kolonializmust R. Luxemburghoz hasonlóan ezért a kapitalizmus velejárójának vélte, s az ellene folyó harcot egyben a kapitalizmus elleni küzdelem részének tartotta.

Az imperializmus fő ismérveit a következőkben állapította meg: 1. a termelés messzemenő monopolizálása; 2. egy fináncoligarchia keletkezése, amely uralja a vezető tőkés csoportosulásokat; 3. a tőke exportja az egész világra, azaz a kapitalizmus világméretű expanziója; 4. a világ felosztása a nemzetközi monopolista tőkés érdekszervezetek között; 5. A háború elkerülhetetlensége a hatalmas tőkés csoportok rivalizálása miatt, amelyek mögött nemzeti hatalmak állnak. Miután már megtörtént a világ területi felosztása a kapitalista nagyhatalmak között, változás már csak háború árán lehetséges.

Milyen következtetéseket vont le ezekből a fejleményekből? A kapitalizmus szerinte egyre inkább parazita jelleget ölt; a monopolprofitok ugyanis számos nem-termesztív tevékenységet tesznek lehetővé, és gyarapítják a „szelvényvagdosók” számát. A gyarmatok kizsákmányolásából szerzett extraprofitból a tőkések korrumpálják a munkásvezetőket is, és ezzel a munkásarisztokráciát a rendszerükhöz láncolják. Lenin a reformista politika fellépését is ezzel a moralizáló „korrumpálási tézissel” magyarázta. A monopolkapitalizmust „rothadónak” és haldoklónak becézte, azzal a feltevessel, hogy gátjai a termelékenység fejlődésének, és csak az extraprofitban és a kizsákmányolás fokozásában érdekeltek. A monopolkapitalizmust a kapitalizmus legfelsőbb fokának tekintette, amely után már csak a szocializmus jöhet. (Vagy lesüllyedés a barbárságba, ahogy R. Luxemburg fogalmazott.)

4. A forradalomelméletben átvette Marx elképzelését a proletárdiktatúráról, mint az osztály nélküli társadalomba átvezető szakasról. De ami Marxnál elvont, kidolgozatlan ötlet szintjén maradt, azt Lenin képes volt összekapcsolni a gyakorlattal, a modern tömegpolitikai harc feltételeivel. Eközben egy sor ponton módosította Marx eredeti felfogását. Marx szerint a kommunista forradalom csak a gazdaságilag legfejlettebb országok egyidejű tetteként lehetséges. Egyrészt azért, mert a termelőerők fejlettsége nélkül a „robbantás” csak donquijotizmus volna - így fogalmaz még Grundrissében is -, mert az ínséggel együtt ismét elkezdődne a harc a szükségesért, és ezzel „ismét helyreállna az egész régi szemét”. Másrészt, ha a kísérlet elszigetelődnék, akkor „a kapitalizmus minden újabb expanziója felszámolná a helyi kommunizmust.”

Lenint nem aggasztották ezek a lehetőségek; őt az foglalkoztatta, hogyan lehetne Oroszországban - akár a többi ország nélkül is - forradalmat csinálni. A világkapitalizmuson belüli egyenlőtlen fejlődés szerinte egyenlőtlen fejlődéshez vezet, s ez egy-egy országban vagy térségben a belső és külső ellentmondások olyan kiéleződéséhez vezet, amely végül forradalomba torkollik. Ilyen helyzetnek ítélte meg - lényegében helyesen - az I. világháború kitörését is, amelynek elhúzódása, a nép fokozódó szenvedései elmélyítették a hadviselő országok, (főleg a vereséget szenvedő felek) belső válságát. A forradalom tehát lehetséges egy gazdaságilag elmaradott országban is, ha a szociális és politikai ellentétek kiéleződnek, a régi és az új nyomorúságok egymásra torlódása folytán. Ez a kapitalista hatalmak „leggyengébb láncszemének” elmélete, ahol át lehet törni. Lenin meg volt győződve arról, hogy ezután a forradalom rövidesen ki fog terjedni az egész világra.

Leninnek ez a nézete, mint Gramsci fogalmaz, lázadás „A Tőke” ellen, vagyis a marxi felfogás ökonomizmusára ellen. Lenint nem annyira a forradalom gazdasági érettsége érdekelte, mint inkább a politikai. Forradalmi helyzet az általa adott klasszikus definíció szerint akkor áll elő, amikor a társadalom alsó, elnyomott osztályai már nem akarnak a régi módon élni, miközben a felsőbb, uralkodó osztály már nem képes a régi módon kormányozni. Ez pontosan leírja egy valódi legitimitációs válság természetét. Kettő kell hozzá: nem elég a tömegek elégedetlensége, amely máskor is eléggé megvan; kell hozzá az uralmi apparátus dezorganizációja is, hitük elvesztése uralmuk jogosságában és fenntarthatóságában. Az ilyen helyzet előidézéséhez van szükség a „szubjektív tényezőre”: azaz egy olyan politikai erőre, amely képes szervezett, erőszakos tömegakciókra. Éppen itt kapcsolódik össze Lenin pártelmélete és forradalomelmélete: ugyanis a bolsevik pártot tekintette annak a szubjektív tényezőnek, amely hosszú előkészítő fázis után a kritikus pillanatban cselekedni képes. Ennek a nagyon is tudatos stratégiának és taktikának az ismeretében nehéz az októberi forradalmat pusztán egy hatalom-éhes, terrorista párt puccsának, egyfajta palotaforradalomnak tekinteni. Aki így vélekedik - és elég sokan vannak -, azoknak arra is magyarázatot kell adni, hogy miért volt képes a bolsevik párt megtartani a hatalmat, és miért nem volt képes megtartani azt Kerenszkij kormánya, bármennyire is számukra szimpatikusabb alternatívát képviselt.

A bolsevikok ugyanis nagyon tudatosan törekedtek nemcsak a tömegelégedetlenség meglovagolására, hanem a régi uralmi gépezet szétzilálására is; már a háború alatti taktikájuk is ezt a célt szolgálta. Ezenkívül értették ahhoz, hogy taktikájukban ne közvetlenül a végcélt állítsák előtérbe, hanem a köztes célok politikáját kövessék, s ezáltal elsajátítsák a többi párt legfontosabb programpontjait, mint a földkérdés, a köztársaság ill. a szovjetek rendszerének kiépítése, az azonnali béke politikája. A forradalom utáni társadalmi és államszervezet ügye közvetlenül nem foglalkoztatta őket; Lenin is csak 1917 nyarán írta meg az „Állam és forradalom” c. vitairatát. Ennek fő célja nem annyira a jövő kommunista utópiájának megrajzolása volt, mint inkább a polémia a párton belüli anarchikus tendenciákkal szemben, amelyek nem értették meg az államhatalom megragadásának fontosságát. A mű persze az utópikus irodalom egyik alapműve lehetne: egy olyan szocialista jövőt rajzol meg, amely valódi népi demokrácia, a szovjetek (tanácsok) rendszerére épülve, s amelyben nincs uralom és elnyomás, a társadalmi viszonyok olyan áttetszővé válnak, hogy minden szakácsnő képes lesz az államügyek intézésére. Az állam mint elnyomó intézmény végül elhal - de csak azután, miután megdöntötték a fennálló államhatalmat, és egy proletárdiktatúra formájában megvédték azt az uralkodó osztályok ellentámadásával szemben. Azt a kérdést, hogy a proletárdiktatúra kemény viszonyaitól, amelyben még él az elnyomás legalább a régi uralkodó osztályokkal szemben, miként jutunk majd el a kényszermentes, uralom nélküli társadalom utópiájához, a mű nem válaszolta meg, minthogy fel sem tette.

Ez volt a bolsevizmusnak az az „erkölcsi dilemmája” amely más, filozófikusabb műveltségű leninistákat, mint Lukács György, foglalkoztatott. A forradalom utáni polgárháború viszonyai erős rezsimit igényeltek; a „ki kit győz le” logikája uralkodott. Ebből is magyarázható, ha nem is menthető a forradalmi hatalom számos túlkapása (pl. a Romanovok meggyilkolása, a templomok és kolostorok kifosztása, túsok agyonlövétése és a politikai ellenfelek kezdődő deportálása.) A forradalmi terror azonban lassanként az államilag szervezett elnyomás új, konszolidált állapotába vezet át, a Csekától a GPU-ig és KGB-ig. A polgárháború „ki kit győz le” logikája így tovább tartott, és a katonai sikerek csak igazolták ezt a magatartást. Azt a kérdést, hogy hogyan és milyen úton fognak véget vetni a kivételes állapot logikájának, miután már kiépült a diktatúra szilárd épülete, és minden ellenállást maga alá gyűrte, nem vetették fel.

A „politika elsődlegességének” lenini elve az élet összes területének politikai szempontoknak való alávetéséhez vezetett: politikai eszközzé tették a jogot, az erkölcsöt)”erkölcsös az, ami a kommunizmus ügyét szolgálja”), az oktatást, a művészeteket, sőt a tudományt is. Ez a tendencia már a forradalmárok kemény jellemében is preformálva volt: saját személyiségüket is instrumentalizálták. Lenin ironikus kiszólásai jól mutatják ezt: kerékpározott, hogy fitt legyen a világforradalomra, amikor majd szólítja a megfelelő pillanat; leveleiben a párt-funkcionáriusokat megdorgálja, hogy vigyázzanak az egészségükre, mert az kincstári vagyon stb. Nem engedett semmi érzelgősségnek; mint Gorkij feljegyezte, még a zenére sem mert érzékenyülni. Beethoven Apassionata-jának hatására meg szeretné simogatni az emberek fejét, mondta, de nem lehet; rá kell ütni, hogy felébredjenek és tudatosítsák mostoha sorsukat. A cár autokrácia elleni harcban kifejlődött militáns vitastílus is akadályává vált a konfliktusok demokratikus és toleráns megvívásának.

A széthulló régi államrend helyett a lenini káderpárt lett az új hatalom gerince. A polgárháború fenyegető légkörében fokról fokra szűkítették a politikai szabadságjogokat, a vita és az ellentmondás lehetőségét: szétkergették a törvényhozó gyűlést, amelyben a bolsevikok nem kaptak többséget, gyanakvással viseltettek mindazon szövetséges párt iránt is, amelyik nem állt teljes szívvel és lélekkel melljük, majd be is tiltottak minden pártot; végül pedig a párt X. kongresszusán, a kronstadti lázadás lélektani hatása alatt, betiltották a frakciózást a párton belül is. Az intézkedést titokban hozták és ideiglenesnek szánták; végül is ez lett a monolitikus szovjet rendszer legfontosabb pillére, a politikai szervezeti monopólium tartóoszlopa több mint hetven éven át.

A lenini hagyaték ezért roppant ellentmondásos. Mégsem lehet Lenint mindenért felelőssé tenni, amit később Sztálin és társai elkövettek, ahogy ez manapság szokás. Lenin jóval rugalmasabb volt a többi bolsevik vezetőnél, és képes volt tanulni a hibáiból. Haladó nézetei voltak a nemzeti kérdésről, fellépett a nagyorosz nacionalizmus ellen. Föderális elképzeléseit - csak közös pénzügy és hadügy, a többi a köztársaságok belső ügye - az adott viszonyok között nem lehetett érvényesíteni, éppen a pártközpontú uralmi struktúra miatt. A hadikommunizmus tévútját felismerve, roppant munkát fektetett bele a NEP, az új gazdaságpolitikai kurzus kidolgozásába és elfogadtatásába. Abból a tévhitből kiindulva, hogy az orosz forradalom általános értékű minta és példa lehet, megszervezte a Kominternt, amely a kommunista pártok nemzetközi fóruma, szervezete lett. Amikor világossá vált számára, hogy az orosz forradalom egyedül marad, roppant diplomáciai erőfeszítéseket tett az ország külső viszonyainak normalizálására, viszonylag kevés eredménnyel. Ahhoz azonban már Sztálin kellett, hogy a Kominternt teljesen a Szovjetunió külpolitikai érdekeinek rendeljék alá. Lenin volt az, aki a gazdasági feladatok roppant nagyságát érzékelve, elkezdett új értelmet adni, új legitimációt keresni az orosz forradalomnak. A világforradalom gyújtószikrájából egyre inkább a fejletlen periféria lázadásának tekintette azt a világkapitalizmus centrumaival szemben. Tisztában volt az ország roppant elmaradottságával, de úgy vélte, hogy a hatalomra többek között azért is volt szükség, hogy a birtokában elkezdhesék az ország nagyszabású iparosítását és modernizációját. Ez szolgált később a szovjet fejlesztési modell legitimációjának és kiterjesztésének alapjául is, és ez kötötte össze a szovjet politikát a harmadik világ nemzeti felszabadító mozgalmainak ügyével.

Lenin felismerte a szovjet fejlődés veszélyes eltorzulásának tendenciáit is. A párt és az államhatalom összefonódása olyan bürokratikus fejlődést eredményezett, amivel Lenin már hiába szegült szembe. A szovjet államot nem idealizálta, hol államkapitalizmusnak nevezte, hol munkásállamnak, bürokratikus kinövésekkel. A kudarcok okát egyre inkább az ország roppant kulturális elmaradottságában kezdte keresni: az államvezetés autokratikus és bürokratikus hagyományaiban, a dolgozó tömegek passzivitásában és műveletlenségében. A

kultúrforradalom, a szövetkezetesítés (nem a sztálini kolhozosítás!), a nagy ipari beruházások kezdeményezése („kommunizmus egyenlő szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása”) nagyszabású tervek voltak ennek a nehézségnek az áthidalására. Az így elkezdett modernizáció azonban csak felemásra sikeredhetett a politikai diktatúra megszilárdulása miatt. A burzsoáziától csak technikai értelemben akartak tanulni: a szabadság politikai technikái, a demokrácia alkotmányosan rögzített elvei már nem tartoztak az átveendő örökség közé. Ezért azután az autokrácia terhes politikai öröksége, annak uralmi és kormányzati módszerei csakhamar újra megjelentek, immár szovjet zászló alatt. Lenin küzdelme a „bürokratikus elfajulás” ellen zátonyra futott, mert ugyanaz az erő, amelyet a forradalom megvívására, majd megvédésére kovácsolt ki, nevezetesen a bolsevik párt egyeduralmi helyzete volt az, amely elnyelt minden kritikát. Többek között Sztálin egyeduralmi törekvéseit is pellengérre állította, azonban már túl későn; már állandó orvosi felügyelet alatt álló nagybeteg volt, akinek állapotáról és ténykedéséről Sztálin naprakész jelentéseket kapott. Élete a bekövetkező katasztrófa rossz előérzetében ért véget 1924-ben. Maga a leninizmus azonban, pontosabban a forradalom elméletének és gyakorlatának lenini stratégiájáról adott különböző interpretációk, még sokáig a történelem napirendjén maradt.

A totalitárius jelenség

A huszadik század történetének leglátványosabb és legriasztóbb jelensége a diktatúrák szélsőséges formáinak megjelenése, amelyek világszerte komoly fenyegetést jelentettek a demokratikus fejlődés számára. Valamennyi ilyen diktatúra a modern társadalmak kialakulását kísérő mély társadalmi és politikai válságokból keletkezett, és jóllehet a század végére eltűntek a színről, örökségükkel még ma is sok helyütt birkóznak. Ez kellően indokolja azt a kitüntetett figyelmet, amellyel a politikatudomány e „totalitárius diktatúrák” fejlődését kísérte. Az olyan rezsimek közös vonásainak vizsgálata, mint a fasiszmus és a sztálini kommunizmus, egy időben csaknem egyeduralkodó témája volt az összehasonlító politikatudományi vizsgálódásoknak. Maga a totalitarizmus elmélete is az uralmi struktúrák és módszerek közös vonásaiból, az ideológiavezéreltségből és a politikai gondolkodás rokon vonásaiból elvonatkoztatott magyarázatként jött létre. Eközben gyakran keveredett egymással a politikai propagandisztikus szándék, és a tudományos elemzés tárgyyszerűségének igénye. Ez vezetett a politikatudományon belül is az elmélet éles kritikájára. Azt vetették ellene, hogy túlságosan formális, elhanyagolja a nem lényegtelen különbségeket a vizsgált rezsimek - főleg a fasiszmus és a kommunizmus - között, és a hidegháború propagandacéljait szolgáló ideológiaként végeredményben megmarad egy antitotalitárius liturgiánál a társadalmi és politikai formák konkrét elemzése helyett. A nyolcvanas években azonban, a szovjet rendszer mélyülő válsága és a hidegháborús szellem reinkarnációja idején, az elmélet újra feltámadt, és a 89-es összeomlás után Kelet-Közép-Európában is egyre több híve akadt. Ma már könnyebb megkülönböztetni a totalitarizmus-elméletek tudományos és propagandisztikus tartalmát, mert a szovjet rendszer felbomlásával a kérdés elvesztette politikai pikantériáját. Ha a totalitarizmus-elmélet uralomkritikai mozzanata be is igazolódott, ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy leíró elméletként is megállja a helyét. Számos kritikus szerint a totalitárius diktatúrák elemzői gyakran készpénznek vették mindazt, amit a vizsgált rendszerek propagandisztikusan magukról állítottak. Valójában egyetlen politikai rendszer sem gyakorolhat totális ellenőrzést a társadalom minden életmegnyilvánulása felett, legfeljebb tendenciaként törekszik erre. Ha a totalitarizmus-elméletek előfeltevései igazak lettek volna - nevezetesen a társadalom kettéosztása az uralom minden eszközével rendelkező gonosz elnyomókra és a teljesen alávetett, az uralmat passzívan elszenvedő kiszolgáltatott tömegekre -, akkor nem maradt volna tere a belső politikai fejlődés dinamikájának, és a kelet-európai átalakulások sem mehettek volna végbe. Szerencsére a történelem menete ritkán alakul a tiszta teóriák feltevései szerint.

Már a totalitarizmus fogalma önmagában is az értékelő és a leíró aspektusok belső feszültségét hordozza. Egyrészt harci fogalom, akár pozitív, akár negatív értelemben; másrészt meghatározott uralmi formák és struktúrák jellemzésére szolgál. A totalitás fogalma kezdettől fogva propagandisztikus jelszó is volt; pozitív értékhangsúllyal Mussolini vezette be a fasiszta mozgalom céljaként. A totális, totalitárius kifejezések mindig valami egészen irányultságot fejeznek ki, a teljesség igényét, egyfajta radikalizmust a társadalom átalakításának szándékában. Politikailag először a fasiszmus és nemzetiszocializmus vonatkozásában használták, egyre inkább kiterjesztve a sztálinizmus uralmi formájára is. Kezdetől fogva akadtak azonban olyan gondolkodók - mint pl. Carl Schmitt -, akik mindkét uralmi rendszert totális igényükben azonosnak gondolták. A fogalmat később kiterjesztették a hadviselés szélsőséges módjára is, amely nem kíméli többé a civil lakosságot, tömegpusztító fegyverek bevetésével megsemmisítő háborút vív.

A totalitarizmus pozitív szóhasználata Mussolininál kezdettől kimondja annak lényegét: a társadalom bekebelezését az állam által. „Az állam fasiszta felfogása mindent átfog; rajta kívül nem létezhet emberi és szellemi érték, és semminek sem lehet értéke. Így értelmezve, a fasiszmus totális fogalom, és a fasiszta állam - mint szintézis, és minden értéket magában foglaló egység - a nép teljes életét értelmezi, kifejleszti és megnöveli potenciáit. Az államon kívül nem létezhetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szakszervezetek, osztályok.)” A fasiszta párt, amely ezt az államot létrehozza és vezeti, egy totalitáriánus mozgalom szervezete, és a fasiszta vezér hite szerint új korszakot nyit meg az emberiség történetében.

A totális államnak ez a felfogása jól megragadja a jelenség lényegét, a civil társadalom autonómiájának a felszámolását és az egész társadalom bekebelezését az államba. Jóllehet a náciizmus és a sztálinizmus nem vette át ezt az elnevezést, mások annál inkább kezdték rájuk alkalmazni. A totalitarizmus kritikai fogalmát politológusok dolgozták ki. Az elmélet képviselői között feltűnően sok volt a fasiszmus elől menekülő német emigráns, mint pl. H. Arendt, Franz Neumann, Ernst Fraenkel és C. J. Friedrichs; de az utóbbi szerzőtársa, Z. Brzezinski is közismerten Kelet-Európából, lengyel arisztokrata családból származik. Létezik egy inkább filozófiai (H. Arendt) és egy inkább politológiai változata. Az utóbbira példaként említjük F. Neumann „Behemoth” c. könyvét, amely a totalitarizmust nem absztrakt történet-filozófiai koncepcióként, hanem a politikai elemzés elméleti keretként használta. Lépésről lépésre leírta a weimari demokrácia plurális politikai szerkezetének felszámolását a náciik által, a pártok széttűzését, a parlament kiürítését, a szakszervezetek beolvasztását a fasiszta, korporatív jellegű munkafrontba, a sokféle ifjúsági egyesület betiltását és a Hitlerjugend kiépítését az ifjúság indoktrinálására stb. Ezzel párhuzamosan bemutatta a fasiszta párt- és államgépezet kiépítését, amely a maga roppant kiterjedt apparátusával - a munkahelyteremtő bizottságoktól a Gestapo-ig - totális ellenőrzése alá igyekezett vonni a társadalmi életet.

A totális diktatúrának ezt a konkrét vizsgálatát egy későbbi esszéjében Neumann kitágította a totális diktatúra ideáltípusáról szóló elméletté. Ez abban különbözik a régi despotikus uralmaktól, diktatúráktól és cezarizmusoktól, hogy a társadalmi életnek sokkal szélesebb körére terjedt ki az ellenőrzés. Egyetlen korábbi diktátor sem összpontosított a kezében akkora hatalmat, mint egy mai „vezér”; ha a Napkirály azt mondhatta, az állam én vagyok, írja Neumann, akkor Sztálin vagy Hitler bizvást állíthatták volna: a társadalom én vagyok. Régen ugyanis a diktatúra nem terjedt ki az emberek privát életére, csak politikai magatartásukra. Ma azonban a magánéletüket éppúgy befolyásolják, mint ahogy manipulálják a tudatukat. Mindezt a modern technika és tudomány kifejlődése tette lehetővé, a közlekedéstől a hírközlés és az ipari hadviselés nagy hatósugarú eszközeinek kifejlődéséig. Az emberek adminisztratív megragadása a bölcsőtől a sírig végigkíséri őket minden területen, az iskolában, a hadseregben, a munkahelyükön át a szociális ellátásokig. A polgárok felett gyakorolt totális állami ellenőrzés eszközei a modern médiák is. A rádió azt jelentette a náciik számára, mint a könyvnyomtatás a reformáció számára, mondta volt Adorno Hitler propagandagépezetéről. A modern tömegtársadalom feltételei már nem hagynak egyetlen zugot sem a polgár számára, ahol kitérhetne a hatalom nyomása elől. A „big brother is watching you” orwelli rémlátomása („a nagy testvér figyel téged”, Orwell: 1984) pontosan leírta a totalitárius uralomnak ezt a tendenciáját.

A totalitárius diktatúra legelterjedtebb definíciója a politológiai szakirodalomban Friedrichs és Brzezinski koncepcióján alapszik. Eszerint a totalitáriánus diktatúrák főbb ismérvei a következő:

1. egy kidolgozott, chiliasztikus ideológia uralma, amely átfogja az emberi létezés minden aspektusát, és amelyet a társadalom minden tagjának - legalább passzívan - el kell fogadnia;
2. egyetlen tömegpárt hatalmi monopóliuma, melyet tipikus esetben egyetlen diktátor vezet; ez a párt hierarchikusan szervezett, fölé van rendelve az állami bürokráciának, vagy össze van fonódva azzal; más társadalmi és politikai szervezetek csak a párt engedélyével működhetnek;
3. az uralom fenntartásának egyik fő módszere a terror, melyet a párt ellenőriz, és a politikai rendőrség hajt végre; a tömegkommunikáció hatékony eszközei csaknem teljesen monopolizáltak, csakúgy, mint a hatékony harci eszközök birtoklása;
4. a gazdaság egésze központi felügyelet és bürokratikus irányítás alatt áll.

Az ismérvek felsorolásának sorrendje olykor változik, de ezek általában visszatérő elemek. A totalitárius uralom ideáltipikus konstrukció, amely sok válfajának közös és lényeges vonásaiból van elvonatkoztatva. A modell meglehetősen statikus, és mint a koncepció kritikussai gyakran megfogalmazzák, (pl. D. Lane) az ilyen tipológia pusztán formális, nem ír le egyetlen valódi, történelmileg keletkezett társadalmat sem, és nem képes tükrözni a rendszerek belső politikai dinamikáját.

Létezik a totalitarizmusnak egy baloldali koncepciója is (Castoriadis, C. Lefort, U. Rödel írásaiban). Jóllehet szerintük minden ok megvan arra, hogy a hidegháborús propaganda-eszközként kompromittált fogalmat elhagyják, mert használatának fő célja alapvetően a fasiszmussal szembeni ressentiment átvitele a konkurens szovjet rendszerre, és ezáltal a liberális demokráciák közvetett legitimációja. Mégis helyeslik a totalitarizmusnak mint analitikus kategóriának a használatát, amennyiben az a következőket jelenti: 1. a nyilvánosság szférájának felszámolása és a vélemények sokféleségének megszüntetése egy egységes vélemény kedvéért, amelyet a tudásként propagálnak; 2. a magán és a köz szétválasztásának megszüntetése, azáltal, hogy a magánszférát látszólag korlátlanul politizálják és a nyilvános politikát eltüntetik; 3. az erőszakuralom igazolása egy privilegizált tudásra, ideológiára való hivatkozással, belátható és konszenzusképes elvek alapján történő kormányzás helyett.

A totalitarizmus ebben a felfogásban a demokratikus köztársaság ellenmodelljét képezi. A demokrácia ugyanis mindig konfliktusokkal terhes, és a társadalom nyíltságának, a konfliktusoknak a felszámolása, akár többségi-demokratikus alapon is, egy egységes közösségre hivatkozva (mint a nemzet, az állam, osztály vagy nép) csak elmélyíti a konfliktusokat, és az ellenfelekből ellenséget csinál.

Számunkra azonban most nem a totalitarizmus-elméletek eltérő válfajai és a körülöttük zajló viták a lényegesebbek, hanem a totalitárius eszmék jelentkezése a politikai gondolkodásban és megvalósításuk a konkrét uralmi rendszerekben. E célból röviden jellemezzük a totalitárius gondolkodásmód főbb jellemzőit, és elemezzük a nemzetiszocializmust és a sztálinizmust abból a szempontból, hogy miért, hogyan és miként realizálták a totalitárius uralmat.

A totalitarizmus jelensége a politikai gondolkodás uralkodó vonulatává tett olyan anti-demokratikus eszméket, amelyek hátat fordítottak a modern politikai gondolkodás korábbi, dominánsan emancipatív tendenciájának.

A totalitárius gondolkodásmódra jellemző az örökös konfliktus és harc eszméje. Az emberek, csoportok (pl. osztályok) nemzetek (és/vagy rasszok) állandó harca a dolgok természetes rendje. A konfliktusokat minden eszközzel meg kell vívni; a világ egyenlőtlen erők harcának terepe, amelyek közül az erősebb fog győzni. Ebből következik a dichotóm világfelfogás, az árnyalatok nélküli, fekete-fehér gondolkodásmód: barát vagy ellenség, jó vagy rossz. Az ellenségben gondolkodás, ellenségkeresés konstitutív eleme az ilyen világlátásnak. Minden

rossz forrása az ellenség aknamunkájában keresendő. A gyűlöletkeltés és a bűnbakkeresés fontos következményei e felfogásnak, és a totalitarianizmus-szindróma legfontosabb szociálpszichológiai jelei. A „gyűlölet félórája” (Orwell) jellemző vonása minden ilyen rendszernek. A politika erős morális indulatokkal van átítatva.

A politikai gondolkodás egészét áthatja a tekintélyelvűség. Hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok uralkodnak, a jogok és kötelességek is eszerint oszlanak meg. A hierarchia igazolása többnyire egy hamis kollektivitás (Adorno) jegyében történik. Hamis ez a kollektivitás, amennyiben a kollektívum nevében mindig egy kisebbség beszél és ítél. Ebben nem gátolja meg annak hirdetett egalitáriánus ideológiája sem. Egyesek mindig egyenlőbbek, mint mások, írta erről szarkasztikusan Orwell az „Állatfarm”-ban. Minden totalitárius ideológia végső soron elitista jellegű; a párt, a társadalom vezetői monopolizálják a tudást és az erényt, osztják ki a megérdemelt büntetéseket és jutalmakat a közösség nevében. Az ilyen, homogén közösségre hivatkozó felfogásnak mindig a politikai hatalom és autoritás monopóliuma a következménye. A versengés nemkívánatosnak minősül, mert csak megosztja a közösséget; egység kell mindenkinek felett. A totalitáriánus ideológia ezért ellensége a hatalommegosztásnak, a hatalom egy és oszthatatlan: egy nép, egy párt, egy vezér.

A hatalom és erőszak, mint a konfliktusmegoldás eszközei felmagasztosulnak. Az erkölcsi, világnézeti, politikai és érdekkonfliktusok eszerint mindig elérkeznek egy ponthoz, ahol már csak az erőszak dönthet. Háborúk, forradalmak és polgárháborúk, tisztogatások, és végül koncentrációs táborok kísérik nyomon ezt a meggyőződést. Mivel ezt szükségszerűnek tekintik, nem ismernek morális skrupulusokat sem az erőszak alkalmazásában. Ha kezdetben voltak is gátolásaik, később megfelelnek róluk. A totális ideológia végletesen moralizáló: az inkvizíció dühével és hajthatatlanságával üldözi a Rosszakat, és morálisan igazoltnak találja az ellenük folytatott harcot, amelyben minden eszköz megengedett. A jogállamiság hiányában, és a nyilvánosság kontrollja nélkül, ez a legsúlyosabb társadalmi patológiákhoz vezetett, amelyeket ismerünk az emberi történelemben, és meglehetősen átformálta az emberi természetről vallott múlt századi optimista feltevéseket.

A totalitarizmus két fő válfajának, a fasizmusnak és a sztálinizmusnak eltérő volt a társadalmi tartalma és történelmi dinamikája. Az olasz és a német fasizmus egyaránt viszonylag fejlett, nagy civilizációs és kulturális hagyományokkal rendelkező országban lépett fel, reakciós mozgalmak nyomán. A náciizmus ideológiája, amellyel közelebbről foglalkozunk, kezdettől fogva antidemokratikus és emancipáció-ellenes volt: az emberek értékkülönbségét hangsúlyozta, fajgyűlöletet szított és a politikai ellenfeleket kiirtandó ellenségeknek bélyegezte. A népközösség belső összetartását kirekesztő terrorintézkedésekkel és végül külső agresszióval, hódító háborúkkal akarta biztosítani. Belső dinamikája folytán ezért egyre totálisabb lett, a II. világháborúban óriási szenvedést zúdított embermilliókra, és erejét végül csak külső katonai erővel lehetett megtörni.

A sztálinizmus fejlődése más alapon ment végbe, és más kifutása is volt. Eredetileg emancipatív ideológiai és politikai törekvésekből eredő forradalomban gyökerezik, amely egy sok tekintetben még tradicionális vonásokat viselő társadalom szervezetében akart gyökeres változásokat előidézni. A forradalomra hosszú és véres polgárháború következett, és mire a bolsevik hatalom konszolidálódott, az ország romokban hevert. Ez volt az a kiindulópont, amelyből fokozatosan egy a társadalom egészének mozgósítását célzó fejlesztési diktatúra épült ki. A kezdeti kísérletezések után Sztálin hatalmi helyzetben egy felülről való ipari forradalmat kezdeményezett, amely az erőforrások (a munkaerő, a föld és a tőke) feletti totális adminisztratív rendelkezésen, s a gazdaságon kívüli kényszer tömeges alkalmazásán nyugodott. Ez a bürokratikus, ellenőrizhetetlen hatalomkoncentráció folytán rövidesen a brutális

terror eszkalációjához vezetett, amely meg sem szűnt egészen Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig. A zárt, autark gazdasági fejlődést megcélzó rendszer egészen a második világháborúig izolációra törekedett, s csak ekkor kezdett, óriási vérveszteségek árán megváltott katonai sikerei nyomán, újra expanzióba. Saját rendszerét exportálva a meghódított országokba, létrehozta a szocialista országok közösségét. A sztálini szakasz után a terror enyhült, a szovjet rendszer totalitarizmusa egy tekintélyelvű uralom irányában oldódott, de végül mégsem volt képes a fejlődést gúzsba kötő diktatórikus struktúráinak reformjára. Végül extenzív fejlesztési erőforrásai kimerültével békésen múlt ki, egy társadalmi és gazdasági zűrzavart hagyva maga után.

Ezek a nem lényegtelen különbségek vezettek sokakat a két rendszer közötti párhuzam elutasítására. Az azonosítás mögött ugyanis gyakran nem is olyan rejtett politikai szándékok húzódnak meg. Az egyikről már szóltunk: a hidegháború idején a fasizmussal szembeni ellenérzéseket könnyen át lehetett vinni a szovjet rendszerre, és ezáltal közvetve igazolni a nyugati demokrácia erkölcsi és politikai fölényét a rendszerek versenyében. A másakra újabban azok a német történészek nyújtottak példát, akik Hitler és a náciizmus bűneit azáltal akarták relativizálni és mentegetni, hogy a náciizmus lényegében csak a bolsevik fenyegetésre való reakció volt, és a Szovjetunió elleni háború is csak preventív akció volt.

Mégis, ha szem előtt tartjuk a különbségeket, gyökeresen eltérő ideológiai aspirációik ellenére szembeötlő a fasizmus és sztálinizmus uralmi formáinak és módszereinek olykor megdöbbentő hasonlósága. A legnagyobb ellentétek úgy látszik, valóban áthatják egymást.

A sztálinizmus keletkezésének és politológiai elemzésének tengernyi irodalma van, s nem szükséges itt részletes kronológiát adni. Mégis érdemes talán utalni kialakulásának körülményeire, hogy megértsük, hogyan alakult ki és szilárdult meg Sztálin totális uralma. A sokféle magyarázatból ezúttal elhagyjuk azt, amelyik a sztálinizmust közvetlenül a lenini bolsevizmusból vezeti le. A bolsevizmus, mint említettük, nem volt egységes mozgalom, és elvileg többféle fejlődési alternatíva is kinőhetett volna belőle. Aki azt mondja, hogy a sztálinizmus létrejött az októberi forradalom után abszolút szükségszerű és elkerülhetetlen volt, az ugyanannak a fatáli történelmi determinizmusnak esik áldozatul, amelyet mindig a sztálini marxizmus-leninizmusnak a rovására írnak.

Lenin halála után, aki nagyon is hajlott a pragmatikus megoldásokra és a kísérletező útkeresésre, egy ideig a NEP politikáját folytatták. Reális alternatíva volt egy lassúbb fejlődési út kikísérletezése, amely a parasztgazdaságok félpiaci viszonyok melletti önállóságának, s az államkapitalizmus felhalmozási politikájának kiegyensúlyozott kettősségében állt. Preobrazszenskij „eredeti szocialista felhalmozás” koncepciója éppúgy efelé tendált, mint Buharin elgondolása a szocialista fejlődés vegyes gazdasági jellegéről. A NEP azonban a húszas évek végén válságba jutott, és a fejlődés további útjáról folytatott vitában Sztálin koncepciója győzött az „egy országban szocializmust” erőltetett iparosítási programjával. Sztálin ügyes taktikus volt, aki kijátszotta egymás ellen a bolsevik vezéreket: előbb Zinovjevvel és Kamenyevvel fogott össze Trockij ellen, azután őket kapcsolta ki Buharinnal szövetségbe, míg végül a moszkvai perekben Buharint is megsemmisítette, az egész régi lenini gárdával együtt.

A „felülről való forradalom”, a minden áron való erőltetett iparosítási politika eldöntése rendkívül leszűkítette a további alternatívák körét. Háttérben Sztálin személyes hatalmi törekvései mellett minden bizonnyal a háborús neurózis is szerepet játszott. Ebben még kísértett a nyugati hatalmak intervenciós támadásának emléke, de az „ostromlott erőd” képzetét hatalmi célokból tudatosan is szították. Sztálin 1931-es kijelentését, hogy nekünk tíz év alatt kell behoznunk azt a fejlődést, amit az imperialista országokban száz év alatt tettek

meg, különben eltipornak bennünket, az 1941-es német támadás után látnoki előrelátásként értékelték. Mindenesetre az erőltetett ütemű nehézipari fejlesztések nélkül, amelyek a hadiipar alapját képezték, a Szovjetunió bizonyosan nem tudott volna megbirkózni a fasiszta német támadással. Itt legfeljebb azt a kérdést lehet felvetni, hogy a sztálinizmusnak mennyi szerepe volt a fasizmus győzelmében, illetve, hogy szükségszerű volt-e az, hogy az erőltetett iparosítási program egy óriási emberáldozatot követelő paranoid diktatúra keretében menjen végbe.

Az adminisztratív, tervutasításos gazdaság fokozatos kiépítése és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása kéz a kézben járt. Ez utóbbi célja lényegében a mezőgazdaság alávetése volt az állami tőkefelhalmozás szükségleteinek. Ezzel az állam olcsó ipari nyersanyaghoz és alacsony árú élelmiszerekhez jutott, ezáltal fedezve az iparosítási politika költségeit.

Az erőszakos kollektivizálás világos szakítás volt a korábbi, a parasztsággal kiegyezést és egyensúlyt kereső lenini politikával. Ez a sztálini politika felrázta az egész társadalmat. A parasztok inkább leölték állataikat, mint hogy bevigyék a közösbe. Ennek nyomán a következő években nagy éhínségek támadtak, amelyeket Sztálin nem enyhített, a parasztok jogos büntetésének tekintve azokat. A parasztság ellenállását büntetőexpedíciókkal törték le, és kemény beszolgáltatásokra kötelezték őket. A kollektivizálás és az ipari nagyberuházások nyomán óriási belső migráció kezdődött el a nagy ipari centrumokba; szinte a semmiből jöttek létre iparvárosok, megnőtt a munkásság létszáma. Mindez a tradicionális értékek és társadalmi kapcsolatok megrendüléséhez vezetett. A társadalmi megrázkódtatások, a nyomukban járó politikai hisztériák, a passzív és aktív ellenállás letörésének szándéka indította el a terror gépezetét.

A gazdaságon kívüli erőszak alkalmazásának nagy hagyományai voltak Oroszországban; már Szentpétervárt is munkatáborok lakói építették. A nagy orosz modernizátor cárok lettek Sztálin példaképei az átalakítási politika könyörtelenségében. A despotizmus kulturális kísérőjelenségei is megjelentek: szakralizálták a politikai életet, ami már Lenin bebalzamosásával és mauzóleumba helyezésével elkezdődött. Mitologizálták a lenini örökséget, kultúrharcot indítottak az egyház szellemi befolyása ellen, és fokról fokra kialakították a marxizmus-leninizmust mint hivatalos állami ideológiát. Ez nem Sztálin személyes műve volt, hanem egy olyan ideológia, amely a bolsevizmus politikai és szellemi törekvései alátámasztására a marxi és lenini eszmék ideológiai üzenetét foglalta rendszerbe, és tette meg a hatalom legitimációs alapjává, a demokratikus legitimitás formái híján. (A tradicionális legitimitás kulturális mintáira nem támaszkodhattak, az orthodox vallás ellenük volt, a nacionalizmus pedig ellenkezett a bolsevikok internacionalizmusával, s csak később, kerülő úton jött vissza a sztálini birodalmi politika kerülőútján.) A mű legfőbb tartalmát ennek megfelelően D. Bell két tételben ragadja meg: a kommunista jövő történetfilozófiai víziójában, amelynek ígérete igazolja a jelen erőfeszítéseit és nélkülözéseit; és a kommunista párt vezető szerepének igazolásában. Filozófiai tartalmát jelentősen meghatározta az orthodox egyházzal szembeni konfrontáció is; egy sajátos materialista metafizika és történeti determinizmus jellemezte, amelynek tartalmát itt tovább nem részletezhetjük.

A gazdaságon kívüli, adminisztratív kényszerintézkedések egy része valószínűleg elkerülhetetlen volt. Már Trockij is emellett érvelt, amikor úgy vélte, hogy a proletár államnak jogában áll mindenkit arra a posztra állítani, amit az ország fejlesztési érdekei megkívánnak. A munkaerő adminisztratív rendszabályozása - amit egy drákói munkajog kidolgozása is alátámasztott - azzal függött össze, hogy a szükséges gazdasági erőfeszítéseket és munka-intenzitást nem lehet tisztán a morális lelkesedésre bízni, ugyanakkor a szabad bémunka feltételei sem voltak meg, amelyeket a kapitalizmus fejlődése teremtett. Trockij megoldási javaslata a munkaviszonyok militarizálása volt, amivel szemben Lenin hevesen tiltakozott.

A terror fokozatos eszkalációjának logikája a következő volt: kezdetben főleg a forradalom ellenségeivel szemben alkalmazták, az időnkénti túlkapások ellenére. A polgárháború kiélezett helyzetében fokról fokra betiltottak minden alternatív szerveződést, először a többi pártot, majd a saját pártjukban is frakciótilalmat vezettek be. Ez a tendencia abban végződött, hogy minden ellenállást a legnagyobb brutalitással fojtottak el. A terror a pártot sem kímélte: miközben az állami terrort alkalmazta politikai ellenfeleivel szemben, az államhatalom csúcsán álló pártvezetők a terror gépezetét a párton belüli ellenfelek likvidálására is elkezdték használni, sorozatos tisztogatási hullámok keretében. Amikor Sztálinnak a harmincas években a régi lenini gárdában komoly pártellenzéke alakult ki, nagyszabású leszámolási akcióba kezdett, amelyet a Kirov-gyilkosság vezetett be. Ezt a ma már csaknem felderíthetetlen merényletet a történészek uralkodó konszenzusa szerint Sztálin maga szervezte meg, mert ellenfelei Kirovban látták a sztálini politika alternatíváját. A merényletet azután Sztálin ürügyként használta fel a párt megtisztítására minden önálló forradalmi legitimitással bíró politikustól. A párt vezetését olyan elemekkel, vidéki apparatcsikokkal töltötte fel, akik mind öneki köszönhették a karrierjüket, és szolgálai engedelmséggel hajtották végre a pártutasításokat. A nagy moszkvai perekben látványosan megsemmisítette az autonóm politizálás utolsó maradványait is.

Azonban, mint Szolzsenyicin figyelmeztet rá, a terror nemcsak a kommunistákat magukat sújtotta, hanem elsősorban közrendű polgárok millióit, akiket a terror gépezete a szibériai lágerekbe sodort. Mi volt az értelme mindennek? Gyakran beszélnek a terror irracionálisáról; de ezt legfeljebb a gazdasági és társadalmi ésszerűtlenség értelmében mondhatjuk, s a fatális végzetszerűség értelmében azok részéről, akik nem kerülhették el a sorsukat. A terror indítékai sajnos nagyon is megmagyarázhatók, ami persze nem jelenti azt, hogy mentenék is azt.

Józan gazdasági elemzők régen rámutattak arra, hogy az eredeti tőkefelhalmozás időszakában egyes nagy térségek gazdasági feltárása másutt is a kényszermunka intézményesítésének keretében ment végbe. (Ausztrália fegyenctelep volt, Dél-Amerikában és az USA déli országaiban időlegesen visszatért a rabszolgaság.) Szibéria nyersanyagokban gazdag, ugyanakkor szinte lakhatatlan térségeinek feltárása és erőforrásainak bevonása az ország iparosításába nem volt megoldható néhány fiatal komszomolista lelkesedése alapján. A sztálini munkatáborok felállítása és megszervezése ingyen munkaerő tömeges alkalmazását jelentette, már csak meg kellett tölteni a táborokat. A szovjet rendszer egész cinizmusa kifejeződik abban, hogy az ellenségeket ilyen gazdasági célokból is gyártották; a polgári lakosság széles tömegeit kriminalizálták abból a célból, hogy a Gulag táborokban dolgozzanak. Ezért volt olykor annyira esetleges és kiszámíthatatlan (irracionális), hogy kit mikor és miért sújt a sors keze; maga a szisztéma mindenestre ördögi találmány volt. A területi pártvezetők a GPU-tól, amely a táborok felügyeletével és feltöltésével volt megbízva, gyakran eleve kész keretszámokat kaptak a beszállítandó „népellenség” létszámára vonatkozólag... A táborokon belül az élet pokoli volt; közönséges bűnözőket neveztek ki a politikai foglyok felügyelőivé, velük demoralizálták és tartották sakkban a foglyokat. Ehhez képest a munka militarizálásának trockiji koncepciója még mindig jobb lett volna, mint az esztelen sztálinista terror, amelynek gazdasági hatásfoka is erősen kérdéses volt. Aki ezekre a történetekre kíváncsi, olvassa Salamovot vagy Lengyel Józsefet; a leghitelesebb képet nyújtják az emberi élet legalsó bugyirairól. Az emberélet olcsósága és megvetése volt a hivatalos szovjet kultúra felszínes optimizmusának visszája, mely a szovjet humanizmust egyetlen nagy önáltató hazugságként leplezi le.

A sztálinizmus csúcán a rendszer alappilléreinek kikiáltott tétel a párt vezető szerepéről merő fikció volt. A politikai rendőrség állam volt az államban, deportálhatott és halálos ítéleteket hajthatott végre bírósági ítélet nélkül. (Ezért is volt színjáték a moszkvai perek megrendezése; ahhoz semmiképp sem volt rájuk szükség, hogy a pártellenzéket eltegyék láb alól. Az egész csak bizonyos ideológiai látszatok megteremtését szolgálta, hogy kifelé és befelé egyaránt demonstrálhassák Sztálin fölényét és igazságát). A terrorgépezet segítségével Sztálin valójában egyszemélyes, zsarnoki önkényuralmat gyakorolt, amelynek bizonyos jellegzetességei nem voltak függetlenek Sztálin paranoid személyiségétől sem. Sztálintól senki nem érezhette magát biztonságban, legközelebbi munkatársai sem. A terror pszichózisa megbénította az egész politikai életet; senki nem mert kezdeményezni, az állítólag uralkodó párt kongresszusát tizenhárom évig nem hívták össze. A szellemi életben a kultúrforradalom tényleges vívmányait - az analfabétizmus felszámolását, milliók beiskolázását és az új gazdaság szükségleteire való kiképzését - elhomályosította a szellemi élet politikai megregulázása. Létrejött egy olyan ideológiai államapparátus, amely ellenőrizte a szellemi élet minden megnyilvánulását - nem egyszerűen az állami ideológiával való konformitás, hanem a sztálini vonal iránti hűség szempontjából. Ennek alapján megtizedelték a tudományos és művészeti élet kiválóságait; évtizedekre visszavetették bizonyos tudományágak fejlődését. A marxizmus és a leninizmus szellemi hagyományát szelektív olvasatban egyetlen ideológiává gyúrva, a szellemi uralom eszközévé változtatták.

A terror diszfunkcionális jellege, rendkívüli társadalmi kára legkésőbb akkor vált világossá, amikor közvetlenül a II. világháború kitörése előtt lefejezték az egész katonai vezérkart, a Tuhacsevszkij-per nyomán, akire nézve a Gestapo juttatott el (természetesen hamis) terhelő adatokat - Benes közvetítésével - a szovjet hatóságoknak. Ez olyannyira meggyengítette a hadsereget, hogy Hitler számára könnyű prédának tűnt a Szovjetunió megtámadása. A terror csak időlegesen hagyott alább a Nagy Honvédő Háború idején, de meg akkor sem szűnt; a háború után pedig egészen Sztálin haláláig töretlenül folytatódott.

Foglaljuk össze röviden a sztálini rendszer lényegi vonásait:

- A rendszer egy olyan fejlesztési („nevelési”) diktatúrából született, amelyet egy elmaradott országban a fejletlen proletariátus nevében egyetlen párt, közelebbről annak az államhatalommal azonos vezető magja gyakorolt a népesség többi része felett. E diktatúra gazdasági tartalma egy erőltetett iparosítási politika volt, amelyet az állam adminisztratív hatalmával hajtottak végre, egyfajta belső gyarmatosítás formájában. Ez a teljes lakosságot alávetette az állami felhalmozás és iparosítás céljainak.

- A pártvezetés által kitűzött célokat gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával valósították meg, ami a tömeges terror eszkalációjához vezetett. A terror végrehajtó szerve, a politikai rendőrség állam lett az államban, amely a jog és a törvények fölött állt.

- A politikai rendszer monolitikus szerkezete centralizálta és koncentrált a hatalmat és a rendelkezési jogokat. Sztálin alatt a kis sztálinok egész hierarchiája állt, kis helyi despoták serege, akik azonban hatalmukat és privilégiumaikat a nagy vezérnek (a „gazdának”) köszönhették. Sztálin alatt az uralom perszonalifikálódott és a párt vezető szerepe üres látszattá vált. A párthűség teljesen a sztálini személyi diktatúra „vonalának” betartásán múltott; ha a vezér másként döntött, az volt az érvényes pártvonal, amelyet elvtelenül követni kellett.

- Az uralmi apparátust a vezető párttestületek és állami hatóságok összefonódása alkotta. A törvényhozás látszatéletem élte, a hatalommegosztás elvét éppúgy megtagadták, mint a jogállamiság elvét. A jog előtt járt a „forradalom” érdeke, az állam politikai érdeke. A párt a sztálinizmus kiépülése után alatt másodlagos szerepet játszott a biztonsági erőkhöz képest.

- A tervutasításos gazdaság nem rendelkezett a politikától független autonómiával vagy racionalitással. A politikai hatalom közvetlenül gazdasági hatalom volt és fordítva; a monolitikus politikai hatalom, a tervutasításos gazdaság és az ideológiai monopólium a rendszer három, egymást támogató alappillére volt.

- A rendszer különböző elemeit egy bürokratikus rendszerben mint elkülönült és privilégiumokat élvező vezető réteg tartotta össze. A nomenklátúra eredetileg azoknak a megbízható kádereknek a listáját jelentette, akik vezető tisztséget tölthetnek be az államban, a gazdaságban, a társadalmi és kulturális életben. Kinevezésük a különböző szintű pártszerveket illetve meg, káderhatásköri listájuk alapján. A nomenklátúra Sztálin alatt nem élvezte a személyi biztonságot; sorait gyakran megtizedelte a terror. Sztálin halála után azonban a nomenklátúra gondoskodott saját biztonságáról és privilégiumainak fenntartásáról, sőt bővítéséről. Ez vezetett végül a szovjet vezetőréteg teljes elbürokratizálódásához és megkövesedéséhez, a brezsnyevi gerontokrácia kialakulásához. Ennek a bürokratikus rendnek az önérdeke és tehetetlensége vált a valódi reformok legfőbb akadályává a Szovjetunióban. A politikai pluralizmus hiánya volt a legfőbb gátja annak, hogy kibontakozzanak és érvényesüljenek a megújulás erői. Amikor Gorbacsov megkezdte a reformjait, már késő volt; a szovjet állam centrifugális erői felerősödtek és szétvetették az állam politikai kereteit. A civil társadalom önszervező erőinek eltorzítása, a társadalom politikai erejének kisajátítása a totalitarizmus legterhebb öröksége a demokratikus átalakulás szempontjából.

A fasizmus és a náciizmus ideológiája

A fasizmus az első világháború nyomán kialakult mély társadalmi-politikai és gazdasági válság talaján keletkezett, és felemelkedése a válság elmélyülésével párhuzamosan történt. Európában az olasz és a német fasizmus volt a két fő formája, s közöttük nem lényegtelen különbségek is voltak, mégis totalitárius uralmi formájukban több a közös vonás. A fasizmus az egyik legjobban feldolgozott történelmi-politikai jelenség. Létrejöttének és politikai lényegének számos elméleti magyarázata van; politikai és világnézeti előfeltevésektől is függ, ki melyik elemét állítja előtérbe, és mit tekint a lényegének. Marxisták, baloldaliak a fasizmust a kapitalizmus végkifejletének, a monopoltőkés körök nyílt, terrorisztikus diktatúrájának, differenciáltabb változatokból a bonapartizmus egy válfajának, a cezarizmus megnyilvánulásának tekintették. A téves elméleteknek is se szeri, se száma: a frankfurti kritikai elmélet például a liberális kapitalizmus rejtett lényegének totális kifejezését látta a fasizmusban - ezt a nézetet azután rövidesen felül kellett bíráltniuk. A liberálisok a tömegdemokrácia despotikus elfajulását látták benne, s általában a politika végzetes önállósulását a társadalommal szemben. A válság tényét mint a fasizmus létrejöttének alapját azonban senki sem tagadja, legfeljebb másként értelmezi. A baloldaliak általában a monopolkapitalizmus válságát tekintik alapnak, mások a modernizáció teremtette általános értékválságról, ismét mások a „megkésített” nemzetek válságos fejlődéséről szólnak. A veszített háború miatti frusztráció és a megalázó békediktátumok okozta sérelmi komplexusok és anyagi hátrányok, és az ebből fakadó agresszív indulatok Németország esetében vitathatatlanul közrejátszottak a fasizmus megerősödésében.

A fasizmust a politikai szociológia nézőpontjából kitünteti az, hogy bázisát mindenekelőtt a kispolgári tömegek, a lesüllyedt középosztály mozgalmak képezték. (Lipset). Egzisztenciájuk megrendült a háborút követő infláció, majd a gazdasági világválság nyomán, egyre többen proletarizálódtak, és egyforma dühvel fordultak a finánciók (a „bankok”) és a szervezett proletariátus ellen, amelynek sorsában nem akartak osztozni, különben tartva magukat náluk. A fasizmus győzelmét megkönnyítette a tekintélyuralmi struktúrák ereje, a válságban szét-

zilahódott államapparátus, amely az állam engedelmes szolgájaként nem is tanúsított semmi ellenállást a fasizmus szemben, amikor az hatalomra került. A hagyományos osztályok (földbirtokos arisztokrácia és parasztság) rend utáni vágya éppúgy szerepet játszott a fasizmus előretörésében és tömegtámogatásában, mint a magas munkanélküliség miatt reményvesztettek odasodródása. És végül a nagytőke támogatása, amely a szocialista-kommunista mozgalom megfékezésének eszközét látta benne, szintén jelentősen hozzájárultak a fasiszta mozgalom és párt megerősödéséhez és hatalomra jutásához. Mindezek a tényezők hatottak, s bár nyilvánvalóan nem egyenlő súllyal, mégis előmozdították a fasizmus győzelmét.

Ezt azonban megelőzte a szellem leszerelése, az irracionális elöretörése is. A fasizmus szellemi forrásaiként számon tartott irányzatok között említhetjük a szociáldarvinizmusnak egy durva formáját, Ludwig Gumplovitz közvetítésével, aki az erők és a gyengék örök harcáról és az erők természetes kiválasztódásáról, az így létrejövő elit kíváncs ualmaról szölt. Arthur de Gobineau gróf fajelmélete is fontos forrás, aki a létért való harc elméletét a rasszok közötti értékülönbségek állításával egészítette ki. (A fehér faj fölényben van a sárga és a fekete, a sárga a fekete faj fölött; a fehér fajon belül a szlávok uralkodnak a sémiták, s az árják mindkettő felett.) Ezt a teóriát a német fasiszták Houston Stewart Chamberlainnek a faji tisztaságról szölo elméletével vegyítették. Ez tiltja a fajok közötti házasságot, söt már a kulturális érintkezést is fertözö hatásúnak tekinti. Szerinte elég zsidó újságokat olvasni ahhoz, hogy megfertözödjünk. Chamberlain az összes zsidóknak Európából való deportálása mellett emelt szöt, bár mint angol gentlemannek a náci Endlösung bizonyára ízlése ellen való lett volna.

A szellemi források között tartják számon az irracionális filozófusok nézeteit, a különbözö modern mítoszokat, amelyeket pl. Mussolini is favorizált (Sorel és mások közvetítésében). Fölként Nietzsche körül döl a vita, hogy filozófiai életmüve mennyiben tekinthetö a fasizmus szellemi forrásának. Metafizikai alapelve, a „hatalom akarása” egyfajta öserejü törvény, ami mindent mozgat, s amely az emberben is tudattalan ösztönként müködik: nem pusztán az önfenntartás érdekében, hanem a másik ember feletti uralom megszerzéséért. A világ nem irracionális, nincsenek abszolút igazságok, sem érvényes morális elvek. Mindez csak a gyengék kitalálása, saját védelmükben. Ebben a nihilizmusban természetesen a polgári képmutatás maró kritikája is megfogalmazódik. Nietzsche megszépítö messzeségben láttatta az antik rabszolgaságot, amelyen a görög kultúra felvirágzott. Magasztalta a nyers erő megnyilvánulását, amiben a nemesség jelét látta; egyik töredéke szerint az emberfeletti ember, (a „szöke bestia”) fogja uralni a Földet, s rabszolgaként bánik majd a gyengékkel és leigázottakkal. (Aki látni akarja ennek a szöke bestiának az élő prototípusát, nézze meg Spielberg Holocaust-filmjének a lágerparancsnokát, aki reggeli jókedvében szobája ablakából mint a nyulakra vadászik a lágerlakókra). A harc és általában a „veszélyes élet” apoteózisa, egy alapvetően antiintellektuális beállítottság, az elit idealizálása és az erőszak dicsérete azok az elemek, amelyek filozófiájából bizonyosan hatottak a fasizmusra. Persze nem lehet a fasizmust Nietzscheböl levezetni. Az ilyen gondolatok nem merítik ki Nietzsche filozófiáját, és az értelmiség felelösségét firtató vita éppen arról folyik, hogy mit tehet a kifinomult filozófus arról, hogy nézeteit később mire használják fel.

A fasizmus kialakulásának szociálpszichológiai okait illetve feltételeit is sokan elemezték. Eric Fromm „Escape from Freedom” c. müvében (Menekülés a szabadságtól; idöközben magyarul is olvasható) az iparosítás és a tömegtársadalom létrejöttével magyarázta a példátlan válság és példátlan politikai magatartásmódok kialakulását. A modern társadalomban elmosódik az egyének individualitása; a korábbi viszonyaikból kiszakított, gyökértelessé vált emberek egzisztenciális és értékválságot élnek át. Életkorilag felnöttek, de politikailag még

éretlenek, menekülnek az egyéni döntésekben rejlő kockázat elől, és szívesen rábíznák magukat egy erős pártfogóra, aki az elveszett biztonságot ígéri számukra.

Adorno és társai szociológiai vizsgálata az „autoritárius személyiségről” azt mutatta ki, hogy a tekintélyelvűség milyen általános jellemvonás volt az adott korban és társadalomban, és ezt a fasiszmusra való fogékonyság jelének tekintették. A tekintélyelvű személyiség egy tekintélyelvű családban és társadalomban nő fel; az előbbiben a szülőknek (főleg az apának) való kiszolgáltatottság az ösztönök elnyomását, s az ebből fakadó frusztráció mások ellen fordulását jelenti. Így reprodukálja maga is a tekintélyelvűséget, amely ellen titkon lázad. A tekintélyelvű személyiség attitűdje rigid, ellenséges másokkal szemben, hajthatatlan, kritikátlan és sztereotípiákban gondolkodik. Alattvalói mentalitásában lefelé tapos, felfelé hétrét görnyed. A másokkal szembeni ellenségesség cinizmusban, a gyengék megvetésében és gyötrésében, a hatalom és erő idealizálásában nyilvánul meg. Olykor paranoid gyanakvást mutat, mindenben árulást és összeesküvést lát. Ez maga is gyengeségről árulkodik, amelyet azzal kompenzál, hogy az erő megtestesítőjének oldalára áll. Minden ezzel szembeni oppozíciót támad, s agresszíven cselekszik a „rend” megbontóival szemben.

S. M. Lipset szociológiailag éppenséggel az alsóbb osztályok kitüntetett vonásának tartja a tekintélyelvűségre való hajlamot, és úgy véli, hogy ennek nagy szerepe van a totalitarizmus-szindróma kialakulásában. Intolerancia és szenvedélyesség a közvetlen emberi viszonylatokban, a polgári szabadságjogok nem kellő tisztelete, a cselekvés hangsúlyozása a verbalizmussal szemben (antiintellektualizmus), szűk szellemi látókörből fakadó fekete-fehér, igen-nem gondolkodás; a frusztrációk miatti bűnbakkeresés, csodát ígérő programok támogatása - ezek szerinte a totalitarizmusra fogékony tekintélyelvű személyiség fő jellemvonásai. Mindezek persze csak latens tendenciák; ez nem oka, legfeljebb feltétele a fasiszmus kialakulásának.

A fasiszmus két fő európai válfaja közül az olasz volt a korábbi és egyben a gyengébb. Mussolini maga szocialista indíttatású, meglehetősen kalandor politikus; éppen az erőszak és a háború kérdésében került szembe a szocialistákkal 1914-ben. A háború után egy veterán szervezetről növesztette ki fasiszta mozgalmát, amely a mélyülő gazdasági és politikai válság és az államhatalom növekvő impotenciája mellett felvállalta a baloldali alternatíva erőszakos kikapcsolását. Ehhez befolyásos pártfogókra talált. 1922-ben feketeingesei élén bevonult Rómába, és a trónját féltő király - kihasználva a krónikus kormányválságot és a parlament bénultságát és szétaprózottságát - kormányzati teljhatalommal ruházta fel. Ezután gyorsan kiépítette totális államát; betiltotta az ellenzéki pártokat, a parlament fölé rendelte a fasiszta párt Nagytanácsát. Létrehozta a korporatív államot - a korporációk a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt magukban foglaló testületek voltak, termelési ágazatokként megszervezve. Céljául tűzte ki, hogy a parlamentet végül egy nemzeti korporatív gyűlés helyettesítse, amit 1939-re el is ért. (A korporatizmus gondolata azóta is gyanús emiatt a fasiszmussal való asszociáció miatt; a demokratikus korporatizmusnak is mindig magyarázkodnia kell.)

Mi volt itt a fasiszmus ideológiája? Könnyebb negatívan meghatározni, azáltal, hogy mit tagadott. Elvetette a liberalizmust, szocializmust és demokráciát; ezek szentimentális és anakronisztikus dolgok. Az ideológia központjában a fasiszta totális állam állt. Az olasz fasiszmus ízig-vérig etatista volt: az egyén csak az államban találhatja meg identitását, az egész részeként, egy csavarjaként. Ez volt az az állam, amely olyannyira kiváltotta Gömbös csodálatát. Az erős állam áldozatot követelhet tagjaitól, fegyelmet és engedelmisséget. Népszerű fasiszta jelszó volt a „higgy, engedelmeskedj, harcolj!” Mussolini magasztalta a háborút, és valóban több agresszív külső imperialista háborúba keveredett, Abesszíniától Albániáig.

Az állam nemcsak a politikában mindenható és a gazdaság diktátora, hanem a kultúra átalakítója is. Politikai cenzúrának vetették alá az oktatás tartalmát, a tanárokat fasiszta hűségükre kényszerítették. Nagy gondot fordítottak az ifjúság harcias és fasiszta szellemben való nevelésére. A faszizmus ideológiája kizárólagos akart lenni, ezért mindvégig konfliktusban volt a katolikus egyházzal, amellyel bár egyezményt kötött, és uralkodó államvallásként ismerte el, mégis rivalizált vele a lelkek feletti befolyásért.

A náciizmus történetét főbb vonalaiban ismernünk kell feltételeznem. Az olasz faszizmustól való legfontosabb különbségét egy szóval is meghatározhatjuk: Auschwitz. A rasszizmus náci túlhangsúlyozása vezetett végül a zsidó genocidiumhoz. Ezenkívül a náciizmus persze nemcsak általában agresszívabb volt, hanem Németország gazdasági és katonai potenciálja miatt jóval hatalmasabb és veszélyesebb is.

Hitler, a „középszerűség gényusa”, már igen korán a pángermán eszmék és a zsidógyűlölet megszállottja volt. Biográfiája tekintetében Ormos Mária kitűnő könyvét ajánlanám elolvasásra. Hitler, akit spicliként küldtek a radikális jobboldali nacionalista munkáspárt nyakára, hamarosan átállt hozzájuk, és szónoki tehetsége révén vezető szerepre tett szert a pártban. Pártja 1924-ig a Mussolini-féle recepttel próbálkozik: parlamenten kívüli eszközökkel, a barnainges rohamosztagok akciói révén megszerezni a hatalmat. Miután ez a müncheni sörpuccs után kudarcba fulladt, egy hosszabb kerülőutat választott céljai megvalósítására: egy széles tömegpárt hátán, a weimari demokráciával való elégedetlenség hullámain, parlamenti úton elfoglalni a hatalom csúcsait. Ez a Németországot különösen sújtó világgazdasági válság időszakában végül is sikerre vezetett.

Hitlerről sok minden elmondható, csak az nem, hogy eltitkolta volna szándékait. Később joggal mutattak rá arra, hogy a náci által elkövetett bűnök tetemes részét Hitler már a Mein Kampfban nyíltan meghirdette. A nemzetiszocializmus ideológiája persze éppoly kevésbé vezethető vissza egyetlen ember eszméire, mint bármelyik más ideológia. Legyen egy ideológia akár racionális, akár irracionális, rendszerint igen sok ember szellemi törekvéseinek spontán egymáshatásából keletkezik, amely összességében kifejezi a korszak szellemét. Hitler nézeteit is formálta a háború utáni káosz, és sok minden a náci eszmékből az ő közreműködése nélkül keletkezett. Ha megnézzük az NSDAP 1920-as programját, már megtaláljuk benne a későbbi náci-ideológia összes fontosabb elemét. A követelések között van Nagy-Németország, a békeszerződések visszautasítása, élettér, vagyis gyarmati földterületek követelése „népünk élelmezéséhez és a népesség-fölösleg letelepítéséhez”. Minden népnek szüksége van ugyanis megfelelő élettérre, amelyet, ha kell, erővel is meg kell szereznie.

A német népközösség eszméje ebben a programban mint idegen elemeket kizáró, zárt egység jelenik meg. „Állampolgár csak az lehet, aki néptárs. Néptárs pedig az, akinek ereiben német vér folyik...” Az idegeneket ki kell utasítani, és bevándorlókat nem szabad beengedni az országba.

A szociális demagógia is már teljes pompájában mutatkozik. Mindenkinél elsődleges kötelessége, hogy dolgozzék. Meg kell szüntetni a munka és fáradság nélküli jövedelmeket, meg kell törni az adósrabszolgaságot.” A nép ellen bűnözőket, az uzsorásokat és sikkasztókat halállal kell büntetni. Támogatni kell a középosztályt és a kisiparost, megregulálni a nagytőkét. Az egész nép új értékek jegyében való átnevelését hirdetik meg, a népművelésügy kiépítésével, a németiségismeret bevezetésével, torna- és sportgyakorlatokkal a testi derekasság, német sajtóval a szellemi derekasság elérése érdekében. A nem-német újságokat korlátozni kell, legalább be kell tiltani nekik a német nyelv használatát. Meghirdetik a harcot az „elfajult” művészet és irodalom ellen, amelyek bomlasztják a népet szellemét. A vallás-

szabadságot biztosítják, ám azzal a feltétellel, hogy a vallás nem veszélyezteti az állam létét és „nem ütközik a német faj erkölcsi és morális érzékével.”

Hitler rövid ideig tartó letartóztatása és börtönbüntetése idején, amelyet a müncheni sörpuccsban játszott szerepe miatt róttak ki rá, megírta ill. sofőrijének lediktálta „Mein Kampf” c. művét, amelyben kifejtette céljait. Ez szellemileg nem eredeti alkotás, eklektikus kompilációja egy sor szellemi befolyásnak, amelyet egy közepszerű elme egy zavaros politikai pamfletté foglalt össze. Eredeti benne legfeljebb az a keresetlen, nyers fogalmazás és brutális nyíltság, amellyel a mozgalom céljait kifejezte. A könyv többek között ezért is vált a náci mozgalom bibliájává. Durva stílusára jellemző, hogy politikai ellenfeleit csak férgeknek nevezi, akiket mint valami pestist ki kellene irtani. Közvetlenül a háború után szemére veti a hatalmasságoknak, hogy elmulasztották a munkásmozgalom vezetőit rács mögé dugni, perbe fogni és eltakarítani őket a német nép nyakáról.” A pártokat szerinte mind fel kellett volna oszlatni, a Reichstagot szuronyokkal észretéríteni, vagy mindjárt szét is kergetni.

Propagandistaként Hitlert azonban nem szabad lebecsülni, még akkor sem, ha ideológiáját különböző jobboldali szellemi hatásokból tákolta össze. Ideológiájának központi eleme a Völkisch állam volt („népies” állam, olykor „népnemzeti”, volksnationale politikáról is szó esett - különös, hogy e kifejezések fasiszta mellézköngéivel mennyire nem törődnek egyes politikai erők). Ez egy homogén nemzeti közösségen épül fel, mely a vér és faj kötelékein alapszik. A történelem a fajok örök harca, amelyek keveredése megrontja a magasabbrendű fajokat. Ezért az első és legfontosabb követelés a faji tisztaság biztosítása. Az árja faj minden kultúra és civilizáció létrehozója; antipódusa a zsidó faj, amely mindent megfertőz, és a gonosz megtestesítője. „Megfertőzi a művészetet, az irodalmat, gúnyt űz a természetes érzésből, halomra dönti a szépség és finomság, a nemesség és jóság összes fogalmait, és ehelyett az embert lehúzza a maga aljas természetének szférájába.” A Völkisch állam eszköz arra, hogy olyan rendet teremtsünk, amely előmozdítja a faji tisztaságot, az erősnek a győzelmét és a gyengének és alantásnak az alávetését, a természet örök törvénye szerint, amely lényegileg arisztokratikus és nem demokratikus.

A Mein Kampf elutasítja az egalitarianizmust, a többségi uralom és a kisebbségi jogok elvét, mindent, ami csak a demokráciára emlékeztet. A demokrácia és liberalizmus a dekadencia jele és szitokszóvá válik a fasiszta szóhasználatban. A cél egy fajilag és politikailag homogén állam megteremtése, amely kíméletlen a zsidósággal szemben, és nem ismer pluralizmust vagy ellenzéket. Hitler világosan kimondja, hogy fő célja a marxista munkásmozgalom megsemmisítése. Demagógiájára és szónoki leleményeire jellemzők az olyan zagyva szóalkotások, mint judeo-bolsevik plutokrata és hasonlók; egyszerre akarja mindenkinek a gyűlölet-szükségletét kielégíteni. Politikai programbeszédeiben is mindenkinek mindent megígért, egymásnak teljesen ellentmondó dolgokat; de hát célja nem az értelem megnyerése volt, hanem az érzelmi-indulati hatás, amelynek felkeltésében mesteri tehetséget árult el.

Az államnak kell szerinte irányítania a népesség szaporodását; meg kell tisztítania a kultúrát; a személyes szabadságot a faj megőrzésének parancsa alá kell rendelni. Könnyörtelen kíméletlenséggel kell elsöpörni minden akadályt e cél elérésének útjából, leszámolva a törvényes rend gyermektegy imádatával. Hitler nyíltan kimondta a vezér kizárólagos hatalmának elvét is, a porosz hadsereg hierarchiáját állítva be az ideális társadalomszervezés mintájaként. A parlament és más tanácsok legfeljebb tanácsadói funkciót gyakorolhatnak - a döntés joga és felelőssége egy ember, a vezért illeti meg, aki a kollektív akarat kifejezője.

A „természetes élettér” doktrínájával ideológiailag megalapozta a későbbi hódításokat is; újra Kelet felé kell fordulni, hogy földet, életteret szerezzenek (szóhasználatában: visszaszerezzenek) a germán fajnak. Ez talán az első világháborút követően elveszett gyarmatok pótléka kívánt lenni.

Hitler propagandista és ideológusi képességei nemcsak szónoki tehetségén alapultak, amely kétségkívül rendkívüli hatású volt. Másoknál világosabban ismerte fel, hogy a munkásmozgalom elleni harchoz nem elég a pusztá pártpolitika. Azt írja a Mein Kampf-ban: Minden olyan kísérlet, hogy egy világnézetet hatalmi eszközökkel küzdjenek le, kudarcra van ítélve mindaddig, amíg a harc nem ölti egy támadás formáját egy új szellemi beállítottságért. Csak két világnézet egymás elleni küzdelmében képes a brutális erőszak fegyvere, amennyiben állhatatosan és kíméletlenül alkalmazták, döntést kierőszakolni az általa támogatott világnézet mellett.” Úgy vélte, hogy a tömegeknek egy új ideológiát kell kínálni, ha el akarják csábítani őket a szociáldemokráciától. Ebben nem is tévedett. Hangsúlyozta viszont, hogy „a polgári pártok... sohasem lesznek képesek többé a „proletár” tömegeket magukhoz láncolni, mivel itt két világ áll egymással szemben, részben természetes, részben mesterséges szétválasztás eredményeképpen, amelyek egymáshoz való viszonya csak a harc lehet. Győzni azonban itt a fiatalabb fog - és ez a marxizmus lenne.” (Mein Kampf, 1944. 186-191.) Ezért a polgári liberalizmus és demokrácia helyett egy új világnézet fegyverzetét kínálja föl, nevezetesen a rasszizmusát és nacionalizmusát, amely képes az osztályok közötti szakadékot betemetni és az egész nemzetet egyetlen, egységes népközösséggé egyesíteni. Egy ilyen világnézet nélkül szerintem nem lehet legyőzni a marxizmust és a szociáldemokráciát.

Hitlernek ez a gondolata nem valamilyen esetleges ötlet volt, amely a faji örökléte mellett másodlagos jelentőségű lett volna. Ennek bizonyítására idéznék egy olyan broszúrájából, amelyet a nagyiparosok köre számára írt a mozgalom céljairól, hogy megnyerje támogatásukat. „A német nép egyre inkább szétesik két egymással halálosan ellenséges táborra. Ezek fokozódó mértékben elzárkóznak egymással szemben, és zárt, önmagukban elégséges testekké válnak, amelyek közül az egyik, a marxista, idegen test a népben, és megtagad minden kapcsolatot a nemzettel...” Hitler ezután a marxizmus internacionalizmusát a korai kereszténység erejéhez hasonlítja, amely a római birodalom bukásához vezetett. Saját magát és nemzeti-szocialista mozgalmát felajánlja a nagyiparosok körének, hogy megszüntesse ezt a szakadékot, amely széttepi a „néptestet”, és bekapcsolja a tömegeket a német nemzet felemelkedésébe. Ehhez szerintem három fő elvet kell hangsúlyozni: 1. a saját faj értékét; 2. a személyiség jelentőségét; és 3. azt a felismerést, hogy ebben a világegyetemben minden élet harc. Tehát Hitler a fajt állítja az internacionalizmussal szemben; a személyiség, a zseni kultuszát (az autoriter vezér-elvet) a demokrácia mint a számszerű többség elve ellen; és harmadszor, egy kérlelhetetlen harci szellemet, amely elsöpör minden pacifizmust és békülékenységet. Mit érhetünk el, ha az egész néptestet ebben a szellemben neveljük át? Nem kevesebbet, mint egy „egységes nemzetest” kialakulását, s „az úgynevezett negyedik rend /értsd: a proletariátus/ maradéktalan integrálását a nemzetestbe.” E feladat eléréséhez a régi német hadsereg szellemére hivatkozik, mivel „egy nép véderéjének megszervezése, legyen az kicsi vagy nagy, mindig belső kapcsolatban áll a személyiség értékének, a harcnak és a hazaszeretnek az elvével.”

Ebből az alkalmi írásból is látszik, hogy Hitler tudatosan formálta a maga ideológiáját, és instrumentális viszonya volt hozzá. Fajgyűlölete bizonyára a zsigereiben volt, de nem pusztán ösztönszerű volt: tudatosan is alkalmazta meghatározott politikai célok elérésére. Azért volt szüksége a vér és faj mítoszára és a felszított nacionalizmusra, mert egy másik, alternatív és nagy befolyású világnézetet kellett leküzdenie a német munkásmozgalomban. A tömegeknek szükségük van egy szilárd hitre, és a megrendült vallási meggyőződések ereje helyébe valami mást kell állítani. Az új igazságokat mint vallási dogmákat kell beleverni az emberek tudatába. Ez a propaganda feladata, amelynek Hitler és náci elvbarátai a mesterei lettek.

A propaganda lényege, hogy nem igazságok hirdetésében áll, hanem egy olyan technika, amely meghatározott politikai véleményeket igazságként tud eladni. A náci propaganda azt tűzte ki célul, hogy szilárd meggyőződéseket ültessen el az emberekben, amelyek a „völkisch”

politika céljait szolgálják. A nép ugyanis, amint Hitler a Mein Kampf-ban szarkasztikusan megjegyzi, nem filozófusokból áll; „a tömegek számára azonban általában a hit az erkölcsi világrend egyetlen alapja.” Ezért írja azután más helyen: „Minden propagandának népszerűnek (volkstümlich, népies) kell lennie, és szellemi színvonalát a legkorlátozottabbak felfelvőképességéhez kell igazítani azok közül, akikhez fordul. Ezért szellemi szintjét annál mélyebbre kell helyezni, minél nagyobb a megragadni kívánt emberek köre... Tévedés az, ha a propagandában például a tudományos oktatás sokoldalúságára törekednek. A nagy tömeg befogadóképessége nagyon korlátozott, az értelem csekély, annál nagyobb viszont a feledékenység. Ezekből a tényekből kell kiindulnia minden hatékony propagandának, és csak kevés pontra kell szorítkoznia, s ezeket jelszószerűen ismételgetnie mindaddig, amíg az utolsó ember is biztosan azt fogja érteni a szavakon, amit akartunk. Mihelyt feláldozzuk ezt az alapvetést és sokoldalúvá válunk, azonnal szertefoszlik a hatás, mivel a tömeg nem képes a nyújtott anyagot sem megemlékezni, sem megjegyezni. Ezzel legyengítjük és végül megsemmisítjük a munka eredményét... (Mein Kampf, 197-200; 203.) Hitler a politikai reklámokat a kereskedelmi reklámokhoz hasonlítja; azoknak is mindig a saját szappanukat kell dicsérni, hogy egyáltalán hassanak. Az a módszer, hogy liberális szkepszissel eltelve állandóan önmagunkat cáfoljuk, lehet intellektuális játék, de bizonyosan rossz propaganda.

A világnézet fő elemeit, amely anyagot kínált ehhez a hatékony propagandához, már láttuk. Ez semmiképp sem volt ártatlan világnézet, különösen nem azzal az eltökéltséggel, hogy a belőle eredő végső konzekvenciákat is határozottan levonják, egészen az „Endlösung” gyilkos tervéig, vagyis az alacsonyabb értékű fajok kiirtásáig, amelyeket belpolitikailag bűnbaknak állítottak oda minden társadalmi bajért, külpolitikailag pedig hódító és megsemmisítő háborúk célpontjává tettek. A fajok értékkülönbségét Hitler az egyes személyek és a társadalmon belüli politikai hierarchia megítélésére is rávetítette. „Egy olyan világnézet, amely arra törekszik, hogy a demokratikus tömeggondolat elutasítva a Földet a legjobb népnek, tehát a legmagasabbrendű embernek adja, logikusan a népen belül is ugyanazt az arisztokratikus elvet kell követnie, és biztosítani kell, hogy a legjobb koponyáknak jusson a vezetés és a befolyás az adott népben. Ezzel nem a többségre, hanem a személyiségre épít...” A legjobbak kiválasztásáról állítólag az engesztelhetetlen létharc gondoskodik; aki ebben győz, az a legjobb. A marxista világnézetet, amit Hitler könnyedén azonosít a demokrácia és parlamentarizmus gondolatával - ne feledjük, támadott a weimari demokrácia szociáldemokrata dominancia mellett épült ki -, továbbá az internacionalizmussal és szakszervezeti mozgalommal, azonosította a németiség elleni zsidó összeesküvéssel. A plutokrata „judeobolsevizmus” szörnyszülött fogalmában egyesítette a kizsákmányoló kapitalizmus rossz szellemét és az ellene való lázadás, a romantikus antikapitalizmus szellemét, olyan ellenségképet alkotva, amelyben mindjárt utalás is történik a zsidókra mint bűnbakokra.

Hitler a Mein Kampf-ban egészen nyíltan meghirdette imperialista hódító, háborús céljait is. A német nép életteréhez a „Drang nach Osten”, a keletre való terjeszkedés felújítására van szükség. „Ott folytatjuk, ahol hat évszázaddal ezelőtt abbahagytuk. Megállítjuk a germánok vonulását Európa déli és nyugati része felé, és a keleti földek felé vetjük pillantásunkat.” A bolsevizmust pusztán zsidóuralomnak tekintette Oroszországban, mely szerint hamarosan az orosz állam végét fogja eredményezni. A szláv népek alsóbbrendűségének bizonyítására azonban, miután hatalomra került, Hitler ennél nyomósabb érveket is használt: páncélos divíziókat, amelyek előzőnlötték a nagy keleti pusztaságot, földet és szabad prédát ígérve a milliónyi besorozott német parasztfiatalnak.

Mihelyt Hitler a gazdasági válság hullámain hatalomra jutott, azonnal meg is kezdte programjának állami eszközökkel való végrehajtását. Hitler ugyan legális úton jutott hatalomra, az azonban legenda, hogy a totális hatalom kiépítését is legális úton hajtotta volna végre. A

törvénszegések sorozatát követte el, és erőszakkal biztosította és építette ki teljhatalmát. Választási sikerének fő oka közismerten a weimari demokrácia gyengesége, a politikai erők széthúzása volt, amelyek nem ismerték fel a fasiszta veszély nagyságát, s mire felismerték, már késő volt. Ez a demokrácia magára vonta az emberek haragját, mivel nem tudott megbirkózni a gazdasági válsággal, amely milliók egzisztenciális romlását idézte elő. Ezért a frusztrált tömegek a felelősséget a kormányra és a demokráciára hárították. A fasiszták ezenkívül nemcsak szociális demagógiával éltek, de a nemzeti érdekek egyedüli képviselőiként, a versaille-i szerződések ellen is felléptek, amelynek aláíróit a nemzet elárulásával vádolták. Az 1932-es választásokon a NSDAP 13 millió szavazatot kapott; ez a mandátumok alig több, mint harmada volt. De mivel a politikai spektrum nagyon szórt volt, a többiek sem tudtak stabil kormányt alakítani, s így került végül sor Hitler kancellári kinevezésére 1933 jan. 30-án. A kormányzati pozíciót és a győzelmi mámort kihasználva, Hitler elérte, hogy új választásokat írjanak ki, (ezt megelőzően gyűjtötták fel a Reichstagot, amit a kommunisták nyakába varrtak), és ekkor már 17 millió szavazatot nyertek, ami azonban még mindig csak 44 %-os eredmény volt. A polgári középpártok megsarolásával azonban már elérték a kancellár teljhatalommal való felruházását. 1934-ben végül - Hindenburg halálával - Hitler megszüntette a köztársasági elnöki hivatalt, magához vonva annak fő funkcióit, elsősorban a hadsereg feletti főparancsnokságot. A Wehrmachtot már - példátlan módon - önmagára eskette fel. Teljhatalmát népszavazással erősítette meg, amikor a világgazdasági válsághullám levonulásával kezdeti sikereket tudott elkönyvelni. Ekkor már 38 millióan szavaztak rá, a szavazásra jogosultak 80 %-a. Igaz, már beindult a terror, a megfélemlítés és a propaganda gépezete, és a gazdasági válságnak is vége volt.

Teljhatalmát Hitler a totális állam teljes kiépítésére használta fel, amely korábban hirdetett céljait volt hivatva megvalósítani. Betiltatta a pártokat, és kiiktatott minden lehetséges ellenzékét. Mussolinihez hasonlóan átpolitizálta az élet minden szféráját, a kultúrától és az oktatástól a hadseregig. A régi, virágzó egyesületi kultúrát felszámolta, és nagy, fasiszták által irányított és ellenőrzött hodályszervezeteket hozott létre, a korporatív Munkafronttól (a szakszervezetek helyett) a Hitlerjugendig. A zsidókat előbb csak állásukból üldözte el és vagyonuktól fosztotta meg, majd megszervezte nagyipari megsemmisítésüket. Kialakította saját elitszervezeteit; a renitens SA-t a hosszú kések éjszakáján vezéreik meggyilkolásával megrendszabályozta, és az SS-t tette meg a náci párt magjának és fegyveres támaszának. Felállította terrorszervezetét, a Gestapo-t, a koncentrációs táborokat, és elkezdte hódító háborúit a Lebensraum biztosítására. Ahogy mindezt megírta a Mein Kampf-ban.

A fasiszmus mindkét esetben lényegesen túlment azok szándékain, akik kezdetben politikai opportunizmusból támogatták. A palackból kiengedett szellemet nem lehetett többé visszaparancsolni. A fasiszta rendszer felszámolására a tökélyre vitt terrorszervezet és a masszív ideológiai indoktrináció miatt belülről nem volt esély, bár voltak nagy emberáldozattal járó belső ellenállási mozgalmak. A fasiszmus szörnyállamait csak katonai erővel lehetett szétverni; nagy katasztrófák, s rengeteg emberi szenvedés után ez történt a szövetséges erők részéről 1945-ben, új feltételeket teremtve a demokratikus fejlődés számára a legyőzött országokban is.

Viták a demokráciáról

A század politikai történetének uralkodó vonása az autoriter és totalitárius tendenciák erőssége ellenére is a demokrácia előrehaladása. A demokratikus fejlődés több nagy hullámban zajlott le, s gyakran tarkították jelentős visszaesések. A második világháború után mindenestre a demokráciát már annyira azonosították a lehető legjobb politikai berendezkedéssel, hogy minden politikai rendszer a demokráciára esküdött. Egy 1951-es UNESCO-felmérés szerint a világ legtöbb oroszága demokráciának tekintette magát, legfeljebb különböző jelzőkkel ellátva. A sztálinista rezsimek is „népi demokráciák” voltak, és sok tekintélyelvű hagyományos vagy modernizációs diktatúra is a demokráciára hivatkozott saját alapjaként. Manapság már nyíltan fasiszta pártok is nemzeti demokratáknak nevezik magukat. A demokrácia ezáltal a korszellem legjobb kifejezőjévé vált a politikában, ami arra utal, hogy többről van szó pusztán manipulációnál és propagandánál. A modern társadalmak legitimációjának egyik legfontosabb alapelvéről van szó, még ha ezt az alapelvet másként és másként értelmezik is. Eszerint nem lehet törvényes és stabil az az uralmi rend, amely nem tudja megszerezni a népnek, mint a szavazóképes polgárok összességének a támogatását, valamilyen szervezett módon kinyilvánított jóváhagyását.

A két világháború között a demokratikus fejlődés visszaesését tapasztaljuk, s általános a diktatórikus tendenciák előnyomulása. A fasiszmus leverését követően viszont a szövetséges hatalmak által megszállt országokban is megindult a demokratizálás új hulláma. A keleti oldalon egy átmeneti időszak politikai kísérletezése után - egy népfrontos jellegű, népi demokratikus modell bevezetésének kísérletező szakasza után - a szovjet modellt ültették át. Németország nyugati felén és Japánban viszont a nyugati liberális demokrácia modelljét vezették be, párhuzamosan a gazdasági konszolidációs törekvésekkel, és a piacgazdasági, kapitalista restaurációval. A demokrácia „nulla-órája” volt ez, egy új kezdet, amelyet a megszálló hatóságok hatalmi túlsúlya fedezett és sokféle intézkedéssel támogatott is az ellenszegülő politikai törekvésekkel szemben is. Ha kezdetben még sokan vonakodtak is elfogadni - a demokráciát az amerikaiak akasztották a nyakunkba, büntetésül a második világháborúért, mondták eleinte a németek -, később nagyon is megtanulták becsülni az előnyeit. A demokrácia konszolidációját itt előmozdította az is, hogy a hidegháborúban a korábban sokat szidott angolszász típusú demokrácia a szovjet rendszer alternatívájaként, konkurensként tűnt fel. A szovjetizált, monolitikus egypártrendszeri berendezkedéssel szemben foglalmazták meg a „pluralista demokrácia” ideáltípusát, amelyet éppily gyakran neveznek „nyugati demokráciának” is. Ennek legfőbb jellemzőit könnyen megadhatjuk, ha felidézzük a totalitarizmus általános ismérveit. Ezek ellentétéből rekonstruálhatók a nyugati demokrácia legfőbb ismérvei: 1. nem létezik egyetlen egységes, kitüntetett helyzetű ideológiai doktrína, amely előírná a történelem menetét, és vezérfonalként szolgálna a politika számára. A társadalomban több ideológia létezik egyszerre, egymással szabad konkurenciában, vagy éppenséggel egy sem, ahogy ez az ideológia nélküli társadalom technokratikus utópiájában megfogalmazódik. (Az ideológia végének teoretikusa, D. Bell ennél óvatosabban fogalmazott: ő csak a radikális, forradalmi ideológiák végét jósolta meg.) 2. Nem csak egyetlen párt létezik, amely meghatározza a közjót, hanem a közjó több párt vetélkedéséből születik meg, akik programjaikhoz a demokratikus választásokban igyekeznek támogatást szerezni, hogy kormányhatalomra jutva érvényesíthessék azt. De az ellenzéknek szintén fontos szerepe van a politikai rendszerben. 3. Az emberi jogok és általában a jogállamiság útját állják a rendőri terror ill. hatalmi önkény kialakulásának. 4. Szervezeti szabadság van, minden érintett érdekszervezetekbe tömörülhet, hogy hangot adjon érdekeinek és küzdhessen azok érvényesüléséért. 5. Véleményszabadság,

sajtószabadság uralkodik, az egyetlen hivatalos vélemény nyilvános monopóliuma helyett. Mindenki hozzáférhet az információ forrásaihoz. 6. A magántulajdon szabadsága és vállalkozói szabadság érvényesül, szemben a központi tervutasításos gazdasággal és annak állami monopóliumaival a termelésben, bel- és külkereskedelemben stb.

A nyugati demokráciának ez az ideáltípusa természetesen olyan norma, amelytől az egyes demokráciák empirikus valósága eltér, s amelynek ismérveit eltérő mértékben realizálja. A modell emellett nemcsak ideáltipikus, de olykor idealizált is; végül is propagandisztikus célokat is szolgált. Mégis nyilvánvaló, hogy a „nyílt társadalmon” alapuló demokratikus uralmi forma sokkal integrációképesebb és rugalmasabb, és fölényben van a többivel szemben. A legitimitás ma elérhető legnagyobb mértékét a demokratikus rendszerek produkálják. A mai liberális demokráciák intézményei és eljárásmodjai a politikai szabadság univerzális technikái, amelyek a politikai fejlődés eredményei. Hiányosságainak és bizonyos egyoldalúságának a jogos kritikája - elsősorban az, hogy nem képes enyhíteni a mögötte meghúzódó komoly társadalmi egyenlőtlenségeket - nem feledtetheti el, hogy mellőzésük nem kevesebb egyenlőtlenség és kiszolgáltatottság forrása. Amint Churchill fogalmazott, a demokrácia ugyan igen rossz államforma, csak éppen jobbat nem ismerünk nála. A liberális demokrácia kritikája újabban nem is annyira szűkíteni akarja a demokratikus szabadságjogokat a nagyobb társadalmi egyenlőség kedvéért, mint inkább kiterjeszteni azokat a társadalmi élet minél szélesebb körére, ettől remélve az egyenlőtlen élethelyzetekért némi kompenzációt.

A demokrácia köztudomásúan nem mindig élvezett olyan nagy tekintélyt, mint manapság. A korábbi politikai hagyományban a demokrácia fogalma az uralkodó helyzetűek szemében egy rossz kormányzati formát jelentett, míg az alávetett osztályok szemében egy egalitárius utópiát. A klasszikus gondolati hagyományban a demokrácia osztályuralom, éspedig a rossz osztály uralmáé, a csöcseléké, az alacsony, közönséges népségé. Platon igen lekicsinylően szólt a demokráciáról, mint azok uralmáról, akik gyermeki és asszonyi értelemmel bírván, csak a tarkaságot bámulják és szeretik; a demokratikus alkotmány az ő szemében a féktelenség és tarka-barkaság uralma volt. Arisztotelésznél is azt láttuk, hogy a demokrácia a csöcselék uralma, ochlokrácia; viszont a politeia fogalmában megfogalmazta egy olyan kormányzati forma eszményét is, amelyet nagyon közel érzünk a demokrácia mai fogalmához. Ez elkerüli mind az egyének zsarnokságát, mint a tömegekét, egy erős középosztályon nyugszik, amelynek érdeke a szélsőségek kerülése és a társadalmi kiegyenlítésen alapuló politikai stabilitás.

Demokratikus alkotmányok léteztek ugyan rövid ideig városállami méretekben nemcsak az antikvitásban, hanem a reneszánsz korban is. De nagy területi államokra csak a francia forradalom ideje óta tartják alkalmazhatónak a demokratikus kormányformát - még Rousseau is kétségeit fejezte ki ezzel kapcsolatban. Az „amerikai forradalomban” egyetlen párt sem nevezte magát demokratikusnak; az uralkodó eszme a republikanizmus volt, csakúgy, mint Rousseau követőinél.

A demokrácia sokféle fogalma közül a továbbiakban szeretném a demokrácia felfogásának három eltérő típusát bemutatni. Az első az ún. klasszikus-normatív demokrácia-fogalom, a másik a demokratikus elituralom fogalma, a harmadik a participációs (részvételi) demokrácia eszménye.

1. A klasszikus felfogást Rousseau-tól eredeztetik, s főleg a jakobinusok, republikánusok és radikális demokraták képviselték. Ez a felfogás, amint már Rousseau kapcsán volt róla szó, radikális, de nem éppen liberális. Magában foglal két fontos alapelvet: a népszuverenitás eszméjét, valamint az identitás elvét, azaz a kormányzók és kormányzottak azonosságának gondolatát. Mindkét elvnek erősen normatív (előíró) tartalma van, s ezért nevezik ezt a felfogást klasszikus-normatív demokráciafelfogásnak.

A forradalmi hagyományban rendszerint a demokráciának ez a felfogása dominált. Azonban erős egalitárius felhangjai miatt a demokrácia ilyen értelmezése érthetően mindig is ellen-szenves és elfogadhatatlan volt az uralkodó osztályok és rétegek számára. E felfogás liberális kritikussai ezenfelül a benne rejlő zsarnoki tendenciákra hívták fel a figyelmet.

A népszuverenitás elve ma minden demokratikus alkotmányba bevonult, mint az uralom legfőbb legitimációs elve, abban a formulában, hogy minden hatalom a néptől származik, a nép akaratából van levezetve. A törvényhozás és a kormányzat politikai döntései csak a népakarat felől legitimálhatók, nem hivatkozhatnak más igazolási forrásra. Istenre és az uralkodóra való hivatkozások helytel-közzel még megtalálhatók, de már csak szimbolikus jelentőségük van. A politikai közösséget érintő minden fontosabb döntést a nép joga meghozni. Igen ám, de hogyan tudható meg a nép akarata? Hiszen a nép elvont fogalom, csupán egy fikció, amely egy érdekeiben tagolt társadalom összességét foglalja magában. A népnek, mint a felnőtt, politikai jogokkal rendelkező polgárok összességének meghatározott szervekre van szüksége ahhoz, hogy akaratát kinyilvánítsa, artikulálja. Ezek mindenekelőtt a képviselőház, a pártok, a szabad sajtó, amelyek a maguk pluralitásában visszatükrözik a politikai közösség belső tagoltságát. Rousseau-nál azonban nem találunk pártokat, még a parlamenten belül sem, hiszen minden különérdek szervezett képviselete elvetendő és tilos. Olyan parlamentet képzelt el, amelyben minden képviselő mint ésszerű individuum, tisztán a közjó eszméjétől vezéreltetve cselekszik, és ésszerű okoskodás és vita alapján talál rá a helyes és igaz döntésre. Ezekből az ésszerű egyéni mérlegelésekből jön létre a közakarat vagy általános akarat, amely előtt azután mindenkinek meg kell hajolnia. Ez a felfogás élesen antipluralista. Olyan lángoló republikánusok, mint pl. a költő André Chenier, azt hangoztatták, hogy semmilyen csoportérdeknek nem szabad megszerveződnie az állam területén, tehát nemcsak a parlamentben helytelen a pártoskodás, hanem még a polgári életben sem szabad mondjuk a nemzetnevelés céljából külön érdekegyesületeket létrehozni. A költő e konzekvensen végigvitt antipluralizmusának ő maga is áldozatul esett a jakobinus terror idején. Hiszen az érdekek plurális megszerveződésének lehetősége nélkül mindig az a veszély fenyeget, hogy egy-egy csoport kisajátíthatja magának a közakarat képviseletét, és minden ellenszegülő csoportot a nép, a haza, a köztársaság ellenségének kiálthat ki és üldözhet.

A modern társadalomelméletben ezért újabban törekvés mutatkozik a népszuverenitás elvont elvének olyan konkretizálására, amely már nem a nép fiktív egységén alapul, hanem a szuverenitás székhelyét a társadalmi kommunikációs folyamatokban helyezi el, egy sajátosan nyitott kommunikációs hálóban horgonyozza le. (J. Habermas) Ettől függetlenül a népszuverenitás elve mint normatív alapelv megőrzi érvényességét minden demokratikus kormányzati rendszer számára.

A másik alapelv, az identitás elve szintén alapvetően normatív jellegű, azaz valamiféle társadalmi kell-t fogalmaz meg. A kormányzók és kormányzottak azonosságának elve az öngazgatásnak, önkormányzásnak mint a demokrácia alapelvének a kimondása. A nép lehetőleg maga kormányozza önmagát, és saját ügyeiről maga döntsön minden olyan esetben, amikor ez csak lehetséges; ahol pedig nem lehetséges, ott a népképviselőkre delegálja hatalmi

ill. döntési jogosítványait. Ezeknek a radikális demokraciáfelfogás szerint állandóan visszahívhatóaknak kell lenniük, arra az esetre, ha a nép akaratával szemben cselekednének. Ez nem jelent anarchiát. A polgárok szabadsága abban áll, hogy önmaguk által hozott törvényeknek engedelmeskednek, vagy olyan törvényeknek, amelyeket a törvényhozásra felhatalmazott, legitim képviselőik bocsátottak ki.

Ebbe a hagyományba tartozik a híres lincolni demokrácia-meghatározás is, az az egyszerű formula, miszerint a demokrácia a nép uralma, a nép érdekében és a nép által. („Democracy is rule of the people, for the people and by the people.”) Lincoln is arra gondolt, hogy minden olyan döntést, amelyet a nép képes hozzáértéssel meghozni, a polgárok közösségére kell hagyni; és csak azokban a kérdésekben kell a döntési jogosítványokat tovább delegálni, amelyeket magasabb szinten jobban, nagyobb szakmai kompetencia és áttekintés birtokában lehet eldönteni. E felfogás alapját az amerikai grass roots democracy (kb. tősgyökeres demokrácia) képezi, amely a helyi közösségek függetlenségére és erejére épít a központi kormányzattal szemben, amelynek jogait igyekszik a legfontosabb általános funkciókra korlátozni. Ez meg is felel annak az elképzelésnek, amelyet a független, nagyjából egyenlő helyzetű kistermelők sokasága alkot a politikáról. Rousseau felfogásáról is megállapítottuk, hogy egyenlő kistulajdonosok közösségének eszményét képviselte. Nem igaz tehát az a később, a fasiszmus tapasztalatai nyomán megfogalmazott vád, hogy az identitás-elv közvetlenül totalitárius diktatúrához vezet. (A német E. Fraenkel ítélte meg így Rousseau antipluralizmusát.) Annyi bizonyos, hogy a radikális felfogás pluralizmus-ellenessége nincs védve a totalitárius célokra való kisajátítás ellen, amely a vezér, a párt és a nép töretlen és tagolatlan egységét állítja egy hamis kollektívizmus alapján.

A kormányzók és kormányzottak azonosságának elve természetesen éppúgy normatív fikció, mint a népszuverenitás elve. De kifejezi a demokráciának azt a lényeges követelményét, hogy egy demokratikus köztársaságban a kormányzottak nem szakadhatnak (ne szakadjanak) el a néptől, és ne váljanak egy elkülönült, zárt elitte, amely a nép nevelőiként vagy vezéreiként lép fel és követel magának különös hatalmi jogosítványokat. Ez olyan egalitárius jellegű demokratikus elv, amelyet a liberális demokrácia-elméletek nem mindig ismernek el, miközben a politikusok a liberális demokráciákban mégis rá vannak utalva arra, hogy legalább a látszatra adjanak, és a nyilvánosságban demonstrálják a néppel való egységüket. A totalitárius és populist diktatúrák e századi tapasztalata azonban a liberális demokrácia teoretikusait egy alternatív elmélet kidolgozására sarkallta: ez a demokratikus elitek konkurenciájának a modellje.

2. Ezt a második, „realista demokraciaelméletnek” nevezett felfogást Joseph Schumpeter fejtette ki a leghatásosabban még a negyvenes években, a „Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia” c. művében. Schumpeter kiemelkedő osztrák teoretikus közgazdász, akinek a vállalkozói kapitalizmus működéséről, a tőke „teremtő rombolásáról” szóló elméletei, a gazdasági válságról és lehetséges megoldásáról adott elemzései, és a szocializmus irányába tartó elkerülhetetlen fejlődésről szóló nézete nagy hatással volt a társadalomelméleti gondolkodók sorára. Ausztriából a fasiszmus terjedése miatt el kellett menekülnie, s Angliában a London School of Economics and Politics tanára lett.

A demokráciát Schumpeter nem annyira kormányzati rendszerként fogta fel, mint inkább a döntéshozatal módszereként. „A demokratikus módszer a politikai döntések meghozására szolgáló intézmények olyan rendje, amelyben egyesek a nép szavazataiért folyó konkurenciaharcban szerzik meg a döntési jogosultságot.” Elméletét „realisztikusnak” nevezi, mivel úgy véli, hogy az jobban megfelel a mai demokráciák alkotmányos valóságának, mint a klasszikus

normatív, idealisztikus demokráciáfelfogás. Max Weberhez hasonlóan úgy véli, csupán félrevezető fikció az a nézet, hogy a nép kormányoz. A demokráciában is mindig csak egyesek kormányoznak, a nép nevében, a népre hivatkozva, amelytől mandátumukat kapták.

A vezetés problémája külön hangsúlyt kap ebben az elméletben. A kollektívumok sohasem önmaguktól cselekszenek, hanem azáltal, hogy elfogadnak egy vezetést, állítja Schumpeter. Az „általános akarat” nincs előre adva, hanem létre kell hozni; azt, hogy mit is akarnak valójában az emberek, a politikai vezetők mondják meg nekik, akik képesek a nép gyakran rejtett akaratát tudatosítani és kifejezésre juttatni, és meg is tudják őket győzni arról, hogy az megfelel az ő érdekeiknek.

Schumpeter leszámol a klasszikus demokráciaelmélet egy másik fikciójával is, amely az ésszerűen okoskodó és cselekvő emberek létéből indul ki. Az emberek egyáltalán nem olyan racionálisak, ahogy közönségesen felteszik. Minden tapasztalat szerint az emberek rendkívüli mértékben ki vannak szolgáltatva hajlamaiknak; gyakran irracionálisan cselekszenek, könnyen befolyásolhatók és manipulálhatók. Már csak ezért is szükség van a modern politikában egy olyan vezető elitre, amely képes racionális gondolkodásra és cselekvésre, a rendkívül komplex társadalom viszonyainak áttekintésére és a meghozott döntések következményeinek racionális mérlegelésére.

Elit-elméletek a politikai elméletben már korábban is megfogalmazódtak. Mosca és Pareto, Michels és mások szintén egyfajta politikai szociológiai indíttatású elitelméletet foglalmaztak meg. (Nézeteik részletesebb kifejtését ld. Szabó Máté - Paczolay Péter: A politikai elméletek története c. tankönyvében.) Alapgondolatuk az volt, hogy az elitek különböző frakciói közötti harc a hatalomért a politikai tulajdonképpeni tartalma; megkísérelték az elitek változásának, örök „körforgásának” bizonyos általános szociológiai jellemzőit megfogalmazni. A sokáig uralkodó elitek eszerint elpuhulnak, belterjessé és dekadenssé válnak, és a nép alsóbb rétegeiből felfrissült, energikus és feltörekvő új elitek megbuktatják őket és átveszik a helyüket. Ezzel a kissé mitizált felfogással szemben Schumpeter felfogásának újdonsága az elit-problémának a modern piacgazdaságon alapuló, liberális demokráciába való beemelése volt, aminek alapjául egy részletes politikai gazdaságtan kifejtése szolgált.⁷ Ahogy a gazdaságban létezik a piaci verseny, úgy a társadalmi élet egészében is nyílt versengés folyik az elitek között a státusok és pozíciók megszerzéséért. A lényeg az, hogy a modern társadalomban ez a küzdelem nagyjából a piac törvényei szerint alakul. A politikában is az elit egyes csoportjai vetélkednek a nép támogatásáért, és igyekeznek követőket toborozni. Nagyon is logikus, hogy a piacgazdasági verseny rendszerében a politika területét is úgy definiáljuk, mint a szabad szavazatokért folyó szabad versenyt. A politikusoknak ugyanúgy kell versengeniük a választók kegyeiért, mint a termelőknek a fogyasztói piacon a vásárlók kegyeiért. Specifikus árujukat a politikai programok alkotják, amelynek eladására szabályos reklámhadjáratokat kell indítaniuk. Az, aki a legtöbb szavazatot nyeri el ebben a harcban, jogot formálhat arra, hogy a következő választásokig képviselje a választópolgárokat, vagy legalábbis azok többségét, és felhatalmazást nyer a legfontosabb döntések meghozatalára és végrehajtására. Ez az eljárási rend Schumpeter szerint magában foglalja a politikai vezetők, az elitek ellenőrzését

⁷ Természetesen a vezetés, az elit problémája a politikában számos politikai gondolkodót foglalkoztatott, akik a legkülönbözőbb szellemi irányokat képviselve más-más oldalról közelítették meg a kérdést. Vö. A. Gramsci tanulmányát az értelmiség politikai szerepéről (...) vagy Harold Laski szomorú búcsúját az angol gentleman-tól, a korábbi, arisztokratikus eredetű, nagyvonalú politikai osztálytól, amelynek szerepét a sokkal nyeresebb és törtetőbb polgári politikusok és a labour-párti figurák vették át.

is, mivel a verseny nyitott marad. Hatékonyan ellenőrizni politikai pártokat és vezetőket úgyis csak egy hasonlóan szervezett és befolyásos politikai párt és hasonlóan ambiciózus vezető réteg képes. Ezért a köz javának legjobb biztosítéka az elitek ilyen konkurenciaharca, amelynek során a következő választásokon leválthatják a politikai hivatalviselőket, ha nem feleltek meg a várakozásoknak; ezért is rá vannak kényszerítve, hogy tőlük telhetően a lehető legjobb formát nyújtsák.

Az időszakos vezetőváltásnak ez a folyamata ezenkívül civilizálóan hat a politikai harcokra is. Schumpeter jelentős vívmányának tartja azt, hogy a kormányzati váltás a hatalom csúcsain békésen zajlik le, vérontás nélkül. Lehet, hogy a kiválasztásnak ilyen versengéses módja nem a legjobb szelekcióhoz vezet, de a vezetőváltásnak ez a törvényesen szabályozott, kiszámítható módja mégis sokkal jobb, mint az olyan rendszerek, ahol a politikai vezetőktől nem tudnak megszabadulni, meg kell várni, amíg kihalnak, vagy terrorisztikus eszközökkel kell megválni tőlük. A régi rituális királygyilkosságok e tekintetben még kulturáltabb megoldásnak tetszenek, mint a kézigránatokkal és golyószórókkal végrehajtott mai palotaforradalmak. A versengő liberális demokráciák szabályozott eljárási rendjében az ellenfelet nem tekintik ellenségnek, akivel szemben minden eszköz megengedett, hanem partnernek egy szabályozott politikai játékban. A politikai ellenféllel már csak azért is csínján kell bánni, mert hiszen a szerepek könnyen felcserélődhetnek, és a tisztességtelen módszerek alkalmazása előbb-utóbb megbosszulja magát.

Ezt a „realista”, elitista demokráciafelfogást rengeteg bírálat érte a radikális demokraták részéről, akik nem elégszenek meg a formális demokratikus eljárások ismérveivel, hanem a demokrácia megvalósulását tartalmi ismérvekhez is hozzá kívánják kötni, mint pl. a társadalmi egyenlőség elérése (vagy legalább az egyenlőtlenségek csökkentése), szociális jogok érvényesítése stb. Ettől függetlenül nehezen vitatható, hogy Schumpeter elmélete a maga már-már cinikus módján elég pontosan írja le a modern liberális demokráciák lényegét a klasszikus képviseleti demokrácia eszményével szemben. Felfogása kifejezésre juttatja a demokratikus eszmének a liberalizmussal való összekapcsolását mint az egyik legfontosabb politikai újítást, amely a demokráciát a liberális jogállammal összeházasítva sikeres és stabil uralmi formává emelte.

A demokrácia és a liberalizmus nem egy töről fakadó szellemi hagyományt képviselnek, s csak számunkra tűnik oly magától értetődőnek összekapcsolásuk. Ez a folyamat valójában csak fokozatosan ment végbe, jelentős ellenállást kellett leküzdeni hozzá mindkét oldalon. Ennek a fejlődésnek a motorja - amint ezt többen részletesen feltárták, a választójogi reformokért a XIX. században megkezdett, és csak napjainkra lezárult küzdelem volt. A demokrácia minőségét mindig az szabja meg, hogy a démosz meddig terjed, azaz kik rendelkeznek politikai jogokkal, kik gyakorolhatnak befolyást a közösség sorsát meghatározó politikai döntésekre. A választójog fokozatos kiterjesztéséért folyó harc során egy sor fokozatos újítás történt a modern politika rendszerében, hiszen a választások jellegéhez igazodnak a pártok, ettől függnék a pártok közötti erőviszonyok a parlamentben, s a kormány és a törvényhozás munkája. Az általános választójog megadása persze önmagában nem elég, ez mindaddig formális marad, és nincs igazi tétje, amíg a választók nem dönthetnek a kormányzat sorsáról is. A választójog csak akkor tekinthető valóban demokratikusnak, ha a kormányzat kialakítására illetve leváltására is kiterjed. Ez nem volt így sem az alkotmányos monarchiákban vagy autoriter rendszerekben, ahol az uralkodó vagy egy örökös kormányzó állítja ki a kormányt, sem pedig a totalitárius rendszerekben. (A párt vezető szerepéről nem szóltak a választások, márpedig a kormányzatot az egyeduralmi helyzetben lévő párt központi vezető testületei állították össze, amit a parlament csak jóváhagyott.)

A választójog kiterjesztéséért folyó harc története számos érdekes tanulsággal szolgál. A munkásmozgalom politikai szervezetei magától értetődően kezdettől fogva követelték az általános választójogot, miután a munkások ki voltak rekesztve a politikai társadalomból. A polgári szabadság megcsúfolásának tekintették a választójog vagyoni cenzushoz kötését, és éppen a liberális szabadságjogok nevében érveltek az általános, szabad és titkos választójog kiterjesztése mellett. A liberális burzsoázia megosztott volt ebben a kérdésben, hiszen a széles tömegek bevonása a politikai jogok gyakorlásába azzal fenyegetett számukra, hogy alulmaradnak a konzervatív pártokkal szemben. A tizenkilencedik század nagy liberális reformerei - J. Bentham, J. St. Mill és mások - mégis szenvedélyesen vetették magukat a választójog kiterjesztéséért folyó küzdelembe. Törekvésük mögött egyrészt az individuumok nevelés általi tökéletesedésébe vetett optimista hit, az utilitárius etika elvei, s végül az a meggyőződés húzódott meg, hogy a nagyobb verseny a kormányzat nagyobb rugalmasságát és reformkész-ségét fogja eredményezni. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy a demokratikus választójogok kiterjedése nem vezet szükségképpen és automatikusan a töketulajdon kisajátításához egy olyan államhatalom által, amely egy proletár választói többségre támaszkodik. Ettől tartott ugyanis mind a polgárság egy része, másfelől ugyanezt remélte egy időben Marx és Engels is. A liberális reformerek ugyanis felismerték azt, hogy a sokféle érdek szabad megszerveződése éppenséggel útját állja a társadalom politikai meghasonlásának, annak nevezetesen, hogy a politikai erők egyetlen nagy ellentét, az osztályellentét mentén rendeződjenek el.

Érdekes módon ugyanez a felismerés már az amerikai alkotmány körüli vitákban is igen korán megfogalmazódott. A „Federalist Papers” (az amerikai alkotmány politikai elveit taglaló terjedelmes vitairat) szerzői, Madison és Hamilton a parlamenti pártfrakciókban (factions) kifejeződő politikai pluralizmus előnyét éppen az érdekviszonyok és konfliktusok politikai fragmentálásában pillantották meg. Ennek során egyetlen érdekcsoport sem tehet szert olyan döntő befolyásra, amely meggondolatlan és veszélyes cselekedetekre - pl. a vagyonok kisajátítására - csábíthatná. Az érdekek kiegyensúlyozzák és kölcsönösen korlátozzák egymást, és csak a közöttük lefolytatott bonyolult alkuk segítségével lehet egyáltalán működő-képes kormányzati hatalmat kialakítani.

Valóban, a parlamenti demokrácia pártpolitikai harcai kezdettől fogva gondoskodtak arról, hogy ne az antagonisztikus osztályérdekek mentén polarizálódjanak a politikai erők, hanem sokféle érdek ütközéséből kompromisszumos politikai szövetségek, olykor egészen bizarr hatalmi kombinációk álljanak elő. Ennek során a radikális követelések éle mindinkább tompult, és inkább elosztási, adózási stb. kérdések kerültek előtérbe, olyan kérdések tehát, amelyekben mennyiségi jellegű alkukat lehetett kötni, szemben a világnézetileg élesen eltérő értékek képviselésétől, amelyek között nem lehetséges kompromisszum. Ez a lehetőség többek között azon nyugszik, hogy a parlamentben sohasem közvetlenül társadalmi osztályok vannak képviselve, hanem politikai pártok. A szocialistáknak az a reménye, hogy a munkásosztályt egyetlen nagy parlamenti párt képviselje, sohasem teljesedett be. Egyrészt mindig széles munkástömegek szavaztak egyéb - pl. vallási, regionális, nemzeti kisebbségi stb. - érdekeik alapján más pártokra. Másrészt maguk a pártok is mindjobban alkalmazkodtak a politikai sikernek a szabad választások által megszabott feltételeihez, és igyekeztek sokféle érdek és konkrét ügy kapcsán megszólítani a választókat. Így gyakran előfordult, hogy a választásokat az osztályszempontoktól vagy akár a gazdasági érdekhelyzettől egészen távol eső, azokhoz képest másodlagosnak tekintett kérdések döntötték el. Csak a nagy társadalmi kataklizmák idején lehetett igaz Gramscinak az a megfigyelése, hogy válság esetén minden osztálynak csak egyetlen pártja marad, mert az egyes osztályok különböző érdekek mentén megosztott pártjai és frakciói gyorsan egymásra találhatnak. De még ez a megfigyelés is inkább csak a tradicionális és polgári pártok esetenkénti ellenforradalmi szövetségére áll; a

szociáldemokraták és kommunisták együttműködése például a nagy gazdasági válság idején előretörő fasizmussal szemben nem jött létre. A népfront jellegű mozgalmakat többnyire akkor hozták létre, amikor már késő volt.

A pártok azonban egy másik szempontból is fontos szerepet játszottak: fegyelmező és fékező erőként léptek fel saját tagságukkal és gyakran radikális érzületű tömegbázisukkal szemben. A pártok ilyen funkcióját gyakran írták az elbürokratizálódás és az opportunizmus rovására, morális kategóriákban értelmezve és elítélve a „rothadt kompromisszumok” politikáját. A politika üzemében való sikeres működésnek azonban előfeltétele volt a kiszámíthatóság, megbízhatóság, a frakciófegyelem megkövetelése és a politikai partnerekkel megkötött megállapodások betartása. Mindez elvethető egy lázadó, türelmetlen politikai morál álláspontjáról, amely egzisztenciális nyomás, gyakran inséges helyzetek nyomása alatt alakul ki, de a politika racionális üzemében ez ésszerű magatartás volt. A politikai harc civilizálása és a politikai élet rendezett mederbe terelése, a túlzottan anarchikus és lázongó erők megfékezése mindig is a modern tömegpártok legfontosabb funkciói közé tartozott.

Visszatérve a választójogi harc történetéhez, lassan és vonakodva bár, de fokról fokra megszüntették a választójog különféle korlátozásait, és a felnőtt népesség egyre szélesebb rétegeire terjesztették ki a választójogot. Kezdetben még domináltak a cenzusos választójog szigorú előírásai. Ennek igazolását egyrészt abban látták, hogy csak bizonyos vagyon mellett lehet az ember a maga gazdája, és ezáltal politikai véleményének is ura; függő helyzetű emberről nem tételezhető fel önálló ítéletalkotás, hiszen kirekesztve a költsége művelődés lehetőségeiből, nincsenek meg az önálló, felelős gondolkodás kialakulásának feltételei sem. Másrészt volt egy gazdasági jellegű érv is: csak az szólhasson bele a politikába, aki adózik. A polgárság politikai hatalmi igényeinek régi elve, miszerint nincs adózás képviselőt nélkül, visszafelé is érvényes: nincs képviselőre való joga annak, aki nem adózik, és ezáltal nem járul hozzá a közterhek viseléséhez.

Angliában, ahol a legkorábban zajlott le a választójogi harc, a konzervatívok és liberálisok konkurenciája is hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább feloldották a választójogi korlátozásokat. A toryk abban reménykedtek, nem is alaptalanul, hogy az alsóbb osztályok szavazatainak megszerzésével győzelmet arathatnak a whigek felett. Az angol Reform Bill (1930) bevezetése óta, mégis csaknem egy évszázad telt el, amíg az általános és titkos választójog érvényesült, legalább a felnőtt férfi lakosság számára. A nőket ugyanis sokáig a háztartás részének tekintették, és azt feltételezték, hogy úgyis a családfő opciói szerint fog szavazni. Ezért pl. a civilizált, ám meglehetősen konzervatív Svájcban meglepően sokáig, egész az ötvenes évekig fennmaradt a nők kirekesztése a választásokból. A kevésbé fejlett, félféudális maradványokkal terhelt országokban gyakran a választás titkosságának akadályozása volt a legjobb eszköz a fennálló hatalom számára hatalmának megtartásához. A titkos szavazás, érvelt egy honatya a két világháború között, sérti a magyar büszkeséget, s ellenkezik a magyarok nyílt, egyenes jellemével. A magyar ember vállalja a maga véleményét, és nyíltan megvallja a maga pártját - helyi előljárói, földesurai és a csendőrség szeme láttára, akik gondosan őrökdnek a választások titkossága felett... S akkor még nem is szóltunk olyan, a választásokat megelőző politikai paktumokról, amelyek bizonyos pártok - a szociáldemokraták - számára körülhatárolták működésük földrajzi terét, más pártokat betiltottak stb. A pártok pluralizmusa ennek megfelelően fejletlen volt, és a tekintélyelvű berendezkedés egy uralkodó egységpártra támaszkodva könnyen tarthatta hadállásait a választójogi külsőségek betartása mellett is. Ez a tradíció hatott tovább a kommunista hatalomátvétel után is, amikor a választások lényegében akklamatív - pusztán jóváhagyó - jelleget öltöttek: az ember jó lelkiismerettel adhatta le voksát a Hazafias Népfront egyetlen jelöltjére a választási bizottság árgus szemei előtt. Aki bement a fülkébe, már gyanússá tette magát. (Így születtek a pazar

választási eredmények, elfeledkezve arról a demokratikus alapigazságról, hogy 51 százalék a legitimáció szempontjából valamivel többet ér, mint 99.)

A fentiekből nyilvánvalóvá válhatott, hogy egy működőképes liberális demokráciának bizonyos társadalmi előfeltételei vannak. A demokráciakutatások jelentős része kezdettől fogva ezeknek az előfeltételeknek a feltárásával foglalkozik. Ezeket gyakran keresik gazdasági fejlettségi mutatókban, a társadalmi stabilitás általános körülményeiben, a politikai kultúrában stb. Nem ismertethetjük ezeket szélesebben, de röviden utalunk a demokrácia politikai feltételeit hangsúlyozó felismerések némelyikére. Nem véletlenül ezek éppen ott fogalmazódtak meg a leghangsúlyosabban, ahol a demokrácia e századi legnagyobb vereségét szenvedte el a Weimari Köztársaság bukásával és a náciizmus felemelkedésével, mielőtt a második világháború után külső segítséggel ismét megtalálta a maga útját.

Rosa Luxemburg már az első világháború után úgy vélte, hogy az imperializmus fellépésével, s a mélyülő gazdasági válság nyomán a polgárság fel akarja számolni a munkásmozgalmat, és elfordul a demokráciától. Elutasította azt a feltételezést, hogy a demokrácia sorsa a kapitalizmussal van összekötve, és éppenséggel azt állította, hogy az a munkásmozgalommal együtt áll vagy bukik. „abból a tényből, hogy a polgári liberalizmus a feltörekvő munkásmozgalomtól és annak végcéljaitól való félelmében kilehelte a lelkét, csak az következik, hogy ma éppenséggel a szocialista munkásmozgalom a demokrácia egyetlen lehetséges támasza, és nem a szocialista munkásmozgalom sorsa múlik a demokrácián, hanem ellenkezőleg, a demokratikus fejlődés sorsa a szocialista mozgalomhoz van kötve.” Ha a német és általában közeli európai fejlődés vonatkozásában nem is tévedett nagyot, két másik tekintetben tévesnek bizonyult a diagnózisa. Annak ellenére, hogy ő volt az első, aki bírálta az orosz bolsevizmusban benne rejlő diktatórikus tendenciákat, nem láthatta előre az egész kommunista mozgalom sztalinizálódását, amely a huszas évek végére bekövetkezett. A demokráciában csalódva és attól elfordulva, a kommunisták harca a szociáldemokraták ellen egyik oka lett a náci sikerének. Másrészt, gazdasági determinizmusa miatt Luxemburg alábecsülte a kapitalizmus és a kapitalista demokráciák életképességét. Legalábbis az angolszász országokban a világgazdasági válságra olyan gazdasági alapú válaszokat találtak - a New Deal-t és a keynesianismust -, amelyek hosszú távra biztosították a gazdasági és társadalmi stabilitást, és fölényüket a fasiszmus felett aratott győzelemben is kinyilvánították.

A korabeli osztályharcok és a társadalmi alapkonszenzus hiánya rendkívül foglalkoztatta a Weimari Köztársaság felelős gondolkodóit. Hermann Heller, a szociális jogállam egyik első teoretikusa, a modern demokráciát ugyancsak a demokratikus gondolati hagyománynak és a liberális jogállamnak az összekapcsolásaként jellemezte. Hangsúlyozta a nép belső tagolódását, sokféleségét, amelynek közvetítő politikai intézményekre van szüksége ahhoz, hogy egyáltalán egységként konstituálódhassék. Ahhoz azonban, hogy ez sikeres legyen, bizonyos szociális homogenításra van szükség. „A parlamentarizmus szellemtörténeti alapja valójában nem a nyilvános vitába vetett hit mint olyan, hanem az a hit, hogy a vitának közös alapja van, és ezért lehetséges a fair play a belső politikai ellenféllel szemben, akiről úgy gondoljuk, hogy nyers erőszak alkalmazása nélkül is meg lehet vele állapodni” - írja Heller. Ahol hiányzik ez az alapkonszenzus, ott a kormányzó párt diktatórikussá válik. „Létezik a társadalmi homogenitásnak egy bizonyos foka, amely nélkül egyáltalán nem lehetséges demokratikus döntéshozatal. Ott, ahol a nép fontos részei már semmi módon nem ismerik fel önmagukat a politikai egységben, ahol már semmiképp sem tudnak azonosulni az állami szimbólumokkal és az állam képviselőivel, ott megszűnik a demokratikus egység formálása. E pillanatban az egység felbomlott, polgárháború, diktatúra, idegen uralom lehetősége áll fenn.” A mély szociális egyenlőtlenség miatt azonban Heller szerint a proletariátus elvesztette reményét a demokráciában, és a szabadság és egyenlőség nevelési diktatúrájában keresi azt. A Weimari

Köztársaságban zajló társadalmi osztályharc ezért egyértelműen aláásta a demokráciát. Az uralmon lévőknek a gazdasági és civilizatórikus fölénye lehetővé tette számukra, hogy a demokráciát formálisan fenntartsák, de aláássák tartalmát és a társadalmi békét, amelyen nyugodhatnak. Ezáltal a politikai demokrácia fikcióvá süllyedt jelentős társadalmi rétegek számára. A proletárok számára az állami szervek „már csupán a meztelen osztályállamot reprezentálják, amelynek semmilyen erkölcsileg kötelező ereje nincs a számukra.” Ezeket a sorokat Heller 1928-ban, a világgazdasági válság kitörése előtt írta; a helyzet ezután, mint tudjuk, csak rosszabbodott, s ez végül a Weimari Köztársaság bukásához vezetett. Ugyanis, mint Heller és sokan mások joggal hangsúlyozták, egyetlen demokrácia sem állhat fenn tartósan demokraták nélkül. S a weimari demokráciát ki ezért, ki meg azért nem érezte a sajátjának. A polgárok antidemokratikussá válnak, ha gazdaságilag teljesen frusztráltak lesznek, és a demokráciában már csak az osztályuralom elnyomó gépezetét és elleplezését kell látniok. A Weimari Köztársaságnak ezt a leckéjét mint tanulságot a háború után a szociális ill. jóléti állam német változatának kialakítása során meg is szívlelték.

Schumpeter felfogása a liberális demokráciáról mint demokratikusan ellenőrzött elituralomról sokan átvették. Egyik tanítványa, Anthony Downs az ő szellemében fejtette ki úgynevezett „ökonómiai demokrácia-elméletét”. Ennek cselekvéseméleti alapja a „racionális választás elmélete” (rational choice theory), amely a „homo economicus” antropológiai feltevéseit a politikai emberre is kiterjeszti. A racionalitás nem az egyének felett álló általános ésszerűségről ered, hanem kizárólag az individuum magatartásából, aki ésszerűen követi a maga egyéni érdekét, a célok és eszközök viszonyának józan mérlegelésével. Ahogy az ökonómiai határhaszon-elméletben is egy jószág értéke nem valami objektív dolog, hanem függ a szubjektum szükségleteitől és a jószág elérhetőségétől - pl. ritkaságától, a fogyasztás gyakoriságától és a telítettség mértékétől stb. -, úgy a politikai alternatívák helyességének sincs objektív mércéje. Az egyes individuumok egy nyílt kínálati piacon találkoznak a versengő politikai erők áru kínálatával, azok programja formájában. Az egyének racionális választása annak alapján, hogy mit ítélnék jobbnak a maguk számára, ugyanolyan helyzetet teremt, mint a fogyasztói áruk piacán. A politikai erőviszonyok alakulása az egyének választásaitól függ; a választók preferenciáinak változását egy bonyolult választási matematika kísérli meg követni, s ennek prognózisaira építhető valamiféle politikai marketing.

A modern gazdaság működéséből levont analógiák, mint említettük, természetesek egy olyan politikai rendszerben, amely ilyen közegben működik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenki el is fogadná ezeket az analógiákat; mint mondják, a politikában még másról, többről is szó van: eszméről, elvekről, értékekről. A pártelitek által megfogalmazott programok közötti választás e felfogás kritikusai szerint nem valódi választás, mert rendszerint olyan árukapcsolásról van bennük szó, amelynek egyes elemeit az emberek korántsem választanák, ha tehetnék. Ezért ebben a módszerben eleve benne rejlik a manipuláció lehetősége.

Az ökonómiai demokrácia-felfogás kritikusai azonban általában is bírálják a „politikai ember” (political man) túlzottan racionális felfogását. Az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény, azaz mindig ki tud találni valamilyen racionális magyarázatot a legésszerűtlenebb viselkedésre is. A polgárok ugyanis korántsem viselkednek ésszerűen a politikában - sőt, a gazdaságban sem. Gyakran emocionálisan, előítéletektől vezettetve, vagy éppen hangulati szeszélyeiket követve reagálnak a politikai jelenségekre. (Emlékszünk, ez Schumpeter számára eggyel több indokot jelentett arra, hogy egy racionálisan, távlatokban gondolkodó és cselekvő politikai elitnek kell vezetnie.)

Ez a kritika persze nem tudja megkérdőjelezni a tényleges választások trendeket jelző, kvantitatív összegző elemzéseit. Már nyomósabb az az ellenérv a piaci analógiákkal szemben, hogy a politika valójában nem úgy működik, mint a szabad piac, sőt, nem is annyira nyitott. A kész rendszerbe való belépés egyre nehezebb az új jövevények számára, és egyre költségesebb is. Különösen a jól bejáratott kétpártrendszerek körülményei között egyre nehezebb egy harmadik párt megkapaszkodása. A modern politika rendszere a maga szabályozott választási rendszerével, párt- és érdekszervezeti rendszerével a már befutottakat preferálja. (Ez igazolódott az új magyar politikai rendszer rövid történetében is.) A pluralista politika színterét ezért jól jellemezte A. Wolff egy nagy platóként, amelyre aki feljutott, megakadályozza a többiek felkapaszkodását. Végül a liberális demokrácia-felfogás e változatának sok kritikusa hangoztatja azt a nézetét, hogy a polgárok politikai beállítottsága és véleményei valójában erősen a médiák befolyása alatt állnak. Akik a médiákat ellenőrzésük alá tudják vonni, azok uralják a politikai piacot; a szabad nyilvánosság olyan fikció, amely mögött valójában a nagy médiamonopóliumok hatalommal átszőtt nyilvánossága áll.

A liberális demokrácia filozófiai, alkotmányos elvei és valósága közötti ellentmondás felett gyakorolt kritika sokirányú, és általában mindig tartalmaz jogos elemeket. Nemcsak a baloldaltól érkezik ez a kritika, hanem mindenfelől. Az egzisztencialista filozófus, Karl Jaspers például kifakad a modern demokráciákban uralkodó pártoligarchiák ellen, amelyek ténylegesen kizárják bármilyen hatékony politikai ellenzék fellépését, hiszen a mérvadó elit körök mind ugyanazt a nótát fújják. Kialakul egy zárt vezetői elit, amely megveti a népet, és látszattá silányítja a demokráciát. „Négyévenként az járja: a nép választott, a nép mehet.” De a nép csak aközött választhat, amit az uralkodó pártok programcsomagjaikban eléjük tártak, és csak azok közül a jelöltek közül választhatja meg politikai vezetőit, akiket a pártok állítottak. Jaspers ezt nem találja nagyon demokratikusnak. Hasonló tapasztalatok vezették 1968-ban a fennálló politikai rend radikális kritikájára a lázadó diákokat, akik Marcuse elméletére támaszkodtak az egydimenziós társadalomról, amely nem tesz lehetővé valódi alternatívákat a fennálló hatalmi viszonyokon és intézményeken belül. Különösen nagykoalíciós idők kedveznek az ilyen nézetek felerősödésének. Ekkor ugyanis valóban úgy tűnik, hogy a fennálló rendszer keretében nem lehet valódi alternatívákat megfogalmazni, ami azután radikális megoldások keresése irányába tereli az elégedetlenkedőket.

De milyen radikális alternatívák kínálóznak? A modern parlamentarizmusnak az a kritikája, amelyet pl. J. Agnoli kínál „Die Transformation der Demokratie” c. kötetében, éppen azt veti a parlament szemére, ami egyik legfőbb funkciója: nevezetesen, hogy a társadalmat megosztó nagy antagonisztikus érdekellentéteket, amelyek a tulajdoni és jövedelmi viszonyok egyenlőtlenségéből fakadnak, elfedi, és a másodlagos, elosztási kérdéseket helyezi a politika előterébe. Ha azonban nem akarjuk szétvetni a demokrácia épületét, aligha foroghat minden vita az alapvető nagy ellentétek körül; az érdekek fragmentációja, mint fentebb láttuk, éppúgy, mint a hatalommegosztás formájában való kiegyensúlyozásuk, egyik alapvető funkciója a parlamenti demokráciának. Ez a kritika ezért csak azt mondja ki, hogy alapvető, radikális társadalmi változtatások nem vihetők végbe parlamentáris úton; aki ilyenre törekszik, annak más utakat kell választania.

Ilyen útnak tűnt egykor a kommun- vagy tanácsdemokrácia eszméje is, mint a parlamenti demokrácia radikális, forradalmi alternatívája. Ez tagadja a hatalommegosztás elvét; „fecsegő” parlamentek helyett olyan „cselekvő” testületeket kíván, amelyben a törvényhozói és a végrehajtói hatalom egybeesik, amelyben a tisztviselőket rövid időre választják, munkásfizetést kapnak, állandóan visszahívhatják őket, beszámolási kötelezettséggel tartoznak választóiknak, és ha felsőbb testületekbe delegálják őket, akkor csak kötött mandátummal bírnak. Ilyen önigazgatási jellegű testületek valóban fel is léptek időlegesen, meghatározott

válságkorszakokban, amikor összeomlott a legitim hatalom rendszere, és a közvetlen demokrácia formáiban próbáltak úrrá lenni a keletkező káoszon. Ilyen volt a Párizsi Kommün, az oroszországi szovjetek, a németországi és magyarországi munkás- és katonatanácsok az első világháború végén stb. A tanácsdemokrácia azonban, mihelyt nagyobb léptékben intézményesült, rövidesen a központi hatalom eszközévé, meghosszabbított karjává vált, mígnem demokratikus tartalma a válság elmúltával egészen kiürült. A tanácsdemokrácia eszméje úgy látszik, tartósan összeférhetetlen egy munkamegosztási szempontból differenciált, modern ipari társadalom szükségleteivel. A szovjetek története, amelyek végül is pusztán demokratikus homlokzattá váltak, mely mögött a bürokratikus diktatúra meghúzódhatott, kellően bizonyította ezt. A közvetlen demokratikus önkormányzás eszméjének egyik hajtása, a munkásönigazgatás gondolata ugyanennek az ellentmondásnak lett áldozata: a tulajdonosi és munkavállalói funkciók ugyanis hosszú távon nehezen egyeztethetők össze egy modern, bonyolult munkamegosztáson nyugvó piacgazdaság hatékonysági követelményeivel. Ezért is vált inkább a dolgozói részvénytulajdonlás a domináns formává mindenütt, ahol vagy tőkebevonás céljából bocsátottak ki dolgozói részvényeket, vagy pedig a tőkések akartak gyengélkedő vállalataik szanálásának költségeitől olymódon megszabadulni, hogy azokat eladták az alkalmazottaiknak. Az új tulajdonosoknak azonban, ha nem akartak a piacon tönkremenni, ugyanúgy részvénytársasági formában kellett működniük, jól megfizetett menedzserekkel, kemény bérfeltételekkel stb. stb., mint minden más, normális tőkés üzemnek.

Ez a probléma azonban már átvezet a demokrácia következő modelljéhez, a részvételi demokrácia, vagy a kiterjesztett részvételi jogok demokráciájának a kérdéséhez. Mielőtt erre rátérnénk, befejezésül érdemes még a liberális demokrácia normatív, jogállami alapjainak a fontosságát hangsúlyozni. A modern liberális demokráciák, mint láttuk, a demokrácia és a liberalizmus eszmekörének találkozásából nőttek ki. De ez nemcsak a kezdetekre érvényes. Norberto Bobbio olasz politikai filozófus szerint a demokrácia és a liberalizmus - a szó politikai értelmében - egymásra vannak utalva, mert: „a demokratikus államhatalom korrekt gyakorlásához szükség van bizonyos szabadságjogokra... az alapvető szabadságjogok létét és fennmaradását viszont csak egy demokratikus hatalom garantálhatja.” A demokratikus állam és a liberális állam ennyiben együtt áll vagy bukik. Bobbio hangsúlyozza a demokratikus ellenőrzés alapvető fontosságát is a liberális demokrácia fennmaradása szempontjából, a „ki vigyáz az őrzőkre”, vagy „ki neveli a nevelőket” régi kérdéseinek szellemében. Ugyanilyen fontosnak tartja a demokratikus erényeket és eszményeket, amelyek közé a toleranciát, az erőszakmentesség eszményét, a fokozatos újítás, azaz a demokratikus reformok szellemét, s végül a testvériség (szolidaritás) értékeit sorolja.

3. A participációs (részvételi) demokrácia modellje

A részvételi demokrácia modellje egy dinamikus koncepció, amely a klasszikus és a liberális demokrácia elégtelenségeinek kritikájából nőtt ki. Képviselői radikális, egalitarista utópiája miatt bírálják klasszikus demokráciát, amely végső soron egy osztálynélküli (vagy egyosztályos, azaz csupa kistulajdonosból álló) társadalom megvalósítására irányul. De elvetik a demokrácia liberális konkurencia-modelljét is, annak elitizmusa és statikussága miatt. Az új koncepció a hatvanas-hetvenes években kezdett kifermődni. A demokráciát nem befejezett műként tekinti, hanem a demokratizálás előrehaladó folyamatként, amelynek nyíltságát, befejezetlen terv (project) mivoltát hangsúlyozzák. Főleg az új baloldal és az új társadalmi mozgalmak köreiben jelentkezett ez a felfogás, amelyet gyakran neveznek bázis-demokratikusnak is. Célja minden tekintélyelvű társadalmi hierarchia felbomlasztása, és a társadalom széleskörű demokratizálódása minden tevékenységi területen. Beleszólásra, együtt-döntésre (Mitbestimmung) törekednek minden fontosabb társadalmi intézményben, az üzemekben

éppúgy, mint az érdekszervezetekben, pártokban, egyházakban, iskolákban és egyetemeken. Az alapgondolat az elidegenült rendelkezési jogosítványok visszavétele a döntések érintettjei által. Senki feje fölött ne hozzanak olyan döntést, amely őt közvetlenül érinti, az ő meghallgatása és beleszólási lehetősége nélkül. A politológusok a társadalmi és politikai rendszer alrendszerének demokratizálásáról beszélnek ezzel kapcsolatban. A részvételi jogok kiterjesztésével e felfogás képviselői oldani akarják a modern bürokratikus szervezetek belső hierarchiáját, egy olyan pluralizmus szellemében, amely ellenséges az alá-fölérendeléssel szemben, és inkább a mellérendelést preferálja.

A nagyobb beleszólás realizálódásához azonban megfelelő információkra is szükség van. Ahhoz tehát, hogy az emberek kompetens polgárokként részt vehessenek az őket érintő döntések meghozatalában, egy újfajta, szabadabb információpolitikára van szükség, amely nem él vissza a szolgálati tudással, nem szaporítja fölöslegesen a szolgálati titkokat, hanem mindenki számára hozzáférhetővé teszi a szükséges információkat. Egy ilyen participációs demokráciától nagyobb hatékonyságot is várnak az egyes alrendszerek specifikus funkcióinak teljesítésében. Mivel még nincsenek széleskörű tapasztalatok egy ilyen kiszélesült demokrácia működéséről, nem tudjuk, hogy az ilyen várakozások beigazolódnak-e. A participációs demokrácia ugyanis inkább eszmény még, mint valóság, bár mind kritikai tendenciaként, mind kísérletként egyes területeken jelentős a szerepe.

A demokratikus beállítottságú politikusok általában nem tagadják a részvételi jogok kiterjesztésének fontosságát. Azonban minden konkrét esetben fenntartások fogalmazódnak meg annak hasznosságával és értelmével kapcsolatban, és a bevett érdekek néha igen szívós ellenállást tanúsítanak. A leggyakoribb ellenvetések általában a következők:

1. A szakértelem előtte jár a részvételi jognak. Egy operáló orvoscsoporthoz a vezető sebésznek több beleszólása van abba, hogy mi történjék, mint egy beosztott orvosnak vagy egy ápolónőnek. A bázisdemokratikus elképzelések sokak szerint károsak, mert túlságosan átpolitizálják a mindennapokat, aminek a szakmai alaposság látja kárát. A szakmai kompetencia ugyanis elég szigorú hierarchiákat teremt, és a modern munkamegosztás szerteágazó rendszerében a vitás kérdések demokratikus eldöntése nem lehetséges a hatékonyság romlása nélkül, sőt gyakran egyenesen veszélyes helyzeteket teremt.

2. Az emberek a mindennapi életben egyáltalán nem sóvárognak annyira a részvételi jogok iránt, ahogy a bázis-demokraták azt feltételezik. Az egyetemeken és főiskolák légkörében kifejlődött participációs elképzelések, ahol is a társadalmi munkamegosztás kényszere alól időlegesen mentesített diákok kellő szabadidő birtokában kiélhetik a legvadabb demokratikus vágyaikat, egyáltalán nem illenek a munkát végzők mindennapi élethelyzetéhez. Ott az emberek többsége inkább apatikus és tartózkodó magatartást mutat. A participáció ugyanis a döntés jogával együtt a döntésekért való felelősség átvállalását is jelenti. Ezt azonban a legtöbb ember szívesebben átengedi az erre kiképzett szakmai eliteknek. Ezért e kritikai felfogás szerint a legtöbb, amire törekedni érdemes, az az, hogy beleszólási jogot kapjunk az ilyen elitek vezetői kiválasztásába.

3. Nem kellene a demokrácia fogalmát túlterhelni azzal, hogy a részvételi jogok kiterjesztését az alrendszerek demokratizálásának nevezzük, és ebből egy új demokraciamodellt konstruálunk. A demokrácia így módon absztrakttá és tartalmatlanná válik. A demokrácia fogalmát nem szabad inflációs hatásoknak kitenni, hanem fenn kell tartani a magas politika intézményi rendje és döntési eljárásai számára.

Klaus von Beyme a modern politikai teóriákról szóló könyvében a túlzott demokratizálási elképzeléseknek négy alapvető korlátját fejtette ki:

1. A részvételi modelleknek meg kell felelniük az egyes tevékenységi területek specifikus követelményeinek. Olyan többfunkciós szervezetekben, ahol a szerepek könnyen cserélhetők, egyszerűbb demokratizálni, mint a hierarchikusan felépített, rendelkezési kompetenciák szerint tagolt nagy intézményekben, mint amilyen pl. egy nagy konszern; kulturális intézményekben, így az egyetemeken is könnyebb, mint például az erőszakszervezetekben, vagyis a hadseregben és a rendőrségnél. A szervezetek belső tagoltságától és funkcióitól függően határozható meg az, hogy például milyen paritásos arányok alakuljanak ki a beleszólást lehetővé tevő közös testületekben. A legritkább esetben van csak lehetőség arra, hogy a döntéshozó testületek teljes reprezentativitására törekedjenek. A jogosultságok köre is változó lehet. Az egyházak munkájában például sok hívő részt vehet, de hitdogmatikai kérdésben a teológusé és a zsinatoké a döntő szó, a laikusnak ott nincs keresnivalója. Az egyetemeken a diákoknak beleszólásuk lehet a vizsgák rendjébe, de a vizsgák tartalmának meghatározásában nem lehetnek egyenrangúak az erre a feladatra kijelölt professzorokkal. A döntések nyilvánossága és transzparenciája (áttetszősége, átláthatósága) mindamellettt általános demokratikus posztulátumok maradnak.

2. A szervezetek nem önmagukban állnak, hanem össze vannak fonódva más szervezetekkel, amelyek meghatározhatják viselkedésüket. A különböző szervezeteknek nagyon eltérő a demokratikus potenciálja, attól függően, hogy milyen szerepet töltenek be más intézmények felelősségi rendjében. K. von Beyme erre a felelős kormány és a kormányzati apparátus viszonyát hozza fel példának. A kormány a parlamentnek tartozik felelősséggel és beszámolási kötelezettséggel, ezért nem engedheti meg az alája rendelt igazgatási apparátusok túlzott önállóságát, különben nem tudna felelősséget vállalni a parlament döntéseinek végrehajtásáért. Ezért a kormányzati bürokráciákat hierarchikusan kell tagolnia, és saját politikájának szolgálatába kell állítania. A bürokrácia korántsem berzenkedik ez ellen, hiszen ez a tehermentesítését is jelenti a kormányzati politikaért viselt felelősség alól. Enélkül nem beszélhetnénk független közigazgatásról, amelynek apparátusai a kormányok változása esetén is a helyükön maradhatnak.

3. A társadalomban uralkodó státusz- és presztízshierarchiák is korlátot állítanak a részvételi demokrácia túlzott kiterjesztése elé. Hiszen minden társadalomban egyenlőtlenül oszlik meg a hatalom, a tulajdon, a műveltség („kulturális tőke”) és a presztíz, és az embereknek viszonylag szabadságukban áll az, hogy a belőlük származó különböző gratifikációk (előnyök, jutalmak) közül melyiket válasszák a többi rovására. Van akit a pénz boldogít, másokat a tudományos címekből vagy más társadalmi rangokból, esetleg a politikai hatalomból vagy befolyásból eredő presztíz. Ezek egymással ellentétbe is kerülhetnek, és egyik vagy másik hiánya sok személyes boldogtalanság forrása lehet. K. von Beyme kontrasztként a francia költőt, Teophile Gautier-t hozza fel példának, aki egyszer kijelentette, hogy egy jó műalkotásért vagy egy szép meztelen hölgyért könnyű szívvel lemondana francia állampolgárságáról is. Ezzel azt kívánja illusztrálni, hogy nem minden ember megszállottja a politikának, sőt, a legtöbb ember talán a lehető legkevesebbet szeretne hallani a politikáról. Beyme azért kritikusan megjegyzi, hogy egy rossz politika, amelyet nemtörődömségből segítettünk hatalomra, nagyon is megfoszthatja az embert a legkedveltebb esztétikai vagy erotikus gyönyörűségeitől, ezért a teljes politikai közöny nem a legjobb stratégia. A politikai részvételi jogok nagyon is fontosak, de nem úgy, hogy minden egyebet az életben árnyékba borítsanak.

4. A szervezeti hovatartozás pluralizmusa a politikai azonosulás és részvétel különböző mértékét és intenzitását is maga után vonja. Az ember talán szívesen részt vesz egy helyi állampolgári kezdeményezésben - mondjuk egy környezetszennyező ipari beruházás elleni tiltakozásban -, egy egyesület tevékenységében, vagy egy munkahelyi konfliktus megvívásában, miközben kerüli a helyi önkormányzati vagy csak az országos parlamenti választásokat.

K. v. Beyme ezzel kapcsolatban kifejezi azt az aggályát, hogy a participáció túlzott kiterjesztése nagyon megosztja a politikai energiákat, és az ilyen szétszórt elkötelezettség veszélyeztetheti a nagypolitika, az államrend demokratikus működését. Valóban, ismert tapasztalat szerint a túl gyakori népszavazás például csökkenti az országos választásokon való részvétel mértékét. Az emberek belefáradnak a politikába. Ha a részvételi jogokat túlzottan kiterjesztik, ez oda vezethet, hogy a demokratikus államnak önvédelmi okokból pótlólagos erőfeszítéseket kell tennie azért, hogy a polgárokat a nemzeti politikában való részvételre készítse. A választás kötelezővé tétele, a részvétel kötelező előírása talán nem a legjobb megoldás, azonban még mindig jobb annál, mint ha a választásokon való részvétel olyan mélyre süllyed, ami kérdéssé teszi a kormányzat legitimitását.

A participáció említett korlátainak felsorolásával Beyme nem azt akarja demonstrálni, hogy a részvételi jogok bővítésére irányuló törekvés elhibázott politika lenne. Csupán józanságra akart inteni a túlzott „participációs romantikával” szemben. A polgárok többsége a legdemokratikusabb viszonyok között is sok tekintetben a politikai intézmények „szolgáltatásainak” fogyasztója és a politika passzív szemlélője marad. Rámutat arra a veszélyre, hogy a részvételi demokráciával kapcsolatos túlzott várakozásokból eredő szükségszerű csalódottság esetleg a demokrácia egészével szemben kelt ellenérzéseket, és a totalitárius rendszerekből ismert látszat-aktivitásra és ál-részvételre indít.

A posztmodern és az új társadalmi mozgalmak

A legfejlettebb nyugati országokban a hetvenes évek óta egy nagyszabású átalakulás tanúi lehetünk, amelyet sokféleképpen írtak le, eltérően értelmeztek és értékelték. Egymást kiegészítő és támogató párhuzamos fejleményekről van szó a gazdaságban, a társadalmi struktúrában, a kultúrában, amelyek összességében a politikai gondolkodás átalakulására is hatással vannak. A gazdaságban a globalizálódási tendenciák a világ gazdaság átrendeződésével járnak, egy „disorganized capitalism” kialakulásával (szemben a „szervezett kapitalizmus” régi jelenségével), amelynek következményei ma még nehezen átláthatók. A kölcsönös függőségi viszonyok (interdependenciák) erősödése nagy gazdasági térségeket teremt, amelyekben új integrációs folyamatok indultak meg - a legfontosabb három ezek közül Japán és a csendes-óceáni térség, az észak-amerikai szabadkereskedelmi övezet (háttérében függő helyzetű dél-amerikai országokkal), és a hozzánk legközelebb eső Európai Unió. A nagy integrációk kifejlődése korlátozza a nemzetállamok gazdasági szuverenitását és csökkenti politikai jelentőségüket. A nemzetközi politikában S. Huntington szerint már nem a nemzetállamok a hatalmi politika fő ágensei, nem is az ideológiailag determinált szuperhatalmi vetélkedés, hanem egy multipoláris világ keletkezik: nagy civilizációs körök alakulnak ki, amelyek egymással vetélkednek, s a nemzetközi politikát a köztük lévő gazdasági, kulturális és katonai erőviszonyok fogják megszabni.

Ez a fejlődés magukban a fejlett ipari centrumokban is jelentős belső átrendeződésekkel jár, amelynek ideológiai tükrre volt a neokonzervatizmus térhódítása a nyolcvanas években. Egész régiók és iparágak indulnak hanyatlásnak, régen virágzó iparvárosok lepusztulnak. A másik oldalon viszont az informatika forradalma új iparágakat és új ipari központokat is teremt, mint pl. a Silicon Valley Kaliforniában. A komputerizáció növeli a termelési folyamatok automatizációját, a környezetszennyező és nehéz munkával járó termelési ágakat kitelepítik a „harmadik világ” olcsó bérű országaiba. Az informatikai forradalom az egész termelési folyamatot, a közlekedést és az információcserét is új vágányokra állítja.

A folyamat jellemzésére gyakorivá válnak a poszt-jelzős szerkezetek. A posztmodern fogalma is egy olyan szellemi áramlatot jelöl, amely reflektál e változások társadalmi, politikai és kulturális következményeire. A fogalom eleinte csak bizonyos művészeti ágakra, stílusokra volt használatos, és eleinte nem is értékelték túlzottan pozitívan. Csak egy újabb szellemi divathullám nyomán vált pozitív fogalommá a nyolcvanas évektől kezdve, felismerve, hogy az egész modern ipari társadalom egyoldalúságának és korlátainak kritikája fogalmazódik meg benne, felvillantva az ipari korszak egészétől való megszabadulás lehetőségét.

A legátfogóbb képet a változásokról talán Daniel Bell nyújtotta a „posztindusztriális társadalomról” szóló elméletével, aki viszont igen kritikusan viszonyult a „posztmodern” szelleméhez. Koncepciójából kiemelnénk néhány fontos gondolatot, ami hozzásegít a posztmodern jelenség megértéséhez.

Bell elmélete szerint a modern társadalom jellege rendkívül megváltozott a kapitalizmus kezdeti fejlődési stádiumaihoz képest, amikor még a tőkés családi vállalkozások domináltak. Ma már szerinte nem az egyén tulajdona határozza meg társadalmi státuszát, mint egykor, hiszen a tulajdon maga messzemenően deperszonifikálódott, és elvesztette minden kapcsolatát a személyes kvalitásokkal. Az egyének társadalmi státusa szempontjából sokkal fontosabb a termelési eszközök fölötti közvetlen rendelkezési jog és az egyén által felhalmozott kulturális tőke. Ez a menedzseri elitet emelte egy új osztály illetve vezető réteg helyzetébe. A

technokratikus (műszaki és igazgatási) tudás és a tudományos ismeretek szerinte sokkal többet számítanak, mint a tulajdonjogok.

Gyökeresen megváltozott a fejlett országok társadalmi szerkezete is, főleg a harmadik szektor, párhuzamosan a szolgáltató iparágak kiterjedésével. Az ipari munkásság eltűnően van, miközben az alkalmazotti réteg egyre nő. A társadalom belső konfliktusvonalai a régi osztályellentétekről áthelyeződnek a jóléti állam belső elosztási konfliktusainak területére. A legtöbb mai politikai konfliktus az állami kiadások és az adózás, azaz az államháztartás kérdései körül forog. Ez elvette az ideológiai küzdelmek régi élet, és az „ideológia végének” korszakát vezeti be. Ezen Bell nem azt értette, mint más technokrata ideológusok, hogy minden ideológia eltűnnék, és a politika már csak szakkérdések, technikai és igazgatási kérdések eldöntéséről szólna. Ideológián mindenekelőtt a nagy utópikus víziókat tartalmazó radikális ideológiákat értette, amelyek alternatívát kínáltak a fennállóval szemben. A mai politikában már nem játszanak szerepet ilyen utópikus, történetfilozófiai megalapozottságú víziók, sokkal inkább pragmatikus megoldások keresése dominál. Úgy tűnt, hogy az összes lényeges politikai és ideológiai vitakérdés egyszer s mindenkorra megoldódott, a liberális demokrácia és a jóléti államok javára. (Ugyanez a tartalma Fukuyama későbbi híres tézisének is a történelem végéről, melyet a szovjetrendszer összeomlása után fogalmazott meg.)

Bell szerint a nyugati demokráciákban általános konszenzus alakult ki a következő kérdéseket illetően:

- A jóléti állam általánosan elfogadott, mint a liberális demokrácia elengedhetetlen alapja, a fejlett kapitalizmus legjobb társadalmi formája
- A decentralizált hatalom kívánatos, szemben a központi hatalom despotikus beavatkozásaival
- A vegyes gazdaság rendszere a legelőnyösebb, amelyben egyaránt működnek állami és magánvállalkozások
- A politikai pluralizmus a valódi demokrácia elengedhetetlen alapja.

[Rövid exkurzus a pluralizmusról:

A pluralizmusról már volt szó a totalitárius rendszerekkel szembeállított „pluralista” demokrácia kapcsán. A pluralizmus azonban egy értékes teoretikus hagyomány is a modern politikai gondolkodásban, amely az individualisztikus alapú liberális tradíció bizonyos egyoldalúságait volt hivatva ellensúlyozni a szervezett csoportérdekek nagyobb hangsúlyozásával. Eredetileg angolszász politikai gondolkodók egy csoportja (az amerikai Bentley, az angol Barker, Laski és mások) dolgozta ki a pluralizmus-elméletet. Legfontosabb gondolatai azonban más gondolati hagyományokban is megtalálhatók (pl. a német Otto von Guericke), amelyekben a csoportérdekeknek, a kollektív jogoknak nagy szerepet tulajdonítanak a politikai folyamatban. Főbb elgondolásait beépítették a legtöbb modern demokrácia-elméletbe, hiszen kézenfekvőek voltak mindenütt, ahol a civil társadalom erős szervezetei, különféle egyesületek, szakszervezeti és más jellegű érdekcsoportok komoly nyomást tudtak gyakorolni a politikai folyamatokra. A modern demokrácia társadalomképe pluralisztikus, eltérően a klasszikus liberalizmusétól, amelyben az államhatalom és az individuum között a politikai senki földje terült el.

A pluralizmus elvei közül a legfontosabbak: 1. a föderalizmus elve, amely nagy területi államokban a hatalmi központok decentralizálását jelenti, tartományok vagy önálló államok formájában, amelyek szövetségi államot alkotnak; a helyi közigazgatás szintjén ennek az önkormányzati autonómia eszméje felel meg; 2. a hatalmi ágak megosztásának elve; 3. a

pártok pluralizmusának elve, ami magában foglalja a szabad pártalapítást, a választási rendszer nyitottságát és a pártok szabad versengését; 4. a szabad érdekszervezeti politika követelménye, mely szerint minden releváns társadalmi érdeknek meg kell adni az önszervezés és képviselői lehetőségét; 5. az etnikai vagy kulturális (vallási) pluralizmus elve, ami főleg kevéssé homogén, multi-etnikai, multi-kulturális társadalmak esetén döntő fontosságú; 6. a szabad és plurális szerkezetű társadalmi nyilvánosság elve. Ez jelenti az információs források és kifejezési lehetőségek pluralitását és szabad hozzáférhetőségét, amihez a médiák pluralizmusa is hozzá tartozik. Mindezek a követelmények többé-kevésbé elismertek a fejlett polgári országokban, miközben természetesen gyakran lényeges különbségek és ellentmondások is vannak az elvek és a politikai valóság között. A pluralizmus kritikája azonban ma többnyire a pluralizmus különféle korlátozásai ellen, nem pedig alapvető elvei ellen lép fel.]

„A kapitalizmus kulturális ellentmondásai” c. munkájában Bell a posztindusztriális társadalomról adott kordiagnózisát a kulturális szféra részletes elemzésével egészítette ki. Ennek keretében fejtette ki igen kritikus véleményét a posztmodernről is. Fő tézise az volt, hogy a modern kapitalizmusban a gazdaság, a politika és a kultúra autonóm szférái széttartó irányba fejlődnek, egyre inkongruensebbek egymással. Ezt igen veszélyes fejleménynek tartotta a kapitalizmus fennmaradása szempontjából. A modern kultúrán belül jelentkező új tendenciák ugyanis megrendítik az embereknek azokat az alapvető beállítottságait, amelyeken minden egészséges kapitalista gazdaság nyugszik. A reklámokkal is szított tömegfogyasztás hedonista alapelvei aláássák a „protestáns etikát”. Max Weber óta ezen tudvalévően nem pusztán egy sajátos valláserkölcst értünk, hanem azoknak a morális elveknek az összességét, amelyeken a kapitalista modernizáció egésze nyugszik: az aszketikus önfegyelmet (főleg a munkában), önmegtartóztatást és takarékoskosságot (a felhalmozás céljából, amelyet újabb vállalkozásokba fordítanak vissza), szorgalmat és magas munkamorált, üzleti tisztességet, kiszámítható, racionális magatartást és megbízhatóságot stb.

Bell kritikája nem kíméli a posztmodern művészeti és kulturális jelenségeit, amelynek neve alatt foglalja össze az önélvezetre beállítódott, úgynevezett pszichedelikus kultúrát. Más szociológusok (mint C. Lash) a nárcizmus kultúrájáról beszélnek ezzel összefüggésben. Ez a magatartás a városi bohémek életvitelében találja meg a maga előképét. A hedonisztikus fogyasztó nárcisztikus énjét egy egész szabadidő-ipar szolgálja ki és reprodukálja, amely az élet központját a munkán kívüli világba helyezi át. Ez a fejlődés Bell szerint végső soron egy mély kulturális identitás-válságba fog torkollni: az értékek eróziójához vezet, az élet esztétizálásához, ahelyett, hogy erkölcsi mércéket adna a helyes viselkedéshez.

A posztmodernizmust tehát Bell az összes általa tárgyalt negatív tendencia legkövetkeztesebb végigvitelének tartja, amelyekben a hedonizmus, az önélvezet válik a legfőbb értéké. Ez a burzsoázia racionalista, empirikus, pragmatikus világnézetének megtagadását jelenti, sőt még a művészeti avantgardizmus racionalista hagyományait is elveti. Ez a beállítódás a médiák révén, a tömegkommunikáció sztárjai által terjesztve, egyre szélesebb rétegekre terjed ki. Bell kultúrkritikai panaszai a frankfurti iskola régi kritikáját idézik fel a tömegkommunikációban nagyüzemileg működtetett „kultúripár” ártalmasságáról. Már Adorno és Horkheimer is leszögezték, hogy nincs közvetettebb és mesterkéltebb a mai tömegkultúránál. Közvetlenséget és spontaneitást sugall, miközben egy preformált valóságot talál fel számunkra. Egyéni hőseit futószalagon gyártja; az élet gazdagságából csak a szenzációt engedi szóhoz jutni. Bell meg van győződve arról, hogy ennek a kultúrának a terjedése aláás minden valódi individualizmust, puritanizmust, és mindazokat a szükséges erényeket, amelyek nélkülözhetetlenek egy sikeres modern polgári társadalom fennmaradásához.

Bell súlyos politikai következményektől is tart, s neokonzervatív fordulatában bizonyára szerepet játszottak ezek a kultúrkritikai diagnózisok. Az állammal szembeni elvárások folytonos növekedése szerinte a kiadások állandó expanziójára kényszeríti a kormányzati politikát. Ez viszont rövidesen kormányozhatatlansághoz vezet, mert az állam nem képes megfelelni a vele szembeni fokozott várakozásoknak, s ez a polgárok csalódottságát váltja ki. Bell nem vonja vissza azt a régi tézisé sem, hogy nagy radikális átalakulás egy alternatív utópia jegyében már nem várható; az egyének érdekviszonyai túlságosan fragmentáltak, és nem teremtenek lehetőséget olyan egységes kihívásokra, amelyek a kormányzati hatalom alternatívájaként léphetnének fel. De ugyanez a társadalmi háttér, az igények expanziója a fejlett demokráciák kormányozhatatlanságát is eredményezi, és az ebből eredő káoszt fenyegetőnek érzi a demokrácia sorsára nézve. Az egyének érték- és normafelfogása ugyanis szintén fragmentált, és már nem nyújt teret a hatalom egységes elvek szerinti legitimációjára. Mivel a modern társadalom szükségképpen pluralisztikus, nincsenek benne többé általánosítható érdekek, amelyekre hivatkozni lehetne. Legfeljebb a különböző elvárások kölcsönös kiegyensúlyozására lehet törekedni, bizakodva a társadalmi egyensúly fenntartásában. Ámde egy gazdasági recesszió esetén ez is kérdésessé válik. Az egykori szocialista, majd baloldali liberális beállítottságú Bell ezért válik a neokonzervativizmus egyik legkulturáltabb, ha nem is a legbefolyásosabb szószólójává. Saját politikai-ideológiai pozícióját úgy határozza meg, hogy a politikában szocialista, a gazdaságban liberális, a kultúrában pedig konzervatív kíván lenni. Mintha ezzel egy személyben akarná megjeleníteni a kívánatos társadalmi egyensúlyt a fenyegető válság küszöbén.

A posztmodern tehát Bell koncepciójában egyértelműen negatív értékhangsúlyt kapott: azonossá vált az irracionalizmussal, a nárcisztikus hedonizmussal, és a túlzott elvárásokkal. A posztmodern életstílus szociológiai bázisát az új médiakultúra képviselőiben, különféle kulturális peremcsoportokban, az alternatív underground kultúra képviselőiben vélte megtalálni. De bizonyára nem áll messze intencióitól az a szociológiai diagnózis sem, amely az ún. jappik (yuppies - young urban professionals, az új középosztály diplomás gyermekei) habzsoló konzumkultúrájában is ennek megnyilvánulását látják. E rétegek életvitele és vezérlő értékeik kifejeződnek a folyvást önmagát tükröző és szimbólumokkal telített posztmodern kultúra játékos és reflexív jellegében.

A posztmodern azonban Bell kritikai diagnózisa óta kinőtt a pusztán kulturális divatjelenség állapotából, és filozófiai megfogalmazást is nyerve (Foucault, Lyotard, J. Derrida, R. Rorty és mások) egy új korszak szellemi ismertetőjegyévé kezd válni. A posztmodern egy újfajta gondolkodásmódot jelent, amely a modernitás kritikájára épül, és új szellemi és gyakorlati elveket fogalmaz meg a modernitás „előítéleteivel” szemben.

Hogyan definiálhatjuk a posztmodernnt ebben a szélesebb értelemben? A fogalom első pillantásra némi zavarodottságot árul el. Minden poszt-fogalom kifejez valamilyen tanácsalanságot. Fellépett valami új, amelynek jellemzésére még nincsenek meg a megfelelő fogalmaink, s ilyenkor, ahogy Mefisztó mondja Goethe Faustjában, könnyen ugrik egy szó a fogalom helyébe: ez éppen a posztmodern. Az újnak a területe még strukturálatlan, áttekinthetetlen; találóan jellemezte ezért J. Habermas az új szituációt az „új áttekinthetelenség” (Neue Unübersichtlichkeit) fogalmával. Jelszószerű, de épp ezért nagyon kifejező az anarchista ismeretelmélet atyjának, Paul Feyerabendnek a megfogalmazása is, aki megfogalmazta a posztmodern egyik sokat idézett alapelvét: anything goes, azaz minden elmegy, minden lehetséges.

Mint valamennyi poszt-jelenség, a posztmodern is csak azzal ellentétben definiálható, ami megelőzte, amit már ismerünk, s amit meghaladni hivatott. Mi is a modernség, a modernitás, amit a posztmodern bírál, és amellyel szemben definiálja magát? Ez természetesen attól is függ, hogy meddig tágítjuk a modernség fogalmát: csak egy művészeti irányzatot értünk alatta, mint korábban, egy kulturális vagy gondolkodási stílust, vagy éppenséggel egy általános korszellemet, amely mögött meghatározott társadalmi és gazdasági rendszer, politika és kultúra áll?

A posztmodern jelenség nézetem szerint akkor ragadható meg a legjobban, ha a modernitás átfogó korszakával vetjük össze, azzal való kontrasztjában szemléljük. Ilyen tág értelemben a modernitás fogalma az újkori polgári szellemmel, a felvilágosodással, az ipari civilizáció és a nyugati demokrácia értékeivel kapcsolódik össze, s lényegében a modern ipari civilizációnak és a polgárosodás folyamatának egészét jelenti.

E tág értelemben vett modernitás legfőbb jellemzői röviden a következők:

1. Létrejön egy új, dinamikus időtudat, amely magában foglalja azt a meggyőződést, hogy a mi korunk előrébb tart, mint a korábbiak. A modern ember már nem hátra tekint, a tradíció nagyságát csodálva, amelyhez képest csak az utolérhetetlen minták tökéletlen utánczóit vagyunk, hanem előre néz, nyitott a jövő felé, s a jelen teljesítményeit többre tartja, mint a tradíció visszahúzó erejét. Talán F. Baconnál fogalmazódik meg először a modernségnek ez az öntudata. Az újkor szemében az éppen elhagyott középkor a barbárság és sötétség birodalma volt; s a felvilágosodásnak is az volt az alapérzése, hogy a jelenkor a fény százada, amely egy még ragyogóbb jövő felé vezet. Minden újabb évszázad különbnek hitte magát a korábnál, s a modernizáció a történelem megváltoztatásának döntő folyamata, amelynek végén előttünk áll majd a modern, kifejtett társadalom.

2. Ezt az új időszemléletet az evolúció és haladás gondolata kísérte. A történelem már nem értelmetlen események összevisszasága, hanem belső értelmet kap, immanens célja van. Történelemfilozófiák sora támasztotta alá azt a meggyőződést, hogy a történelem menetéből kihámozhatók olyan kritériumok, amelyek jegyében objektíven megítélhető a történelem menete, az, hogy pozitív vagy negatív irányba haladnak-e a dolgok.

3. A modernitás egyik legfontosabb innovációja a politika szekularizációja volt. Ez összefügg azzal, hogy a modern társadalomban a funkcionális munkamegosztás révén egymástól elkülönülő alrendszerek jönnek létre: differenciálódik és önállósul a gazdasági rendszer, a politikai rendszer, a jogrendszer, a tudomány, a kultúra és az oktatás stb. A hagyományos vallások elveszítik az élet egészét átfogó, az egész életvitelnek keretet nyújtó korábbi szerepüket, és maguk is egy alrendszerre válnak a többi mellett. Mindegyik ilyen rendszernek megvan a maga belső logikája, azaz a sajátos tevékenységek egy szelekciós kód alapján szerveződnek rendszerré, ami nagyobb hatékonyságukat biztosítja. (N. Luhmann) Ha megsértik egy-egy ilyen rendszer öntörvényűségét (tehát pl. politikai alapon döntenek gazdasági kérdésekről, vagy pl. vallási elvek szerint döntenek politikai kérdésekről), akkor ez zavarólag hat, és csökkenti annak esélyét, hogy a leghatékonyabban töltsék be funkciójukat.

A rendszerelméleti terminológia nélküli is világos, hogy az egyes tevékenységi szférák önállósodása, specializálódása a modernizáció állandóan ható trendje. Ennek egyik következménye a politikában az, hogy az újkori politikai gondolkodástól kezdve az államhatalmat már nem transzcendentális alapokra helyezik, hanem az (elvileg egyenlő és szabad) polgárok konszenzusára alapozzák. A népszuverenitás elve váltja fel az isten kegyelméből való uralkodás legitimációs elvét. A polgári forradalmak nyomán különválnak egymástól az állam és az egyház, s megkezdődik a közélet és a politika laicizálódása és elvilágiasodása. A politikai

hatalomra már nem úgy tekintenek, mint valami isteni kisugárzás termékére, hanem mint ésszerű emberek mesterségesen létrehozott alkotására, amely ezért ellenőrizhető is; a politikusoknak a polgárok előtt kell felelniük tetteikért.

4. Az egész modernitás szempontjából döntően fontos a tudomány, mind a technikai civilizáció alapjaként, mind pedig abban a szerepében, amelyet a modern ember önértelmezésében betölt.

A modern tudomány racionális, empirikus, rendszeres és értékmentes vállalkozás. Céljának a természet feletti minél tökéletesebb uralmat tartják, a megismerés során feltárt törvények tudatos alkalmazása útján, ahogy ezt már Bacon megfogalmazta. Az ennek megfelelő módszer: minden jelenséget alkotóelemeire kell bontani, szisztematikusan elemezni és módszeres eljárással haladni az egyes espektől az általános törvények megfogalmazásáig. Ez az önértelmezés a modern társadalomtudományok önképére is hatással volt, amelyek az egységes tudomány eszményét követve rendszerint a természettudomány uralkodó paradigmáihoz igazodtak.

A modernitás tehát az egyenesvonalú racionalitás uralmát jelenti: minden kiszámítható, előrejelezhető, kvantifikálható és elhelyezhető egy nagy egészben. A rendszerben való gondolkodás azt jelentette, hogy minden életterületnek egy világos és áttekinthető, ellenőrizhető és megszervezhető rend részének kell lennie. A rend struktúrája centralisztikus: minden fonál egy vezérlő centrum irányába fut, amelyből parancsok futnak ki az alközpontok és a peremvidékek felé. Az áttekinthető, agyonrendezett racionális világnak ezt a képét Adorno és Horkheimer már 1947-ben mint a modern világ végzetét írták le A felvilágosodás dialektikája c. műükben.

A posztmodern mármint minden felsorolt pontban támadást intézett a modernitás hagyománya ellen.

1. Először is megváltozik az időhorizont: a linearitástól a szinkronitás irányába tart, a nem-egyidejű egyidejűségének felismerése felé. Ez az egyidejűség csak térbelileg képzelhető el, mint sok olyan jelenség egymásmellettisége, amelyek az emberi kultúra és civilizáció különböző fejlődési fokaihoz tartoznak. Ez pontosan tükrözi az emberiség mai állapotát, amelyben minden fejlődési fok egyidejűleg egzisztál, a kőkorszaki kultúra elemeitől a 21. század modern komputerizált világáig. Egy olyan film, mint pl. „Az istenek a fejükre estek”, nagyon szemléletesen tárja elénk a kultúrák ezen egyidejűségében rejlő iróniát. Mindezeket a nagyon különböző elemeket a modern tömegkultúra olvasztja egybe, amely az emberiség teljes kulturális örökségét egyetlen kulturális egytálattal kotyvasztja és így teszi fogyaszthatóvá. Ezt az egységesített kultúrát azután az elektronikus médiák naponta úgy tálalják fel nekünk, mint a különbözőség netovábbját.

A posztmodern e megváltozott időfelfogásnak megfelelően nem lineáris fejlődésben, hanem inkább visszatérő nagy ciklusokban, körmozgásokban gondolkodik. A modern utópiák fényes jövőjének képe elborul; a jövő már nem feltétlenül valami pozitív, a feléje tartó mozgás egyetlen mai probléma megoldását sem ígéri, ellenkezőleg. J. Habermas német filozófus az utópikus energiák felemésztődéséről, elszívargásáról beszél. Azt írja: „A jövő horizontja összeszűkült, és alaposan megváltoztatta a korszellemet és a politikát. A jövő negatív értékhangsúllyal telített: a 21. század küszöbén az általános létérdekek világméretű veszélyeztetésének rémisztő panorámája vetül elénk: a fegyverkezési verseny spirálja, az atomfegyverek ellenőrizetlen elterjedése, a fejlődő országok strukturális elszegényedése, munkanélküliség és növekvő szociális egyensúlytalanság a fejlett országokban, a környezetszennyezés problémái,

a nagy technológiák katasztrófákat felidéző működése: ezek azok a címszavak, amelyek a tömegmédiákon keresztül a köztudatba is behatoltak...”

A paradicsomi jövőperspektívák elhalványodásával azonban legalább tisztességesebben kezdenek bánni a múlttal. Ezzel betetőzik azt az avantgard képzőművészeteknél kezdődő tendenciát, hogy a régi korok művészetét rehabilitálják, formáit felhasználják és kulturális jelentéssel bíró „idézetként” integrálják a modern művészetbe. A posztmodern mint művészeti stílusirányzat talán legjobban épp azzal jellemezhető, hogy a művészet valamennyi történeti stílusát egyformán jónak tartja, és olyan kulturális rezervoárnak tekinti, amelyből mindig meríteni lehet. Elveti a modern művészet abszolutizálását, azt az igényt, hogy különb és több lenne a régieknél; több érzéket mutat a tradíciók iránt. A posztmodern tudatosan eklektikus, fellázad a századeleji avantgard konstruktivista-racionalista hagyománya ellen, és egy új, békülékeny és alkotó viszonyba lép a művészet és gondolkodás teljes hagyományával.

2. A fejlődésbe és haladásba vetett hitet teljesen feladják. A történelemnek nincs immanens céliránya, nincs olyan belső értelme, amelynek meg kellene valósulnia. A haladás elvesztette objektív mércéit. Még megszokott értelmében, mint a gazdasági növekedés vagy a jólét fokozása is a haladás beleütközött a saját határaiba. A Római Klub jelentései óta az emberiség modern állapotát minden téren egyre élesebb tudományos kritikának vetik alá, s lassan mindenki számára világossá válik: ha nem találunk alternatív fejlődési utakat, az emberiség órái meg vannak számlálva. Mint Späemann írja: „A természet feletti emberi uralom kiterjesztése elvezetett természeti határaihoz, olyan határokhoz, amelyekről fel kell tételeznünk, hogy meghaladhatatlanok. Erősödik az a benyomás, hogy a világ anyagi gazdagsága tekintetében már régóta a tőkénket éljük föl ahelyett, hogy munkánk kamataiból élnénk. Ez az érzés felbomlasztja a haladás gondolatának hagyományos kapcsolatát a reményteli várakozásokkal. Az ipari országok egy főre jutó energia- és nyersanyagfelhasználása parazita jellegű, mivel az emberiség általános életfeltételeivel összeegyeztethetetlen lenne az, ha minden ember elérné ezt a szintet.” (In: C. Jencks, *Moderne und Postmoderne*, 1986., 31. old.)

Ismét feltámadnak a régi kételyek, Rousseau modorában: mit hozott nekünk a haladás? Boldogabbak vagyunk-e, jobb-e az életünk, mint a korábbi generációké? Az anyagi juttatások közismerten elveszítik az értéküket, vagy legalábbis relativizálódnak, párhuzamosan az igények növekedésével. A technika és tudomány ugyan sok mindent lehetővé tesz, de haladásuk megmutatta a másik arcát is: a destruktív erők növekedésében. Az ABC-fegyverek, amelyek állítólag a békét hivatottak megvédeni, az egész emberiséget pusztulással fenyegetik. A biológia haladása a géntechnológia révén, amely az eugenika (a faj feljavításának) eszközeként az erkölcsi nihilizmus korában még szörnyű fejleményeket produkálhat, a békés célú atomreaktorok lehetséges katasztrófája csernobili mintára, mindezek megmutatják a technikai fejlődés negatív oldalát is. Ezenközben nincs visszaút a természethez, bármennyire is romantizáljuk ismét az egyszerű, természetes értékeket, és az agyontechnizált fogyasztói társadalom magasáról hirdetjük a bicikli, a biozöldségek és a vászontáska előnyeit.

3. A politika szekularizációja, ami visszafordíthatatlan folyamatok eredménye, ma szintén megmutatja fonákját: az ember hagyományos közösségi kötődései veszendőbe mentek a modern „gondoskodó” és „biztonsági” államban. Az ember messzemenőig individualizált, kioldva régi kötelékeiből; ezt érezheti felszabadulásnak is, de azt már veszteségként könyvelheti el, hogy nem tud új közösségekbe, új kötődésekbe bekapcsolódni. Az emancipáció árnyoldala az ember elárvulása, aki személyében ki van szolgáltatva a gazdaság és politika személytelen, nagy bürokráciáinak. A nagy szabadság mellett elveszítettnek érzi magát, s minden demokrácia ellenére úgy érzi, hogy sorsát külső, általa befolyásolhatatlan idegen erők határozzák meg. Az egyes ember ugyan minden látszat szerint mozgékonyabb és szabadabb,

mint valaha; mégis ki van szolgáltatva a politikai manipuláció finomabb kényszereinek és ki van téve a szabadidő- és kultúripar állandó csábításainak, amelyek a morálfilozófusok szerint az embert jobb hajlamai ellenére korrumpálják.

A modern ember az értelem - az élet és a cselekvés értelmének, jelentésének - hiányától szenved, s ezt olyanok is megállapítják, akik maguk nem sorolják magukat a posztmodernek közé. Ulrich Beck, a „Rizikótársadalom” c. nagysikerű könyv szerzője ironikusan ekképp írja le a rossz közérzetet a modernitásban: „Az önmegvalósítást keresve az emberek turisztikai katalógusok nyomán bejárják a világ minden sarkát. Széttörik a legjobb házasságokat, és gyors egymásutánban egyre újabb kapcsolatokba bocsátkoznak. Átképeztetik magukat. Fogyóznak. Kocognak. Egyik terápia-csoporttól a másikig támolyognak. Az önmegvalósítás céljától megszállottan kitépik magukat az anyaföldből, hogy megnézzék, gyökereik valóban egészségesek-e.”

Ebből a rossz közérzetből táplálkozik a posztmodern életfilozófia, és fejti ki a maga politikai vízióit is. Szemben a régi szocialista jövőképpel, a fenti diagnózist nem követi a modern társadalom egy jobb, humánusabb megtervezésének és irányításának óhaja, a fennálló viszonyok jobbításának szándékával. Ellenkezőleg, inkább a politikából való visszavonulást javasolják, vagy legalábbis a társadalom és a politika legmesszebbmenő decentralizálását és pluralizálását követelik. Minden társadalmi csoportnak nyíljon lehetősége arra, hogy kifejlessze céljait és elképzelései szerint élhessen. A modern társadalom tervezői mentalitása és centralizmusa idegen a posztmodern szemlélet számára. Tévedésnek minősítik azt, hogy a társadalmi életvilágra is érvényesek lennének egy gépies világ törvényei.

A posztmodern gondolkodók az autonómiát hangsúlyozzák, ha nem is abszolút célként, de legalább a fejlődés általános irányaként, tendenciaként. Szembe kell szegülni a centralizált és megtervezett világ monopolisztikus intézményeivel, és meg kell gátolni, hogy beavatkozzanak az életünkbe. Ehhez természetesen az eddigieknél sokkal decentralizáltabb hatalmi struktúra szükséges. Az emberekre rá kell hagyni, hogy kicsi, áttekinthető egységekben, hálózat-szerű kapcsolatokban birkózzanak meg a problémáikkal, az alternatívák sorát kutatva és mérlegelve.

Ez a felfogás természetesen minden forradalom határozott elutasítását jelenti. A forradalmak tapasztalata a huszadik században azt bizonyította, hogy minden kísérlet a múlttal való radikális szakításra megbukott és történelmi zsákutcába jutott. Minél nagyobb volt a megkísérelt ugrás, annál jobban benneragadtak a múltban, annál inkább visszatértek a múlt legrosszabb vonásai. A társadalom nem alakítható át egyetlen központból kiindulva, sokkal hatásosabbak és termékenyebbek a sok pontról kiinduló, kaleidoszkópszerű, apró hangsúlyeltolódásokban végbemenő változtatások. A posztmodern forradalmak, ha egyáltalán szó esik ilyesmiről, „puha forradalmak”, amelyek egyidejűleg több ponton kezdeményeznek változást, és nem törekszenek kizárólagos megoldásokra. A cselekvés számára nincsenek abszolút normák, mindennek folyvást revideálhatónak kell maradnia, nyitottnak az alternatívák számára. Az önkritika képessége alapvető fontosságú: nem szabad annyira komolyan venni magunkat. A posztmodernben nagy szerep jut az öniróniának, a távolságtartásnak és szkepszisnek minden „fundamentális” nézetel szemben, legyen az akár a sajátunk. A posztmodern ellensége mindenfajta politikai fundamentalizmusnak, felbomlasztja a zárt doktrínákat, és a harc helyett inkább a békés egymás mellett élést keresi.

4. Ez átvezet a posztmodern egyik legfontosabb, legfeltűnőbb sajátosságához - nevezetesen a tudomány hagyományos szerepének kritikájához. A tudomány elvesztette korábban megkérdőjelezhetetlen autoritását, elvesztette ártatlanságát, tekintettel az általa teremtet modern technika romboló potenciáira.

A posztmodern gondolkodók elvetik az univerzális racionalizmus múlt századi elveit, és a totalitarizmus forrását pillantják meg az abszolút igazság igényében. A modernség legnagyobb gondolkodóit, a felvilágosítókat, Hegelt, Marxot gyakran a szabadságot szétzúzó „mestergondolkodókként” denunciólják. Racionális gondolati rendszereiket rossz hírbe hozzák azzal, hogy a nyakukba varrják a következő korszakok minden véres terrorhoz vezető tévfejlődését, mintha logikus és egyenes út vezetne Hegeltől és Marxtól a Gulag szigetvilághoz. Az univerzális racionalizmussal szemben egy pluralista észfogalmat vezetnek be, amelyet egyes tudományfilozófusok ismeretelméletileg is megalapoznak. Az igazság keresése eszerint egy állandó, lezáratlan folyamat, amelyben egymásnak feszülő igazság-igények fogalmazódnak meg; az igazság ezért csak regulatív eszme lehet, amelyre csak törekedni lehet, de sohasem érjük el. Teljesen elveti a logocentrikus, determinisztikus, kauzális magyarázatokból felépülő modern világképet. A rendszerben való gondolkodás eleve gyanús, mert inherens egyoldalúság terheli, kizárja ugyanis a spontaneitást. Helyette a káosz-elméletek jönnek divatba, amelyek jobban tükrözik a reális történések komplex és spontán, determinálatlan voltát. A természettudományos kutatásokban honos káosz-elméletből messzemenő következtetéseket vonnak le a társadalomra nézve is. A káosz-elmélet olyan természettudományi hipotézis, amely annak magyarázatára szolgál, hogy miként rendeződnek össze a jelenségek rendezetlen összevisszaságából viszonylag stabil rendszerek. Minden önteremtő, önfenntartó (autopoietikus) rendszer önmagában nagyobb rendezettséggel bír, mint az a környezet, amellyel szemben elhatárolódik és bizonyos szelektív reakciók útján fenntartja magát benne. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszeren belül minden törvényszerű és determinált volna. Ironikusan azt szokták mondani, hogy minden rendszernek megvan a „Tohuwabohu”-ja, amiből keletkezik, s amibe azután felbomlása után visszahull. De a rendszer belső állapotában is létezik a rendetlenség és spontaneitás bizonyos foka.

A káoszteória mint divatos elmélet erre építve analóg módon értelmezi a társadalmi rendszerek és szervezetek működését. Alapgondolata, hogy a társadalmi alakzatokban tolerálni kell a rendetlenség bizonyos fokát ahhoz, hogy fenntartsuk pl. egy szervezetben a kreativitást. A túlságosan merev rendszer ugyanis megmerevedik, és egyre kevésbé felelhet meg funkciójának a kellő hatékonysággal. Ezért ma már egyes menedzseriskolákban is tanítják a káosz-elméletet, amelynek tanulságait főleg a vállalatok belső átszervezése idején tanácsos megfogadni; sok esetben az, ami rendetlenségnek látszik, egy hatékonyabb szervezeti és működési forma csírájává lehet, amelynek innovatív hatása elesik, ha idő előtt lefejezik, mereven ragaszkodva bizonyos prekoncepciókhoz. Az innováció legnagyobb akadálya ugyanis a megszokás; azt, ami új, kezdetben mindig valami zavarónak és rendetlenségnek észleljük.

A modernitás „rendmániájával” szemben a posztmodernnek van némi igazsága. Nem ragaszkodik a rend egyetlen típusához, hanem a rend sokféle lehetséges modelljéből indul ki, amelyek közül egyik sem lehet abszolút érvényű, egyik sem telepedhet rá a másikra. A posztmodern elveti a hierarchia elvét, és az egymásmellettséget preferálja. A természet feletti uralom során kialakult racionális receptek társadalomra való alkalmazása különösen éles kritika tárgya. Nem lehet mindent racionális sémákba belekényszeríteni - ez életidegen elképzelés. Az, ami a modern gondolkodásmód számára ellenőrizhetetlen vadhajítás, a posztmodern számára az élet gazdagsága, amely nem préselhető bele kész sémákba. Az emberi társadalom nem technikai rendszer, hanem sokkal komplexebb képződmény; tényeinek csak töredékét ismerjük, ezért sem formálható ésszerű és tervszerű módon. Ráadásul az emberi jelenségek többértelműek, hiszen a társadalmi cselekvés értelme, mint Webernél is láttuk, függ a neki tulajdonított jelentéstől is. Ez a sokértelműség nem fogyatékoság, ahogy esetleg egy doktriner racionalizmus szemszögéből látszik, hanem a társadalmi élet pozitívan értékelendő, alapvető ténye. A reformok megvalósításához nem sematikus operációs tervek,

hanem megközelítő megoldásokra van szükség: nem létezik a szociális problémáknak valamilyen optimális racionális megoldása, függetlenül a társadalmi valóság természetétől. Minden tudásunk ideiglenes és megközelítő jellegű, fogalmaink és modelljeink a problémák megoldásának tentatív (próbálkozó, próba-szerencse alapon működő) eszközei.

E tudománykritika egyik következménye az, hogy más tudatformák, mindenekelőtt a művészetek ismét jogaikhoz jutnak, s nem valami tökéletlen tudásnak tekinthetők, hanem egy imaginárius valóságot teremtenek, amely részévé válik a társadalmi világnak. A gyakorlati erkölcs vezérelvévé az önmegvalósítás elve válik. Szintén alapvető elv a differenciák tolerálása, az „anything goes” jelszó jegyében.

A posztmodern nem feltétlenül új korszaknak tekinti magát, bár egyes képviselőitől nem áll távol a radikális cezúra (korszakos, éles váltás) gondolata. Azonban a posztmodern nem kíván új rendszer lenni, inkább csak új gondolkodási stílusként lép fel. Természetesen lehet a modern és posztmodern gondolkodás ismérveinek felhasználásával a történelmet is pre-modern, modern, posztmodern korszakra tagolni. Ezen belül a modern korszakot úgy fogják fel, mint ami homogenizál, a két másik viszont nagy variációkat enged meg.

A posztmodern gondolkodásmódnak a politikára tett hatását K. von Beyme egy tanulmányában, illetve később a huszadik századi politikaelméleti fejlődésről szóló könyvében megkísérelte rendszerezni. Szerinte a posztmodern, anélkül, hogy egységes politikai elmélettel állt volna elő, mégis a következő hat pontban hozzájárult a politikáról való teoretikus gondolkodás változásához:

Az első a hatalom cseppfolyósítása, szubsztanciájától való megfosztása (Entflüssigung, Entsubstantialisierung der Macht). Eszerint a hatalmi viszonyok már nem állnak a politikai gondolkodás középpontjában, mert a hatalom nem kizárólag politikai jelenség. A hatalmat nem elsősorban a politika szűkebb területén lokalizálják, hanem megtalálható a társadalmi intézmények szövevényes hálózatában. A hatalom a mindennapi életben szét van szóródva, az élet apró kényszereiben tenyészik, s nemcsak az intézmények hierarchikus tagolódásába épül be, hanem a horizontális kapcsolatokba is bele van szöve. Mielőtt a hatalommal annak politikai formájában találkozunk, már rengeteg olyan viszonnal van dolgunk, amely meghatározott viselkedésre kényszerít.

A második mozzanat a technokrácia kritikájának radikálisabb megfogalmazása az informatikai forradalom új hatásaira való tekintettel, amelyek egy totális információs ellenőrzés lehetőségét teremtették meg. Ezzel szemben egy radikális nyilvánosságfelfogás az egyetlen orvosság, az információs bankokhoz való szabad hozzáférés követelésével és a komputer-technika decentralizálásával. Azok a félelmek, hogy egyetlen szuperszámítógép fogja dirigálni az összes emberi viszonyokat, totálissá téve az elidegenülést, egyelőre nem igazolódnak be. Jelenleg inkább egy ellentétes trend érvényesül, a személyi számítógépek teljesítményének hihetetlen megnövekedése, és az információfeldolgozó kapacitások decentralizálódása. Olyan információs hálózatok kiépítése van folyamatban, amelybe számtalan ponton be lehet kapcsolódni, és horizontális kapcsolatok rendszerét lehet kiépíteni. Az informatikai fejlődésben a demokratikus és antidemokratikus tendenciák - melyek gátolják az információ szabad áramlását és korlátozzák hozzáférhetőségét - egyaránt jelen vannak, és küzdelmük végeredménye még nyitott. Mindenesetre a személyi adatvédelem, az adatokkal való korlátlan visszaélés lehetőségének kiküszöbölése az utóbbi idők egyik legfontosabb politikai kérdésévé lett.

A harmadik a pluralizmus problémájának kiélezése. A posztmodern képviselői hangsúlyozzák az életvilág szeleteinek összehasonlíthatatlanságát (összemérhetetlenségét, Inkommensurabilitást). A művészet, a vallás, a tudomány stb. egymással szemben lefordíthatatlan világok, mindegyiknek megvan a maga autonóm érvényessége. A valódi pluralizmus a kényszermentes egységben áll. Ebből az eszményből következik az a követelés, hogy az állam mondjon le irányítási kapacitásai jóréséről, és az állami korporatizmussal szemben - ami a jóléti államra jellemző sajátosság - érvényesítse inkább a szubszidiaritás elvét illetve ismét juttassa jogához a liberális laissez faire-t.

Negyedszer, a posztmodern, mint már utaltunk rá, a forradalom végét is jelenti. A társadalom egy központból kiinduló radikális átalakításának terve helyett visszanyúlnak az ellenállási jog régebbi formáira, illetve a polgári engedetlenség különféle tradícióihoz folyamodnak. A társadalom totális forradalmi átalakításának víziója beleillett a történelem régi elbeszéléseibe, a nagy narrációk azonban mára mind hitelüket veszítették.

Ötödször, a pluralizmus felértékelése az egyik legfontosabb eleme a posztmodern politikafelfogásnak. Új hangsúlyt nyernek a kisebbségek jogai, a homogén nemzeti kultúrák helyett a multikulturalizmus gondolata terjed el. A többségi elvet is gyakran radikális kritikának vetik alá. Már a korai pluralistáknál megtalálható az a gondolat, hogy tulajdonképpen csak kisebbségek léteznek, és hogy a többség is mindig csak kisebbségi csoportok alkalmi koalíciójaként verődik össze. Most ezt a kritikát odáig fokozzák, hogy elvitatják a többség jogát arra, hogy a demokratikus döntéshozatali folyamat során rákényszerítse akaratát a kisebbségekre. Hiszen az éppen összeálló többség maga is csak egy kisebbséget képvisel. Nemcsak azért, mert a képviseleti elv eleve csak a polgárok egy részét juttatja döntési pozícióba, hanem azért is, mert a nagy horderejű, jövőre is kiható döntések esetében az érintett többséget nem lehet megkérdezni, mivel azok még meg sem születtek.

Az eddig felsorolt változások a politikai gondolkodásban végül a legitimáció-elméletek végét is eredményezik. Már nem léteznek többé olyan általánosítható érdekek, amelyek nevében egy a társadalom egészét uraló és irányító hatalom legitimálható lenne. Ezért lokális igazolásokhoz nyúlnak vissza, illetve a legitimitás forrását pusztán meghatározott formai eljárásokba helyezik, olyan demokratikus procedúrákba, amelyekről előzőleg sikerült konszenzusos formában megállapodni.

A fentiekben vázolt új gondolkodásmódot karakterisztikusan jelenítik meg az új társadalmi mozgalmak. Ez nem jelenti azt, mintha a posztmodern gondolkodók netalán a „zöldek” vagy más alternatív mozgalmak ideológusai, elméleti szószólói lennének. A hatás ennél sokkal közvetettebb, a vonzások és választások, az azonos élményanyag, a korábbi társadalmi mozgalmak kudarcaiból levont tapasztalatok teremtenek közöttük belső rokonságot.

Az új társadalmi mozgalmak

A posztmodern szellemét az új társadalmi mozgalmak annyiban hordozzák, hogy osztják az indusztrializmus, a haladás, az egyoldalú racionalizmus kritikáját. Problématudatuk és szenzibilitásuk egybevág a modernitás bírálatának általános irányával, ahogy az a posztmodern gondolati tendenciákban kifejeződik. A hasonló gondolkodásmód új horizontokat nyitott meg a politikai reformok terén, egy olyan társadalomban, amelyben a forradalom eszméje már elavult, és ellehetetlenültek a radikalizmus régi formái.

Az új társadalmi mozgalmakat a politikai elemzők korunk egyik jelentős politikai újításaként tartják számon. Miben újak ezek a mozgalmak? Hiszen korábban is léteztek lázadások a haladás egyoldalúságával és romboló következményeivel szemben, a korakapitalista luddistáktól kezdve a romantika antikapitalizmusán át egészen a huszadik századi népi mozgalmakig. Eddig azonban az ilyen tiltakozásokat rendre sikerült elnyomni vagy integrálni a fennállóba. Ma azonban már nehezen elnyomhatók, nemcsak az uralmi viszonyok szelídülése miatt, hanem azért is, mert az industrializmus és egyáltalán a modernitás korlátai egyidejűleg és globális méretekben jelentkeznek, és már nem lehet egykönnyen elsikkasztani őket. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az ökológiai mozgalom, a feminista vagy nőmozgalom, a békemozgalmak, a sokféle autonóm önsegítő szerveződés és alternatív csoportosulás, valamint az állampolgári kezdeményezések mozgalma valamilyen módon összefüggenek egymással, és együttesen egy nagy áramlatba torkollanak, amely ugyan nem a mai státus quo forradalmi átalakulását tűzi ki célul, mégis egy lassú tanulási folyamat keretében túlmutat azon. „A proletár világforradalom diákmozgalmi misszionáriusainak és a térdnadrágos, lokálpatrióta természetbarátnak ez az összekapcsolódása”, írja Joschka Fischer frankfurti zöldpárti vezető, ez a különös szövetség nemcsak a fejlett ipari országok politikai kultúrájának figyelemreméltó változására utal, de túl is mutat az ipari korszak határain.

Történetileg az új társadalmi mozgalmak első hullámai a diákmozgalmat követően, a vietnami háború elleni széleskörű társadalmi tiltakozásokkal, és a Római Klub első jelentéseire való reakció jegyében születtek meg. Az új társadalmi mozgalmak elnevezés egy gyűjtőfogalom, amely igen heterogén elemeket foglal magában. A felsorolt mozgalmak közül az ökológiai mozgalom a maga radikalizmusával és pártszervező képességével, a politikai küzdelem posztmodern taktikájával tűnik ki, s ezért fejtegetéseinkben helyettesíti az összes többi, mutatis mutandis.

Szükségtelen itt részletezni mindazokat a problémákat, amelyek a tiltakozást kiváltották. Elég csupán röviden felsorolni őket: a véges források pazarló felhasználása, egy katasztrofálisnak ítélt energiapolitika (főként az atomenergia felhasználása), a destruktív potenciál felhalmozódása, az emberek antidemokratikus kirekesztése az összesség elemi létérdekeit érintő döntések meghozatalából. Az összességen itt a jövőbeni generációk is értendők, akiknek létérdekeit és életesélyeit a mai rövidlátó döntések veszélyeztethetik, formailag bármilyen demokratikusan hozták is meg azokat. A Föld senkinek sem a magántulajdona, mondta már Marx, hanem elődeinktől hitbizományba kaptuk, hogy jó gazda módjára megőrizzük az emberiség közös életfeltételeit, és továbbadjuk a következő generációk számára.

Az ökológiai kritika célpontjai az értelmetlen, nagy technikai létesítmények, az energiafaló óriásgépek, a pazarlóan fogyasztó és természetellenes életmód. A kedvelt jelszavak: „a kicsi a szép” („small is beautiful”, Schumacher nagyhatású könyvének címe), „vissza a természethez”. Felszólítások hangzanak el, mint „vessetek véget a természet meggondolatlan és felelőtlen kizsákmányolásának!”, „állítsátok meg az esztelen technokratákat, mert nem tudják, mit cselekszenek!”, stb. A modern környezetvédelmi mozgalom ugyanakkor el is válik a civilizáció-kritika régebbi válfajaitól: mindenekelőtt radikális kérdésfeltevési és politikai ereje révén. Jelentősen különbözik a hagyományos társadalmi mozgalmaktól is, mint amilyen a munkásmozgalom volt. A környezetvédelmi, „zöld” mozgalmak sajátosságait a legjobban a munkásmozgalom hagyományos formáitól és a diákmozgalmak ideológiájától való különbségben érhetjük tetten.

- A munkásmozgalmi szervezetektől és törekvésektől megkülönbözteti őket a munkáspártok és szakszervezetek felett gyakorolt éles kritikájuk, amelyek szerintük teljesen inkorporálódtak a fennálló hatalmi rendszerbe. Az, amit a szociáldemokrata reformizmus egykor célul tűzött

ki, nevezetesen a munkásosztály integrálása a modern államba, hogy a munkások is teljesjogú polgárok lehessenek - legalább a politikai és szociális jogok birtokosainak értelmében -, az új társadalmi mozgalmak ideológusai olcsónak és kevésnek tartják, és kissé megvetően labourizmusnak nevezik.

- Az új lázadók új témákat és kérdésfelvetéseket is behoznak a politikai vitába. Nem a termelés és a megtermelt jövedelmek elosztása áll az előtérben, hanem a társadalmi reprodukció problémái, az élet minőségének kérdései. Olykor egészen megfélemlenek a munka világának konfliktusairól, ami megfelel annak, hogy képviselői és aktivistái túlnyomóan az új középrétegekből, tanárokból és más, a harmadik szektorban foglalkoztatott értelmiségiekből rekrutálódnak. Sokan közülük diákok, kívül állnak nemcsak az ipari munka világán, de időlegesen mentesítve vannak a hivatás és munka bármiféle egzisztenciális kényszerei alól. Ez viszont képessé teszi őket arra, hogy olyan új szükségleteket is artikuláljanak, amelyek a klasszikus munkásmozgalomban egyáltalán nem játszottak szerepet, vagy legfeljebb perifériális jelentőségük volt.

- Az új társadalmi mozgalmak harci és szervezeti formái is újak. Elvetik a szoros hierarchikus szervezetet a központi káderpolitikával, s helyette az érintettek önszerveződését szorgalmazzák. A környezetvédők mozgalma kezdetben ki is jelentette, hogy nem akarnak párttá válni; s amikor azzá váltak, hangsúlyozták, hogy az ő pártjuk antipárt, amely nem a szervezeti hierarchiára, hanem a bázis-demokráciára, a vezetők periodikus rotálására stb. épül. Antipolitikai magatartásuk más kérdésekben is megmutatkozik. Elvetik a hivatásos, profi politikát, és intézményellenes beállítottságot tanúsítanak. A politika hagyományos formáival szemben inkább a médiában jól tálalható, látványos akciókat részesítik előnyben. Akcióik gyakran egyetlen kihegyezett kérdésre koncentrálnak (one issue politics), és hálózatszerű, laza szerveződés keretében zajlanak.

Akcióformáikban sokat vettek át a '68-as diákmozgalom hagyányaiból. Aktivistáik jelentős része is a 68-as diáklázadás harcaiban szocializálódott. Ez a fiatal politikus nemzedék autoriter beállítottságú, nem tiszteli a tekintélyeket. Lezser öltözködésükben, egész habitusukban elkülönülnek a politprofik szürke generációjától; megtanultak bánni a médiákkal, felismerve a nyilvánosság fontosságát ügyük képviselete és az eredményes nyomásgyakorlás szempontjából. A diákmozgalom spontaneitása, a szimbolikus politikát előtérbe állító provokatív akcionizmusa, szellemes, fiatalosan szemtelen szlogenjei stb. egy egészen új politikai kultúrát képviseltek, amely főleg az ifjabb és műveltebb nemzedékeket ragadta magával. Itt kísérleteztek ki egy sor olyan taktikát és harci formát, amelyek később a zöld mozgalmak felívelésében oly nagy szerepet játszottak. A legfontosabb, hogy taktikájukban visszatértek az állampolgári engedetlenség olyan régi hagyományaihoz és a passzív ellenállás olyan formáihoz, amelyekkel szemben egy modern liberális jogállam csaknem tehetetlen. Ennek alapelve a korlátozott szabályszegés, amely mindig a törvényesség határán mozog, és soha nem megy messzebb annál, mint hogy legrosszabb esetben pénzbüntetéssel sújtsák. (Szolidáris fiatal ügyvédek serege segített ennek a taktikának a kidolgozásában és végrehajtásában.) A hatóságok minden atrocitása azonnal a legszélesebb nyilvánosságot kapta, többé nem lehetett egyszerűen szétverni a tüntetőket. Megpróbáltak ugyan új jogi fogalmakat és kibúvókat is találni (pl. büntetendő cselekménnyé tenni a rendészeti hatóságok kényszerítését (Nötigung), pl. amikor egy-egy veszélyes beruházás elleni tiltakozásul lefeküdtek az építési területre vagy a teherautók útjába, és hálózattal felszerelve akár napokig ott tartózkodtak, mígnem a rendőrségnek kellett őket eltávolítani.) De nem sikerült kriminalizálni az ilyen cselekményeket, a közvélemény felháborodása miatt. Csak nem fognak tisztos polgárokat, akik nagy személyes áldozatok árán csak életterületüket védik, börtönbe csukni? A közönség

szimpátiáját a tiltakozók rendszerint csak akkor veszítették el, amikor messzebbmenő blokádhöz folyamodtak, és pl. az autópályára döntött fákkal akadályozták a közlekedést.

Az akcióformákban és spontaneitásban való folytonosság ellenére lényeges különbségek is vannak az új társadalmi mozgalmak és a diákmozgalmak között. A 68-as diáklázadást U. Beck egy átfogó jellegű, értelemadó, egységes nagy ügynek való széleskörű elkötelezettség utolsó nagy felvillanásaként értékeli. Azóta szerinte már nem lehetséges ilyen univerzális nagy ügyekhez kapcsolódni, ezek ideje lejárt. A haladásban való hit elvesztése és a posztmodern szelleme kizárja az egységes nagy radikális mozgalmak kialakulását.

A döntő különbséget a 68-as diákmozgalmak és az új társadalmi mozgalmak között J. Raschke a következőkben látja:

- A 68-ban jelentkező új baloldal radikális kapitalizmuskritikája még a kritikai, marxista inspirációjú nagy elmélet jegyében állt. Az új társadalmi mozgalmak fő szellemi képviselői ezt a tradíciót elvetik, és a kapitalizmus kritikáját az indusztrializmus, az ipari civilizáció egészének kritikájává tágítják ki, amely túl van a hagyományos politikai választóvonalakon, a bal- és a jobboldal, a haladás és reakció harcán. Számukra már nem a társadalmasodás tőkés formája minden rossz forrása, mint a régi és új baloldalnál, hanem az iparosodásra leszűkült modernizáció általában. A „nagy elméletet” egyre inkább egy posztmodern, antiracionalista beállítottság váltja fel, amely vállalja a nyílt elméletellenességet.

- A haladás gondolatát, amely az új baloldal számára még érvényes volt, teljesen elvetik és nem tartják alkalmasnak arra, hogy mércéül szolgáljon a társadalmi jelenségek kritikai megítéléséhez.

- Jellemző vonása az új társadalmi mozgalmaknak a mindennapiság kultúrájába való belesüppedés. Túlságosan énközpontúvá, az önmegvalósítás megszállottjaivá válnak. Ezt az életérzést kíséri a psycho-boom elburjánzása: buddhiztikus meditációk, a misztikushoz való vonzódás, az egzotikumok keresése, amely különösen az értelmiségi ifjúsági szubkultúrákban lelhető fel.

- A természeti kritériumok - a nem, az életkor, a bőrszín, etnikai sajátosságok - mind gyakrabban válnak erős csoportidentitást kiváltó tényezővé. Ezt nevezik „biopolitikának”, amely partikuláris ideológiák és önazonosságok kialakításának kedvez, amelyek egymással szemben zártak, és eltérítenek a tágabb társadalmi szolidaritás korábbi formáitól.

Ezek az antimodernista tendenciák persze nem kizárólagos jellegűek. A „zöld” mozgalom bázisa olyan széles, hogy a diákmozgalmak nyomán fellépő „sponti” köröktől a nagy szervezett néppártok ifjúsági csoportjaiig terjed. A posztmodern világnézetet merev következetességgel talán csak a Zöld pártok fundamentalistái körében képviselik. A szellemi hagyományok, amelyekre az új társadalmi mozgalmak támaszkodnak, szintén rendkívül heterogén jellegűek. Saját gyökereiket kutatva, elődjeik között felfedezték a huszas-harmincas évek paraszttromantikáját, a pacifizmust, a századeleji nőmozgalmat; a szolidáris életközösségek elődeiként a kvázi-vallásos jellegű kommunákat, az életstílus reformjához pedig a nagyvárosi bohémek világából merítenek mintákat.

A fenti kulturális változások a modern kultúra egy belső ellentmondását is tükrözik, amely egyfelől a hagyományos kultúra és közösségi életformák felbomlása, másfelől a modern kultúra kommerszialisáltsága és az életformáknak a tömegfogyasztás általi standardizálása között áll fenn. Az emiatti rossz közérzet tükröződik a fiatal generációk körében lezajló nagy értékváltozásban is, amelyet R. Inglehart „csendes forradalomnak” nevezett el, s amely a fogyasztói társadalom materiális értékorientáltsága helyett az immateriális értékeket - az életminőség, életmód - értékeket helyezi előtérbe. Hogy mennyire mély ez a változás, és

mennyire terjed ki szélesebb körökre is, az persze máig vitatott kérdés. A neokonzervatív offenzíva a nyolcvanas években ugyanis fékezte és sok esetben meg is tudta fordítani ezeket a tendenciákat.

Minden problematikus vonása ellenére az új társadalmi mozgalmak jelentős demokratikus potenciált képeznek. Tiltakozásuk a környezetrombolás, az „atom-állam”, a bürokratikus gyámkodás és az egész élet informatikai ellenőrzése ellen pozitívan értékelendő. Elkötelezett aktivistáik küzdenek a részvételi demokrácia kiterjesztéséért, az érintettség elve alapján. Tekintélyellenességük felbomlasztja a megkövesedett autoriter uralmi struktúrákat. Ez még külső stílusjegyekben is megmutatkozik; a hatvannyolcas diákmozgalom óta pl. a professzoroknak ki kellett bújniuk egyetemi talárjaikból, mert különben nevetségessé váltak. Oldódnak az alattvalói viselkedés beidegződött normái is, jogaik tudatában önérvetesebbé és hangosabbá váltak a polgárok. A társadalmi nyilvánosságban olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek korábban fel sem vetődtek: társadalmilag kevésbé költséges és elviselhetőbb technológiák, életformák lehetőségeit taglalják. Végül, e mozgalmak vezetői egy új kognitív-kommunikatív elitet alkotnak, amely egy új értelemadással és új gondolkodásmód elterjesztésével kísérletezik. Mindez jelentősen átalakította, ha nem is a társadalom struktúráját, de politikai kultúráját mindenképp.

A környezetvédő mozgalmak példáján ismét világosan megmutatkoznak az intézményes politikába való integrálódás összes dilemmái. A „zöldek” kezdetben igen radikálisan léptek fel. Ám hamar be kellett látniuk: ha politikai eredményeket akarnak elérni anélkül, hogy antidemokratikus kalandokba bocsátkoznának, akkor lassan be kell tagolódniuk a hivatalos politika fennálló rendszerébe. Óriási belső viták előzték meg a mozgalom párttá alakulását. A Zöldek pártjának megalakulásával azután egy politikai „normalizálódási” folyamat indult meg, mindazokkal a következményekkel, amelyeket más mozgalmak párttá alakulásának stádiumából ismerünk. A Zöld Párt nagy sikere volt például Németországban, hogy átugrotta az öt százalékos bekerülési küszöböt, és nemcsak a tartományi, hanem a szövetségi parlamentbe is képviselőket tudott küldeni. A hatékony pártmunka és parlamenti működés igénye azonban azonnal összeütközött a bázisdemokratikus rotációs elvvel, mely szerint még a parlamenti képviselőket is évente kellett volna lecserélniök, nehogy elidegenedjenek választóiktól. A pártvezetés „oligarchizálódásának” (R. Michels) és a párt bürokratizálásának tendenciája minden párt számára reális probléma, a Zöldek számára azonban éppen választói bázisuk miatt különösen nagy volt. A szociáldemokrata pártok minden bürokratizálódása ellenére a munkások jelentős része mégis sokáig kitartott a pártja mellett, mert nem volt más választása; a Zöldek választóinak jelentős része azonban középosztályi csoportokból áll, akik könnyen csapódnak ide vagy oda, ha elveszítik bizalmukat a pártban. Ez is magyarázata a Zöldek igen ingadozó választási sikereinek. Bár a zöldek sok szolidáris elemet fenntartottak pártjukban (pl. a parlamenti képviselők fizetésük felét leadták a pártjuknak), a nagyfokú bizalmatlanság a személyekkel szemben mégis gátja volt a politika professzionalizálódásának, amely nélkül a mai politikai üzemben nem lehet semmit elérni. Veszendőbe mentek értékes tapasztalatok, nem számoltak reálisan a saját politikusaik fejlődésének és egzisztenciális biztonságának igényeivel stb. A Zöldeknek szembe kellett nézniük mindezzel, és ez komoly belső vitákhoz vezetett.

Minden mozgalmat, amely széleskörű társadalmi változásokra törekszik, utolér ez a sors, az intézményesedés csapdája. A bázis mozgósítása erőteljes szimbolikus politizálást igényel, és laza szervezetet. Azonban a politikai rendszer fennálló intézményeire csak akkor tud maradandó hatást kifejteni, ha maga is intézményesül. Párttá kell válni, parlamenti frakcióvá, megbízható koalíciós partnerré, akire akár államtitkokat is rá lehet bízni. A hagyományos politikai üzem ilyen szerepeinek átvételével véget ér a tornacipős korszak. Az egykori

rebellisekből, akik pólóban és tornacipőben érkeztek a parlamenti ülésekre, egyre inkább jól integrált, megbízható és tekintélyes városatyák és miniszterek lesznek, akiknek a puritanizmusából annyi marad, hogy a Mercedeszt a mellékutcában hagyják.

A „zöld” mozgalmat erősen megosztották az elkerülhetetlen intézményesülésből fakadó ilyen ellentétek. Pártkongresszusaikon csaknem kettészakadtak: az egyik oldalon álltak a fundamentalisták („fundis”), akik semmi kompromisszumra nem voltak hajlandók a fennállóval. Érvük az volt, hogy ez a párt arculatának elvesztéséhez - és ezzel választóinak az elvesztéséhez -, és az általa képviselt értékek és eszmék relativizálásához, végső soron elárulásához vezetne. A másik oldalon álltak a realisták („realos”), akik nem láttak más utat, mint a kompromisszumok politikáját. Azzal érveltek és érvelnek mindmáig, hogy a hajthatatlanság semmiképp sem fizetődik ki. Ha nem is lehet mindent elérni, amit szándékoltak, az nem jelentheti azt, hogy semmit ne akarjanak megváltoztatni. Nem szabad elszalasztani a jobbítás egyetlen esélyét sem, legyen az mégoly csekély haladás; legalább arra mégis esélyt teremt, hogy felvilágosító hatást gyakoroljon a közvéleményre, és tudatosítsa a környezetvédelmi problémák súlyát és távlatilag sorsdöntő jellegét.

Ezek a harcok átmenetileg a mozgalom szimbolikus egységének és mozgósító erejének némi gyengüléséhez vezettek. Miközben a párt és a mozgalom aktivistái mégiscsak sok mindent elértek, a velük szembeni kezdeti bizalmatlanság után stabil helyet biztosítottak maguknak a demokratikus pártok között. Az, hogy nem erősebbek, annak köszönhető, hogy a többi pártra is rákényszerítették a tematikájukat. Ma minden pártnak kell, hogy legyen szava a környezetvédelem, a női egyenjogúság, a kisebbségek jogai kérdésében, és általánossá vált a „polgárhoz közeli kormányzat” igénye. Ezáltal, mint említettem, jelentősen hozzájárultak a nyugati demokráciák politikai kultúrájának pozitív irányú átalakulásához. Ma a „zöld” pártok általában a szociáldemokrata reformerek szövetségesei és kézenfekvő koalíciós partnerei. Hogy meddig terjed a mozgalom lendülete, még nem jósolható meg; de máris sok változást sikerült előidézniük.

A jóléti állam és válsága

A jóléti állam mint a fejlett nyugati demokráciák stabilitásának alapja a modern társadalomfejlődés egyik legfontosabb vívmánya. Kifejlődését nem valamiféle elmélet mozdította elő, nem létezett előzetesen a jóléti államnak semmiféle kész terve. A jóléti állam a gazdasági és társadalmi válságokra választ kereső szociális és politikai törekvésekből jött létre. A politikai gondolkodás fő irányzatainak - a liberalizmusnak, a konzervativizmusnak és a szocializmusnak - a változása jól nyomonkövethető éppen a szociális vagy jóléti államhoz való viszonyuk alakulásán. Ez a küzdelem formálta át a megfelelő pártok arculatát, amelyek vetélkedése a hatalomért és befolyásért a tömegdemokrácia korában a szociális jogok fokozatos kiterjesztéséhez és az állam feladatainak újrafogalmazásához vezetett, a liberalizmus eredeti állameszméjével, az ún. „éjjeliőr-állammal” szemben.

Még ma is viszonylag kevés elméleti vizsgálódást találunk a jóléti állam lényegéről, ahhoz képest, hogy milyen fontos szerepet játszott a modern politikai fejlődésben. Egyre nő viszont az az igazgatástechnikai és joganyag, amely a társadalombiztosítással, a szociális jogosultságok kérdésével stb. konkrétan foglalkozik.

A jóléti állam témájában Az ELTE Szociológiai Intézetének Szociálpolitikai Tanszéke megjelentetett egy kitűnő összeállítást (A jóléti állam, Bp. T-Twins 1991), ezenkívül figyelmükbe ajánlom a „Joguralom és jogállam” c. antológia (Bp. 1995, szerk. Takács Péter) IV., a szociális jogállamról, a „gondviselő államról” szóló fejezetét. Ezekre is támaszkodom a következő fejtegetésekben. Elsődleges célom azonban a jóléti állam körül dúló eszméi-politikai viták bemutatása, annak a kölcsönhatásnak az érzékeltetésével, amely a problémák gyakorlati megoldása és a politikai irányzatok, filozófiák között végbement.

Hogyan definiálhatjuk a jóléti államot? Esping-Anderson meghatározása szerint a jóléti állam a polgárok elemi jólétének biztosítására irányuló állami felelősségvállalást jelent. Ez az egyszerű és általános meghatározás kikerüli a vitákat arról, hogy mire is szolgál(jon) a jóléti állam: hatásában egyenjogúsít-e vagy sem, legitimál-e vagy sem, piacokonform-e vagy piaccellenes, s végül, hogy az elemi jólét biztosítása elegendő-e ahhoz, hogy jóléti államról beszéljünk, vagy valami több kell ehhez, ami a magasabb szükségleteket is kielégíti. Már pusztán az, hogy az állam aktív kötelezettségeket vállal polgárainak jólétéért, túlmegy az eredeti liberális államfelfogáson, amely a társadalmat és a piaci alapokra helyezett gazdaságot valami önszabályozó mechanizmusnak fogta fel, amellyel szemben az állam csak az elkülönültség fenntartásáról és a játékszabályok (mindenekelőtt a tulajdonjogok) betartásáról, a közrend fenntartásáról kell, hogy gondoskodjék; az államnak nem szabad beavatkoznia a társadalom és főleg a gazdaság autonóm működésébe. Azonban már a tizenkilencedik századi fejlődés bebizonyította, hogy az állam ilyen felfogása nem felel meg a tényleges viszonyoknak, legjobb esetben a tulajdonos polgárság érdekeit védelmezi, de nem tud megbirkózni a gazdaság ciklikus válságaival, a bér munkások féktelen kizsákmányolásából, a periodikus munkanélküliségből stb. származó nyomorral és az ebből eredő társadalmi válságokkal. Ezért az állami beavatkozás hatóköre mind a gazdaságba, mind a társadalomba folyamatosan nőtt még a legliberálisabb országokban is. Az eredeti liberális jogállam szociális jogállammá fejlődött tovább, az állami szociális gondoskodás kiterjesztése - a „gondviselő állam” létrehozása - révén. A szociális jogállam kifejezés arra utal, hogy a polgárok szociális jogait alkotmányban is rögzítik, szemben a jogállam tisztán politikai természetével. A szociális jogállam a társadalom és az állam viszonyának, közelebbről az állampolgárok jogi státuszának a megváltozását is jelenti, az állampolgárság fogalmába ettől kezdve a szociális jogosítványok is beletartoznak.

Az ilyen irányú fejlődésnek jelentős lökést adott az első világháború alatt kialakult hadigazdálkodás rendszere. A két világháború közötti válságos időszakban már minden formában kísérleteztek a szociális állam kiépítésével: akár totalitárius, autoriter vagy liberális uralom alatt, piacellenes módszerekkel (pl. védővámok, autark gazdasági törekvések), vagy piac-konform eszközök alapján, mint a keynesianizmus és a New Deal politikája esetében, amelyek a legtartósabb és legsikeresebb megoldásoknak bizonyultak.

A „szociális állam” elsődlegesen a tőkés piacgazdaság diszfunkcióinak korrigálására irányuló állami szociálpolitikai intézmények és intézkedések összességét jelöli, amelyek különböző indítékokból és eltérő ütemben, de valamennyi fejlett tőkés országban kiépültek az elmúlt száz év során. Ezek egy részét közvetlenül a gazdasági válságok váltották ki, másokat preventív jelleggel, politikai legitimációs célzattal vezettek be. Ma főként a következőket értik szociális államon: a szabad piacgazdaságból eredő egzisztenciális kockázatokkal szembeni, általános és kötelező biztosításokat; a célzott jövedelemújraelosztás módozatait az adókon és költségvetésen keresztül; a közsegélyre és ellátásra való szociális igényjogosultságot, amely a szociális igazgatáson keresztül, vagy pedig a szubszidiaritás (az önsegítés; ld. később) elvének figyelembe vételével érvényesül. Jelenthet azonban magasfokú szociális szolgáltatásokat is, amelyek nem üzemgazdasági kritériumok szerint működnek, így pl. kórházak és kulturális intézmények, iskolák fenntartását; jelenti az esélyegyenlőség realizálására irányuló különböző szubvenciókat, ártámogatásokat formájában vagy más módon; magában foglalhat alkotmányosan rögzített részvételi ill. részesedési jogokat, a munkaviszonyt szabályozó törvényeket stb.

A szociális állam e tágabb értelemben nemcsak a szociális biztonságra törekszik, hanem - mint egy szolid konzervatív politikatudományi lexikon írja - a szociális igazságosságot, a társadalmi integrációt és az egyéni szabadságot is biztosítani kívánja. Ebből adódnak azok a feladatai, amelyek nem tartoznak szorosan a biztosítási kötelezettségek közé: pl. a terhek kiegyenlítése népes családok esetében, a létminimum alatt élők és rajtuk kívüli okokból szükségét szenvedők anyagi támogatása, a társadalom minden tagja részére a vagyonképzés lehetővé tétele, emberhez méltó munkafeltételek megteremtésének törvényi szabályozása, a munkaviszonyok olyan kialakítása, amely „szociális partnerségre” vezethet, és végül olyan beruházási és munkaerőpiaci politika, amelynek eszközeivel elkerülhető vagy enyhíthető a munkanélküliség.

Ebben a tágabb értelmezésben tehát a szociális állam nem pusztán leíró, hanem egyben normatív fogalom, amelynek mint programnak az értelmezésében a legkülönbözőbb politikai törekvések és ideológiai tételezések is helyet kapnak.

A jóléti állam (welfare state) végsősoron a szociális államnak egy kiterjedtebb és rendszeres formáját jelenti, amely a II. világháború utáni dinamikus gazdasági növekedése nyomán teljessé vált ki. Az elnevezés eredetileg a svéd jóléti modell nyomán terjedt el. Mint a Lexikon des Sozialismus írja: „pontosabban fogalmazva a jóléti állam a szociális állam észak-európai változatának nevezhető”. Amennyiben ma a welfare state-nek ideológiai-politikai többlettartalma van, az a XX. század végi fejlett kapitalizmus olyan megváltozására utal, amelyben már viszonylagos anyagi bőség és politikai konszenzus uralkodik, szemben a korábbi fejlődéssel, amelyet inség, éles szociális küzdelmek és politikai osztályharcok jellemeztek.

A szociális állam kiépítésének sajátosan „konzervatív forradalmi” jellege van, azáltal, hogy megváltoztatja és egyidejűleg konzerválja a kapitalizmust. Ez még inkább elmondható a welfare state virágkorára, a keynesiánus, intervencionista jóléti állam általánossá válásának periódusára a II. világháborút követő negyedszázadban. Kétségtelen, hogy minőségileg új szakasról van szó a kapitalizmus fejlődésében: miközben a jóléti intézkedések és intézmények „olajozzák” a rendszer működését, túl is mutatnak annak logikáján. A jóléti állam stabilizálta a kapitalizmust, működése a piacgazdaság törvényeinek figyelembevételén alapul. Recesszió esetén viszont túl költségesnek találják, és koncentrált támadást indítanak ellene, mint a nyolcvanas évek neokonzervatív hullámában.

A „jóléti állam” és a „szociális állam” egyik - főleg német nyelvterületen elterjedt - politikai ideológiája a „szociális piacgazdaság”. A szociális piacgazdaság elsősorban a középjobb, keresztény-konzervatív pártok szóhasználatában terjedt el. A baloldali pártok, szociáldemokrata ill. labourista politikusok szívesebben emlegetik a „szociális demokráciát”. A szociális piacgazdaság ebben az összefüggésben nem jelent egyebet, mint szociálisan „kiegyenlített”, jövedelemújraelosztással korrigált piacgazdaságot. A „szociális demokrácia” jelentése annyiban gazdagabb ennél, hogy nagyobb súlyt helyez a demokratikus részvételi jogokra az alapvető döntésekben való érintettség alapján.

Ha a szociális vagy jóléti állam eredetét kutatjuk, akkor a „szociális kérdés” kiéleződését kell kiindulópontnak tekinteni, amely e a modern kapitalizmussal vette kezdetét. Korábban is léteztek szegények, és létezett a róluk való gondoskodásnak valamiféle formája. A korporatív-szövetkezeti önszegélyezés, a feudális munkaadó patriarchális védelmi kötelezettsége alattvalóival szemben, és a 16. században kezdődő állami szegénygondozás mind előfutárai a későbbi társadalombiztosítási rendszereknek. Még korábban a szegénygondozás az egyház-községek és kolostorok ügye volt, s az állam csak a koldulást szabályozta rendeletek útján. Csak a 16. századtól kezdve kényszerült az állam az elnyomó jellegű ellenőrzésen túl anyagi támogatást is adni, amihez szegényadót vezetett be. Az állami felügyelet melletti kommunális szegénygondozás azonban át volt szöve represszív elemekkel: nemcsak a munkaképtelenek ellátása, hanem a munkaképesek munkára kényszerítése is feladatai közé tartozott. A „naplopókat” és koldusokat „szegényrendőrség” vitette be a dologházakba vagy javítóintézetekbe, amelyekben szabályozták tevékenységüket és korlátozták a mozgásszabadságukat. Aki ez alól kibújt, nem volt jogosult semmiféle támogatásra. Ez a „negatív” szociálpolitika időszaka, amely a szegények ellenőrzése, a törvény és a rend fenntartása jegyében állt.

A jövedelem elvesztésének kockázata elleni biztosítást először olyan veszélyeztetett foglalkozásokban vezették be, mint a bányászok és a tengerészek. Korán kísérleteztek azzal is, hogy a meglévő magánjellegű (szövetkezeti) önszegélyező egyleteket államilag szubvencionálják. Az ilyen eljárások kiterjesztése a munkavállalók összességére azonban csak akkor vetődhetett fel, amikor az ipari forradalommal és a tőkés piacgazdaság kifejlődésével kiéleződött a „szociális kérdés”. E változás fő tényezői a következők voltak: a népesség megnövekedése az ipari forradalom nyomán, s különösen a falusi túlnépesedés kialakulása és nagy tömegeknek a városokba özönlése; az urbanizáció és nyomában a tradicionális társadalmi kötelékek felbomlása. Az iparosítás előtt a tradicionális közösségek egymással kooperáló háztartások társulásai voltak, átszöve rokon kapcsolatokkal és a kölcsönös segítségnyújtás szálaival. A városiasodással mindez veszendőbe ment. A megélhetés kizárólagos forrásává a bér, a pénzkereset vált, és pedig gyakran csak a családfő keresete. A jövedelem esetleges kiesése ezért kiszolgáltatottságot és nyomort jelentett a családok számára.

Az iparosítás önmagában is megnövelte ennek kockázatát, mivel az ipari munkafolyamatok fokozták a balesetveszélyt. A munka intenzitása és a hosszú munkanapok a munkaerő idő előtti kimerüléséhez vezettek. A munkavédelmi politika és a munkaidő törvényi szabályozása enyhített ugyan a kizsákmányolás formáin, de a munkaviszonyból kiesve a munkás teljesen kiszolgáltatott maradt.

A szabad munkavállalás ugyan a személyi függőségi viszonyokat megszüntette, de ezzel együtt a munkaadó patriarchális kötelezettségei is megszűntek. A munkaerő áruvá vált, s a munkás és családja egzisztenciája attól függött, mennyiért tudja azt eladni. A munkaerő piaci értéke erősen ingadozott, és nem fedezte feltétlenül egy egész munkáscsalád szükségleteit; a munkaadót semmi nem kötelezte arra, hogy tekintetbe vegye a munkás családját, vagy annak a sorsát, aki elveszítette munkaerejét. A szabad munkavállalás ára tehát az egzisztenciális bizonytalanság volt a munkás és családja számára. A bizonytalanságot tovább növelték a szabad munkaszerződés olyan vonásai, mint a rövid felmondási idő, és a foglalkoztatás ciklikussága.

Az ebből eredő szükséghelyzet tudatosult a korszak politikai közvéleményében „szociális kérdésként”. A szekularizálódás folytán csökkentek az egyház korábbi lehetőségei is a szegénykérdés kezelésére. Miután a „természetadta” közösségek felbomlottak, természetszerűen egyre inkább az állam kötelezettségvállalása került a követelések előterébe. A „szociális kérdés” azonban döntően akkor vált politikai kérdéssé, amikor bevezették az általános választójogot, kifejlődött a modern parlamentarizmus, amelyben a munkásság tömegpártjai, és az általuk támasztott kihívás nyomán a keresztény-konzervatív tömegpártok a politika állandó főszereplőivé váltak. Ettől kezdve a szociális kérdések kezelése az államhatalom és a kormányok számára legitimációs problémává vált. A társadalombiztosítás kialakítása körüli politikai vitákban tudományos és politikai egyesületek - mint a Verein für Sozialpolitik vagy a Fábíánus Társaság - éppúgy szerepet játszottak, mint az egyházak. Ami a pártokat illeti, természetesen a szociáldemokrata munkáspártok voltak mindenütt a szociális törvényhozás legfőbb szorgalmazói. A kezdeti lökést azonban még nem annyira e pártok nagy befolyása adta meg, hanem inkább az uralkodó osztályok félelme attól, hogy a munkáspártok túl nagy befolyásra tesznek szert. Az első szociális törvények és társadalombiztosítási rendszerek bevezetése így gyakran tekintélyuralmi rezsimek preventív akciója volt. A bismarcki szociális törvénykezés a munkásság alattvalói szellemben történő integrációjára irányult. 1883-ban hozták meg az első törvényt a betegbiztosításról, ezt követték sorra a balesetbiztosításra, a rokkantsági és öregségi nyugdíjbiztosításra vonatkozó törvények. Egy későbbi szakaszban, a két világháború között, már szociálliberális pártok is felléptek, erőteljesen szorgalmazva a szociális jogok kiterjesztését. (Ld. Friedrich Naumann.) A második világháború után pedig gyakorlatilag valamennyi párt, beleértve a konzervatívokat, a szociális állam szolgáltatásainak bővítése mellett volt.

Megállapítható azonban, hogy a legaktívabb és legátfogóbb törekvések a szociális állam kiépítésére mégis mindig szociáldemokrata kormányzatok idejére estek. Nem véletlen ezért az sem, hogy a szociális állam kiépítésének száz évét R. Dahrendorf „szociáldemokrata évszázadnak” nevezte, és sokan átvették tőle ezt a minősítést. Ez is megmagyarázza, hogy az Egyesült Államokban a szociális állam kiépítését szorgalmazó liberális Demokrata Pártról azt tartják, hogy - erős szocialista tradíciók híján, aminek okai az amerikai történelem sajátosságaiban keresendők - voltaképpen a szociáldemokrata párt szerepét tölti be az amerikai politikában.

A szociális vagy jóléti állam több fázisban fejlődött ki. Létrejöttének dinamikáját jól kifejezi T. H. Marshallnak az állampolgáriság fejlődéséről szóló, sokat idézett koncepciója. Marshall megkülönbözteti az állampolgáriság fogalmának három elemét: a polgárit, a politikai és a szociálist. Ezek kifejlődését mintegy elosztja a 18., 19. és a huszadik századra. Először a polgári elem fejlődött ki a rendi társadalom státuszhierarchiájával szembeni, a jogegyenlőségért folytatott harcban. A politikai egyenlőség a 19. századi küzdelmek eredménye volt a politikai részvételi jogokért, a választási jog kiterjesztéséért. A politikai jogok alapjává immár a polgárok személyi, alanyi jogi státusa vált, a vagyoni vagy rendi státusuk helyett. Végül a huszadik században a szociális törvényhozás és az általános társadalombiztosítás a szociális jogokért folyó politikai harc eredménye. Hasonló szociális jogosítványok korábban a helyi közösségekben és korporációkban való tagsághoz voltak kötve. A szociális törvényhozás a bérszabályozással, a törvényes munkaidő korlátozásával, a gyermekmunka és a nők kizsákmányolásának tilalmával (akiket épp azért védtek, mert nem voltak polgárjogaik), és végül az oktatás kiterjesztésével vette kezdetét. Az oktatáshoz való jog döntő fontosságú egy olyan társadalomban, amelyben a státus és a jövedelmek forrása a munkaerő képzettségének megfelelő hely a munkamegosztás rendszerében. Az oktatáshoz való jog ekkor a polgári szabadságnak is előfeltételévé válik, s nem is annyira a gyermekek jogának tekintik - akik nem jogalanyok még -, hanem a felnőttek visszavetített jogának arra, hogy rendes nevelést kapjanak.

A szociális jogok ebben a felfogásban egyenrangúak a polgári és politikai jogokkal, és csak együtt teszik ki a modern állampolgáriság fogalmát. Ez az a felfogás, amely az EU Szociális Chartájában is érvényesül, s amelyhez mint ajánláshoz majd nekünk is igazodni kell. A szociális jogok egyenrangúak a tulajdonjogokkal és a politikai szabadságjogokkal, és éppolyan sérthetetleneknek kell lenniök. Mégis van köztük különbség: az előbbieket az alkotmányokban rögzítették; az utóbbiak, még ha belefoglalják is őket az alkotmányba, nincs ugyanolyan kényszerítő státusuk, mint a többi alapjognak, mivel teljesítésük a gazdaság és a kormányzat teljesítményeitől is függ. Mit ér pl. a munkához való jog alkotmányos rögzítése, ha a gazdaság működése olyan, hogy törvényszerűen nagy munkanélküliség alakul ki? Materiális ígérvényeket nem célszerű az alkotmányban rögzíteni. Ezért a liberálisok mindig elleneztek a formális jogon túlmenő, materiális jogokra utaló tételek fölvételét az alkotmányba. (A magyar alkotmányból is töröltek egy sor ilyen jellegű tételt.) A szociális jogok érvényre juttatásának területe inkább a konkrét kormányzati munka és a törvényhozás, ahol az állami költségvetési politika függvényében dönthetnek a kormányzati kiadások mértékéről és irányáról.

A kormányzati és törvényhozási úton érvényesített szociális jogok viszont az egyes országok politikai berendezkedése, tradíciói, belpolitikai erőviszonyai szerint eltérő megoldásokat eredményeztek. Itt már lényeges az is, hogy mennyire piacokonform megoldásokkal próbálkoztak, és hogy a juttatások milyen jogon járnak. Ha állampolgársági jogon járnak, akkor oldják az egyének kiszolgáltatottságát a piacnak, azaz csökkentik a munkaerő árujellegét („dekommodifikáló” hatásúak). Ha viszont a rászorultság elve alapján állnak, akkor nem csökkentik az egyének piaci kiszolgáltatottságát, legfeljebb enyhítik az ebből fakadó bajokat. A rászorultságot azonban ekkor mindig bizonyítani kell, és a bizonyítás terhe a polgárra hárul. Mindezek alapján különböző modellek alakultak ki, amelyek vagy korrigálják a társadalmi rétegződés adott mintáját, csökkentve a társadalmi egyenlőtlenségeket, vagy éppenséggel megerősítik.

Három alapvető modellt szokás megkülönböztetni:

1. A liberális modell, főleg kezdetben, domináns volt az angolszász országokban. Ez az alsóbb néprétegek számára a tisztességes szegénység relatív egyenlőségét igyekszik megteremteni, a többség számára pedig a jövedelmek arányában differenciált jólétet. A szociális segítségnyújtás a bizonyítható szükségletekhez kapcsolódik, nem pedig a munkateljesítményhez. Részét képezi tehát az igényjogosultság aprólékos vizsgálata. Általában jellemző a szolgáltatások alacsony színvonala, a kérvényezők, a rászorultak megbélyegzése (stigmatizáció). Nem korlátozzák a munkaerő piaci áru jellegét, és egészében egy kettészakadó társadalomhoz vezetnek.

2. A konzervatív-korporatista jellegű modell főként német nyelvterületen elterjedt, kötelező társadalombiztosítást jelent erős szociális jogosítványokkal. A juttatások mértéke a befizetésektől, a munkateljesítményektől és a foglalkoztatottság mértékétől függ. Konkrét jogosultsági és juttatási szabályokat rögzít, amelyek társadalmi rétegek szerint is tagoltak. A konzervatív-korporatista modellben hiányzik a kiegyenlítő redisztribúció (újraelosztás) mozzanata. Külön biztosítási rendszerek vannak pl. a munkások és alkalmazottak, állami tisztviselők számára stb. A keresztény konzervativizmus családképe ellenzi a női munkavállalást, a családi szolgáltatásokat preferálja, és nem támogat olyan közintézményeket, amelyek ez ellen hatnak (bölcsődei, óvodai ellátás stb.)

3. Az állampolgári juttatások kiegyenlítő rendszere (az ún. Beveridge-modell), amely független a keresetektől és a hozzájárulás mértékétől. Ez a főként a skandináv országokban meghonosodott, szociáldemokrata típusú megoldás univerzális jogokra épít, kiterjed az új középrétegekre is, és felfelé egyenlősít, azaz differenciáltabb szükségleteket is bevon a juttatások körébe. Nincs státuszdifferenciáló hatása, noha igazodik a jövedelmi különbségekhez. Korlátozza a piac hatását, viszont széleskörű lojalitást teremt a jóléti állam iránt. Jellemző rá a családalapítás költségeinek társadalmosítása, a munka és a jólét összekapcsolása, ezért a kormányzati politika elsődleges prioritásai között van a teljes foglalkoztatottság biztosítása.

Ezek a különböző modellek nem kizárólagosak, sok kereszthatás létezik, az egyes országok gyakorlatát összetettebb megoldások jellemzik. A New Deal eredeti változatában például „skandináv” jellegű volt, és később vált csak restriktívebbé.

A jóléti állam különféle modelljeinek bevezetése körül a legkülönbözőbb társadalomfilozófiai és politikai érvek csaptak össze. Ezek némelyike annál tanulságosabb, mert a jóléti állam válsága az elmúlt évtizedben újra felszínre hozta őket, és nálunk is megjelentek a rendszer-változás nyomán.

A szociális vagy jóléti állam eltökélt ellenfele volt H. Spencer, a szociáldarwinista ihletésű liberalizmus képviselője. Szerinte az államigazgatás, a kormány a hatáskörét főleg a szociális ellátások terén kell korlátozni, tekintet nélkül a széleskörű inségre. Vannak jó jellemű emberek, akik állják a sarat és képesek gondoskodni magukról; és vannak rossz jelleműek, akik önhibájukból alulmaradnak a versenyben és érdemtelenek a támogatásra. Ha szükség is van valamilyen szegénnytörvényre, az legyen elrettentő hatású, stigmatizáló, diszkriminatív és fegyelmező erejű. Le kell számolni az érzelmős filantrópiával, mert „nincs nagyobb bűn az utókorra nézve, mint ha egyre több félkegyelműt, semmittevőt és bűnözőt hagynak rá örökölni.” A pauperek támogatása csak biológiai romláshoz és erkölcsi hanyatláshoz vezet.

Spencer tehát egyértelműen a szociális ellátás kiterjesztése ellen van, mert szerinte ennek emelkedő költségeit a szorgosaknak és igyekvőknek kellene megfizetni. Ez az átlagmunkást morgoló és rossz adófizetővé teszi és végül őt is pauperizálja. Másrészt a szociális bürokrácia tönkreteszi a kölcsönös segítségnyújtás önkéntes szellemét is. Mint R. Pinker

megjegyzi, a jóléti állam körüli vitáknak máig van egy ilyen spenceri vonulata; ő csak azt mondta ki, amit sokan gondolnak a szociális gondoskodás kiterjesztésének ártalmairól. (Nálunk is erőteljesen jelentkeztek ilyen nézetek az utóbbi évek vitáiban.)

A szociális vagy jóléti állam irányába azonban komoly gazdasági és politikai nyomás is hatott, amely elsöpörte az ilyen aggályokat. A liberális antiszociális illúziók legkésőbb akkor foszlottak szét, amikor a gazdasági válságok a két világháború közötti időszakban elkerülhetlenné tették az állami intervenció valamilyen kiterjesztését. Világossá vált, hogy a fennálló gazdasági rend újratermeléséhez elengedhetetlen mind a munkásság politikai integrálása, mind a munkaerő magasabb szinten való újratermelése, amelynek költségeit az állam csak a tőke megadóztatása révén teremtheti elő. A nagy gazdasági válság jelentkezése és a nyomában járó társadalmi dezorganizáció ahhoz a felismeréshez is elvezetett, hogy a tömegtermelés korában a gazdaság válságmentes működésében funkcionális jelentősége van a széles tömegek vásárlóereje fenntartásának, sőt növelésének is. Mindegyik feladat elkerülhetetlenül az állami szerepvállalás fokozását igényelte.

A keresletélénkítő gazdasági intervenció és a szociális vagy jóléti állami politika eszköztárának kidolgozásához jelentős elméleti háttérrel nyújtott az angol Maynard Keynes gazdaságelmélete. Keynes bírálta a neoklasszikus egyensúlyelméleteket, és azt az elképzelést, hogy a kapitalista gazdaság zökkenőmentes önszabályozásra képes. „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz elméletéről” szóló főművében kimutatta, hogy a megtakarítási hajlandóság spontán módon mindig nagyobb lesz, mint a beruházási kedv, tekintettel a várható és növekvő kockázatokra. A termelés és foglalkoztatás fenntartásához ezért az állam keresletélénkítő politikájára van szükség, hogy áthidalja ezt az ellentmondást, zökkenőmentessé tegye a tőkeértékesítés folyamatát. Az állami beavatkozás a gazdasági válságelhárítás legjobb eszközének bizonyult. A költségvetés makrogazdasági szabályozókkal, mint az ár- és adópolitika, valamint keresletélénkítéssel egyensúlyban tudta tartani a gazdaságot, igaz, saját eladósodása útján. A keresletélénkítéshez hozzátartozott a széles tömegek vásárlóerejének fenntartása is, ami a fogyasztói cikkek tökéletes tömegtermelése óta a gazdasági stabilitás és a társadalmi béke fontos tényezőjévé vált. A tőkeberuházások és a tömegfogyasztás egyidejű ösztönzése, a foglalkoztatás magas szintjének fenntartása (némi inflációs hatás árán) azóta minden jóléti állam alapvető gazdasági doktrínájává vált. Különösen kedvenc hivatkozási alapja lett a szakszervezeti és szociáldemokrata gazdasági programoknak - azonban a szociális piacgazdaság keresztény-konzervatív ihletésű gazdasági ideológiái is átvették. Németországban a „vaj helyett ágyú” nemzetiszocialista programjának látványos bukása után, a háborús vereséget követően a „gazdasági csoda” éveiben szélesan lerakták a modern jóléti állam alapjait, a „szociális piacgazdaság” jelszavával.

A szociális kérdésben erősen spenceri hagyományú Egyesült Államokban a jóléti állam kiépülése a Great Depression, az 1929-33-as nagy válság megrázkódtatásainak következménye volt. Ez vezetett a New Deal kormányzati politikájához F.D. Roosevelttől első elnöksége alatt. A New Deal már nevében utal egy új „osztzkodásra”, kiegyezésre, a jövedelmek állami segédlettel történő valamiféle újraelosztására, ami a lényegét alkotta. Eredetileg olyan megoldásokat is javasolt, amelyek a gazdaság alapstruktúrájának átalakítására irányultak, ezeket azonban a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek minősítette. (Így a National Recovery Administration és az Agricultural Adjustment Administration, amelyek elég jelentősen belenyúltak volna a tulajdonviszonyokba is.) Programjainak java azonban ma is él, (így a Security and Exchange Commission és a National Labour Relations Board, mely utóbbi a munkaviszonyok jogi szabályozásáért felelős, továbbá a minimális bérek rögzítése az Egyesült Államokban). Szociális jóléti programja baleseti és nyugdíjbiztosítást tartalmazott, és egy sor olyan intézkedést, pl. munkahelyteremtő programokat, amelyeket ideiglenesnek szántak, ám

véglegesnek bizonyultak. (A Work Progress Administration például azt célozza, hogy munkanélküli fiataloknak a nemzeti parkok gondozásában biztosítsanak munkát a „Civilian Conservation Corps” felügyelete alatt.)

A háború ugyan megszakította a New Deal-hez kapcsolódó programok megvalósítását, viszont megszilárdította az általa képviselt alapvető tendenciát. A munkanélküliség megszüntetését, amelyben nagy szerepe volt a hadiipar felfutásának is, valamint a Németország és Japán felett aratott győzelmet a New Deal diadalaként fogták fel, amely a maga intervencionista államával, erős kormányzati eszközökkel létrehozott „tervezett kapitalizmusával” megoldja az összes nehézségeket. Az 1946-os foglalkoztatási törvény már a kormányzat felelősségébe tartozónak tekinti a teljes foglalkoztatás, a termelés és a vásárlóerő fenntartását, és ezzel legális úton rögzítette a keynesiánus politika érvényesülését.

Az állam szerepének rendkívüli megnövekedése az Egyesült Államokban nem járt együtt nagyarányú államosításokkal. A jóléti politikában azonban jelentős állami szektor épült ki, amely a Kennedy és Johnson által meghirdetett „Harc a szegénység ellen” programjával rohamosan bővült. Johnson idején megfogalmazódott a „Great Society”, a Nagy Társadalom víziója is, amelyben mindenki részesül a tervezett ipari kapitalizmus áldásaiban, társadalmi béke és jólét uralkodik. A szociális biztonságnak a New Deal-ben képviselt programját, a munkanélküliség elleni biztosítást és a közvetlen segélyezési programot egyre újabbak egészítették ki, mindenekelőtt egészségügyi, lakásépítési és szanálási programok a nyomor-negyedek felszámolására. Mindez a költségek rendkívüli megnövekedését eredményezte. Az 1953-ban felállított „Departement of Health, Education and Welfare” (kb. Egészségügyi, oktatási és jóléti minisztérium, amelyből az oktatási később kivált és önállósult) kétmilliárd dolláros költségvetéssel kezdte, és a hetvenes évek végén már 160 milliárd dolláros költségvetése volt, ami akkor a hadikiadások másfélszeresét jelentette. Működésére jellemző, hogy mindenki elégedetlen volt a jóléti bürokrácia működésének eredményeivel, miközben mégis növekvő nyomás hárult a kormányzatra a programok kiterjesztése irányában.

Amikor azonban a hetvenes évek végén elkezdődött a tőkés világgazdaság szerkezeti átalakulása, amely roppant tökeigényes új beruházási ciklust indított el, a jóléti államnak ezt az adózáson keresztül újraelosztó politikáját a mértékadó tőkés körök egyszerűen elviselhetetlenül terhesnek kezdték érezni. Ekkor kezdődött el az a neokonzervatív ideológiai fordulat, amely a szabadversenyes kapitalizmus manchester-liberalizmusát, sőt helyenként szinte szociáldarwinista ideológiáját modern formában felmelegítve elindította a jóléti állam elleni támadást.

A fordulat hátterében a keynesiánus gazdaságpolitika válsága áll. Ennek további alkalmazása a feltevés szerint csökkenti a „nemzeti versenyképességet”, és gátolja a tőke alkalmazkodását a világgazdasági korszakváltás szükségleteihez. A technológiai struktúraváltás ugyanis nagyméretű tőkebefektetéseket illetve mobil tőkét igényel, amelynek lehetőleg mentesülnie kell a szociális állam kötöttségeitől, s mindenekelőtt az ezeket fedező túl magas adóktól. A neokonzervatív hullám sok kritikusát ezért nem is lát benne egyebet, mint a jövedelmek és terhek újraosztásának legitimációs ideológiáját. Szerintük a piac neoliberais rehabilitációja sokkal inkább egy ilyen újraosztásnak az igazolására szolgál, mint a szabadpiac és a valódi verseny tényleges bevezetésére, amiről a mai multinacionális oligopóliumok korszakában szó sincs. A szabad piaci versenyt eleve korlátozza a tőkekoncentráció rendkívüli mértéke, az állam növekvő gazdasági szerepvállalása, és nem utolsósorban a jövedelem-átcsoportosítás beszédes adatai. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy az utóbbi években nagyszabású újraelosztás ment végbe a bérből és fizetésből élők rovására.

Az amerikai neokonzervatizmus kordiagnózisát az alábbiakban Peter Steinfels könyve nyomán néhány fő tételben foglaljuk össze:

1. A tekintély válsága árasztotta el Amerikát és az egész Nyugatot. A kormányzó intézményeket legitimációs válság fenyegeti; csökkent a vezető elitbe vetett bizalom. Ez fenyegeti a társadalmi stabilitást és a liberális civilizációt.
2. A jelenlegi válság elsősorban kulturális jellegű; az értékek, a morál, a magatartásmódok válsága. Bár megvannak az okai a társadalom gazdasági struktúrájában is, a kapitalizmus egésze mégis meglepően jól működik. (Two cheers for the capitalism! - Két éljen a kapitalizmusra, ha nem is három.) Az igazi probléma abból származik, hogy a kapitalizmus fenntartásához szükséges meggyőződések lanyhák, laza a morál, korrupt a viselkedésmód. Mindebben nagy szerepe van az „ellenkultúra” bűneinek - egy új kommunikációs értelmiség vétkeinek, akik rossz értékeket terjesztenek.
3. A kormányzat a túlterhelés illetve túlvállalás áldozata. Több terhet vesz magára, mint amennyit el tud viselni. A túl jószívű liberálisok a maguk jóléti politikájával nem oldották meg a szegénységet, csak újratermeltek egy underclass-t, a legalsó szegény osztályt. A materiális egalitarianizmus, amelyet az adópolitika is előmozdít, fojtogatja a gazdaság teljesítőképességét.
4. Ahhoz, hogy helyreállítsuk a tekintélyt, és megvédjük a kormányt, lejjebb kell szállítani az állam iránti elvárásokat; csökkenteni kell a vele szembeni igényeket. Le a szentimentális humanizmussal és a liberális büntudattal - mindenki maga is harcoljon meg a fennmaradásáért!
5. A kényes nemzetközi rendszerben való helytállás megköveteli, hogy a hazai társadalom egységes legyen. E célból is újra kell hangsúlyozni a kommunista fenyegetést. Azokat a harmadik világbeli országokat, amelyek tagadják a liberális értékeket, nem kell támogatni. Csak így teremthetünk nemzeti elkötelezettséget és fegyelmet.

A neokonzervatívok állításuk szerint nem ellenségei a jóléti államnak általában, csak a paternalista államnak, amely túlköltekezik, és olyanokat is támogat, akik azt nem érdemlik meg. (Vö. Spencer!) A piacot mint a forráselosztás leghatékonyabb módját, és az egyéni szabadság megőrzésének biztosítékát tisztelik. Ennek alapján akár neoliberaisnak is nevezhetnénk az irányzatot. Ami sajátos konzervatív színezetet ad neki, az a tradicionális családi és vallási kötődések hangsúlyozása. A hagyományos amerikai értékek, a „protestáns etika” elvei alapján akarnak szembeszállni a bomlás erőivel: a munkaerő kölcsön hanyatlásával, a túlzott demokratikus és jóléti igényekkel, amelyek kormányozhatatlanná teszik az országot. Megvetik az olcsó tömegkultúrát, és az elitkultúra fontosságát hangsúlyozzák. Különösen nagy erővel támadják a társadalmi egyenlőség szocialisztikus eszméjét. A neokonzervatívok csak a liberális esélyegyenlőség hívei, de ellenségei az egalitarianizmusnak, amely veszélybe sodorja a szabadságot, és mindig oda lyukad ki, hogy „mindenki mindenből ugyanannyit kapjon”.

Az amerikai neokonzervatívok ezenkívül hangsúlyozzák az ország nemzetközi kötelezettségeit. A „szabad világ” nem maradhat fenn egy olyan környezetben, amely ellenséges a „szabadsággal” szemben. A neokonzervatív fordulathoz az is hozzájárult, hogy a vietnami vereség demoralizáló hatása után Amerikának sikerekre volt szüksége önbizalma visszaszerzéséhez.

A neokonzervativizmus természetesen nemcsak amerikai vagy angol jelenség. Fellépésének fentebb jelzett okai illetve háttere nemzetközi jelenséggé avatják; de országonként eltérő súllyal és hangsúly-eltolódásokkal jelentkezett. Neoliberais alapjai miatt sokan nem is

sorolják a konzervativizmus körébe. Pedig a konzervativizmus mint reaktív ideológia meghatározása szerint ott a helye. Csak éppen most más az ellenfél - a jóléti állam -, és ezért változott meg a tartalma is. És a konzerválandó tárgy is változott; most a liberális, kapitalista civilizáció értékeit kell megmenteni.

A neokonzervativizmusnak a jóléti állam felett gyakorolt kritikáját mindazonáltal nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni. Mérlegelni érdemes a benne foglalt racionális elemeket, és külön kell választani őket az ideológiai pretencióktól. Milton Friedmann nyomán e kritika fő irányát a következőkben összegezhetjük: a „bölcstől a sírig” tartó gondoskodás rendszerének a kiépülése szerinte mindenekelőtt pazarló; másodsor, igazságtalan a törekvő és gazdaságilag sikeres emberekkel szemben, és korlátozza szabadságukat; harmadszor, a jóléti szolgáltatásokra való ráhagyatkozás megrontja az embert, azaz morálisan korrumpálja, leszoktatva az önálló és felelős döntésekről.

Ami a pazarlást illeti, kétségtelen, hogy a jóléti állam szolgáltatásainak árai egyre nőnek, és valódi finanszírozási válság köszöntött be. Egyre többen húznak valamilyen jövedelmet a gondoskodó államtól, és egyre kevesebben dolgoznak érte. Világos a jóléti állam kudarca olyan területeken, mint az egészségügy és a lakásépítés, amelyekben egyre nagyobb a hiány és egyre drágábbak lesznek a szolgáltatások. A jóléti kiadásokat egy óriási bürokrácia költségei is terhelik, amely egyre nő, és amelynek önértékévé válik a szolgáltatások kiterjesztése, anélkül, hogy javítana munkájának hatásfokán. Aki egyszer a jogosultak listájára került, nehezen törölhető onnét. Az ország lassan két részre oszlik, azokra, akik támogatásokat kapnak, és azokra, akik ezért fizetnek. Sokan visszaélnek a jóléti szolgáltatásokkal, és különböző jogcímenek halmozzák az előnyöket. Az inségesek megsegítésére fordított pénz így gyakran nem is jut el azokhoz, akik valóban segítséget szenvednek, hanem útközben elvész valahol a bürokrácia útvesztőin. A finanszírozási válság az állam eladósodásához vezet, ami részben az adófizető polgárok, részben a jövő generációk rovására történik. Milton Friedmann felfogása szerint a jóléti kiadások egy sajátos egyoldalú szerződést jelentenek a generációk közötti jövedelmi újrafelosztásra; és a biztonság törekény garanciája csak az, hogy a következő generációk hajlandók lesznek fizetni. A jelenlegi rendszer igazságtalan azért is, mert a legszerényebb jövedelműek, általában a munkások korábban kezdenek biztosítást fizetni, hosszabb ideig fizetik azt, és általában rövidebb az élettartamuk; ezért a jóléti szolgáltatások jelentős része a középosztály javát szolgálja, amit a náluk szegényebbek és a náluk gazdagabbak fizetnek meg.

A jóléti állam paternalizmusa ugyanakkor gyámkodást jelent az egyének felett, s ezzel le is szoktatja őket a felelős viselkedésről, arról, hogy maguk is erőfeszítéseket tegyenek sorsuk megjavítására. A jóléti kifizetésekben részesülők elveszítik a függetlenség és önállóság érzését, és kiszolgáltatottakká válnak.

Friedmann mindezen problémák megoldására egy érdekes megoldást javasolt - a sokféle jóléti program helyett csupán egyetlen, egységes regresszív jövedelemadórendszert, amelyben a pozitív jövedelemadót egy negatív jövedelemadó egészítené ki. Ez azt jelentené, hogy egy bizonyos jövedelemszint alatt a jövedelmet - főleg a családok számára - kipótolnák a mindenkor adott társadalmi minimum-szintre. Számításokkal is igazolni próbálta, hogy ez a rendszer ésszerűbb és takarékosabb lenne, egyszerűsége folytán jelentősen csökkentené a bürokráciát, és morális hatásai is pozitívabbak, serkentőbbek lennének.

A szociális piacgazdaság német modellje

A szociális piacgazdaság elmélete eredetileg a II. világháború utáni nyugatnémet „gazdasági csoda” ideológiája volt. Az Uniópártok (CDU-CSU) a katolikus szociális tanítás és a keynesianizmus (illetve hozzá hasonló német „ordoliberalis” gazdaságtani teóriák) alapján programjukba foglalták a szociális piacgazdaságot, amelynek bevezetése különösen Ludwig Erhard pénzügyminiszterségéhez, majd kancellárságához fűződik. A szociális piacgazdaság a szabad piac és a szociális kiegyenlítés összekapcsolását hirdeti. A magántulajdonon nyugvó, szabad vállalkozások versenyéből hatékony és teljesítőképes gazdaság születik, és az így elért gazdasági növekedés azután a jövedelmek újraelosztását célzó jóléti politika alapjául szolgálhat. A gazdaság makroszintű irányításának e doktrína szerint csak piacokonform eszközökkel szabad történnie: az adópolitika útján (pl. adócsökkentéssel jutalmazva a munkahelyteremtő beruházásokat, a szakmunkásképzés vállalását stb., adókedvezményt nyújtani családpolitikai célokból stb.) Ezt egészíti ki egy szociális preferenciák jegyében átgondolt hitelpolitika. (Például az ötvenes években nagyvonalú otthonépítési hitelek voltak; „Minden német családnak családi házat, ez a legjobb ellenszere a kommunizmusnak!” - hirdette a CDU szlogenje.) Ide tartozik a megfelelő vámpolitika illetve az exporttámogató forgalmi adó-visszatérítések, importkorlátozások rendszere.

A szociálpolitika ugyancsak erős oldala volt ennek a kormányzati politikának. A háborús kataklizma után az állam sokoldalú szociális ellátásokat és elosztást biztosított pl. a kb. tízmilliói áttelepítettek integrálására. (Letelepedési segélyek, özvegyi és árva-ellátmányok, ingyen lakáshoz és földhöz juttatás stb.) A német történelem kataklizmái és a háború utáni időszak sajátosságai magyarázzák azt, hogy a szociális állam meghatározását a (Nyugat)német alkotmányba is felvették. Az Alaptörvény 20. cikkelyének első bekezdése szerint: „A Német Szövetségi Köztársaság demokratikus és szociális szövetségi állam.” A 28. cikkely első bekezdése szerint „az egyes tartományok alkotmányos rendjének ez Alaptörvény értelmében meg kell felelnie a republikánus, demokratikus és szociális jogállam alapelveinek.” Ez az alkotmányos norma köti a törvényhozást és a joggyakorlatot. Az alkotmány nevezetes 14. paragrafusa előírja a magántulajdon közjó iránti elkötelezettségét - ellenkező esetben államosítható. Az alkotmányos jogállami normák ugyan korlátozzák is a szociális jogok érvényesítését, és a szociális jogállam igen elvont normaszinten jelenik meg az alkotmányban. Mégis jellemző és fontos vonás a szociális elkötelezettség ilyen alkotmányjogi rögzítése.

Ami a szociális vagy jóléti állam expanzióját illeti, a háború után a hetvenes évek végéig folyamatos és erőteljes növekedésnek lehetünk tanúi. A Németországban régóta honos kötelező társadalombiztosítás rendszere különböző egészségügyi alternatív biztosításokkal, a családi pótlék szabályozásával, nőtlenségi adóval és a munkanélküli segély ismételt szabályozásával egészült ki, egy sajátos szociális hálót képezve. A szociálliberális koalíció hosszantartó kormányzása a hetvenes években csak megkoronázta ezt a folyamatot.

A szociális védőháló azonban nemcsak és talán nem is elsősorban állami intézményekből áll. Az állam gyakran közvetve támogatja az ún. önszorgító csoportokat, amelyek száma a nyolcvanas években az NSZK-ban már kb. 40000-re rúgott. Ebben a katolikus szociális tanítás egyik fő elve, a szubszidiaritás érvényesül.

Túl az igen erős szociáldemokrata hagyományon, Németországban a kereszténység két felekezete, a katolikus és az evangélikus egyház tanítása egyaránt befolyással volt és van a szociális kérdésre való gondolkodásra. A katolikus szociális tanítás, amely a keresztény pártok politikájára is jelentős befolyást gyakorol, nagymértékben támaszkodik a pápai szociális enciklikákra. A földkerekség (kyklos) katolikusaihoz intézett pápai körlevelek (encyclikák,

melyeket ma már minden jóakarató emberhez címeznek), igen korán felismerték a „szociális kérdés” jelentőségét. Az ún. szociális enciklikák sorát a *Rerum novarum* (1891) nyitotta meg, mely először nézett szembe a „munkáskérdés” intézményesített jogtalanságával. Erre kétségtelenül az is indította, hogy a szocialista munkásmozgalom sikeres tevékenysége folytán mind több lett az eltévedt juhok száma. Az egyháznak soha nem látott méretű elvallástalanodással kellett szembesülnie. Az első enciklika részben abból az egyházon belüli vitából is származott, hogy az egyházi karitás mellett egyáltalán helye van-e az állam beavatkozó tevékenységének. A válasz az, hogy az államnak nemcsak joga van ehhez, hanem kötelessége is, hogy a gyengébbek javára interveniáljon. Ennek mértékét akkor még igen csekélynek képzelték. Egyidejűleg azonban XIII. Leo pápa szükségét érezte annak is, hogy vitába bocsátkozzon a szocializmussal a magántulajdon szentségéről.

Az 1931-ben a *Rerum novarum* negyven éves évfordulójára kiadott *Quadragesimo anno* megállapítja, hogy az egyházi álláspont a szociális kérdés állami kezelését illetően időközben győzedelmeskedett. A kapitalizmussal kapcsolatban megkülönböztette a kapitalista gazdálkodási módot, ami nem feltétlenül elvetendő, és a leküzdendő kapitalista osztálytársadalmat. Az osztályrétegződéssel egy korporatív-hivatásrendi tagozódást állított szembe mint ideált. Ebben az enciklikában hirdeti meg az egyház a szolidaritás és a szubszidiaritás elvét, melyek azóta is a katolikus szociális tanítás központjában állnak.

A szubszidiaritás többértelmű kifejezés. Egyrészt segítőkészséget jelent, de inkább a kisegítés lekicsinylő értelmében; az enciklikákban azonban pozitív értelemben szerepel, mint segítségnyújtás és támogatás, a segítségadás kötelezettsége. Az alapvető kérdés az, hogy kinek kell segítenie beavatkozni? Az ember önálló cselekvésre képes lény, és teljes érettségét saját cselekvése útján éri el. Ezért számára az nyújtja a legnagyobb segítséget, aki a leginkább bevonja és előmozdítja saját tevékenységét és együttműködését, és a legkevesbé zárja ezt ki. (Ez a „ne halat adj, hanem hálót” elve.) Ilyen segítésre a tapasztalat szerint az a legalkalmasabb, aki a legközelebb áll a bajba jutotthoz. Ezért a magasabb, átfogóbb fórumok ne sajátítsák ki a szűkebb hozzátartozók feladatait, ameddig ezek készek azokat ellátni. Ebben az értelemben beszélhetünk a szűkebb életkörök jogáról: amit ezek meg tudnak tenni, azt nem szabad elvonni tőlük, még azzal az ürüggyel sem, hogy a nagyobb szervezet tökéletesebben oldja meg a feladatot.

Ezt az alapelvet más néven régóta kifejezte A. Lincoln, is, amikor azt írta: „Egy kormányzat legitimitása abban áll, hogy az emberek közössége számára megtegye mindazt, amire azoknak szükségük van, de egyáltalán nem tudják, vagy nem tudják olyan jól saját erőből megtenni. Semmibe, amit a nép éppoly jól meg tud tenni a maga számára, nem szabad a kormánynak beavatkozni.” Ilyen gyakorlati elvként a szubszidiaritás elvét azok is elfogadhatják, akik nem okvetlenül osztják az elv katolikus teológiai vagy filozófiai értelmezését. A szubszidiaritás elve rendszerint akkor kerül élesen előtérbe, amikor kiviláglik az állami bürokratikus nagy-szervezetek csődje bizonyos elemi szociális problémák megoldásában. Az elv hangoztatása csak akkor kelt gyanút, amikor állami takarékosági intézkedések fügefaleveleként szolgál.

XXIII. János pápa *Mater et Magistra* c. enciklikája némileg korrigálta azt a konzervatív image-t, amely a korábbi enciklikákból a katolikus egyházzal mint a tulajdonosok és gazdagok pártfogójáról sokakban kialakult. Itt közvetlenül a munkássághoz fordulás és a munka jelentősége került előtérbe. Szó esik a fokozódó társadalmasodásról (socialisation), amelynek nemcsak rossz, hanem jó oldalai is vannak. A szakszervezeteket is kedvezőbb színben tünteti fel, mint a korábbi enciklikák, amelyek először a katolikusoknak külön szakszervezetekbe tömörülést írtak elő, azután közös keresztény szakszervezeteket javasoltak; később már csak azt kötötték ki, hogy a munkások csak olyan szakszervezetbe lépjenek be, amelyek megtartják

az „erkölcsi törvényt”. Pozitívan foglalt állást a munkások beleszólási, társdöntési jogának kérdésében is.

A következő enciklika (*Pacem in terris*, 1963) még tovább megy, és utalást tartalmaz arra, hogy együttműködés teremthető olyan mozgalmakkal is, amelyek ideológiáját, elméletét a katolikusok nem fogadhatják el. A szociális enciklikák sorában végül jelentős II. János Pál pápa *Laboram exercens* c. 1981-ben kiadott enciklikája, amely teológiai és antropológiai fejtegetések mellett a munka és tőke viszonyának bizonyos átértékelését is tartalmazza, a munka javára, anélkül, hogy bármilyen konkrét gyakorlati megoldásban elkötelezné magát.

A szociális enciklikák az egyház állandó és változó nézeteit tükrözik az utóbbi évszázad társadalmi fejlődéséről, és döntő hatással voltak a katolikus szociális tanítás tartalmára. Ezek teológiai indoklása itt most nem lényeges; a fő mozzanat benne a keresztényi szeretet nevében a szolidaritás, egymás segítése, a szubszidiaritás elvének hangoztatása, az állam paternális gondoskodásának igénylése és a szociális béke (szociális partnerség) hangsúlyozása. Ma a katolikus egyház szociálpolitikai elképzelései nagyjából a szociális piacgazdaság koncepciójával harmonizálnak. Hasonló felfogást képviselnek nálunk is a kereszténydemokraták.

Az evangélikus egyház is kifejtett egyfajta szociális etikát, amely főként a II. világháború után a szolgáló teológiával kapcsolatban fejlődött ki. A fasiszmus tapasztalatai arra indították a protestáns teológusokat, hogy ne elégedjenek meg az evangéliumi keresztény elveknek az egyéni erkölcsre való alkalmazásával. Igen kritikusan vizsgálják tehát a társadalmi intézményeket abból a szempontból, hogy mennyire felelnek meg az erkölcsös, felelős társadalmi cselekvés kritériumainak. Míg a katolikus szociális tanok inkább a konzervatív pártokat termékenyítették meg, az evangélikusok szociális etikája igen közel került a demokratikus szocializmus szociáldemokrata koncepciójához. Bírálják az ipari kapitalizmus intézményeit; szervezetten segítenek a munkanélkülieken, és számos szolidáris akciót inspirálnak a szegények és elesettek megsegítésére.

A (nyugat)német jóléti állam szolgáltatási adatai kezdettől fogva igen imponálóak. Miközben fenntartották a termelési eszközök tőkés magántulajdonát, és egy hatékony, nemzetközileg rendkívül versenyképes, ütőképes nemzetgazdaságot teremtettek, a nemzeti jövedelemnek egyre nagyobb része folyt át az állami jövedelem-elosztás csatornáin. 1986-ban a bruttó nemzeti össztermék 31 %-a, 603 milliárd márka áramlott a nyugdíjbiztosítás, az egészségügyi ellátás, a családi pótlék, a foglalkoztatási politika (munkanélküli segély válfajai, különféle átképzési és egyéb támogatások), szociális segély, lakástámogatás és takarékosági ösztönzések csatornáiba. Ennek 32%-át a vállalkozók, kb. 40 %-át a kormányzat fedezi, a többit a háztartások. A bérekbe és fizetésekbe foglalt, a munkáltatók által fizetendő biztosítási kvóta 1982 óta 40 % (tehát 3 százalékkal kevesebb a magyarországinál).

Mint ezek az adatok már sejteni engedik, a világgazdasági korszakváltás és a neokonzervatív hullám sodra itt is elérte a jóléti államot. A jóléti állam kritikája a nyolcvanas években általánossá vált. E kritikai hullám egyik különös vonása, hogy a neokonzervatívok támadásai gyakran találkoznak az alternatívoknak, „zöldeknek” a kritikájával. A másik döntő sajátosság az, hogy Németországban, mint általában Nyugat-Európában, a jóléti állam neokonzervatív kritikája masszív baloldali ellenállásba ütközött. (Természetesen az Egyesült Államokban is volt a jóléti állam elleni támadásnak ellenzéke, elég itt Galbraith írásaira és a politológia ún. politikai gazdaságtani iskolájának elemzéseire utalni; ezek azonban nem tudtak politikai erővé válni a neokonzervatív előretöréssel szemben.

Melyek a jóléti állammal szembeni leggyakoribb ellenvetések a németországi ideológiai vitákban? A jóléti állam bizonyos válságát senki sem tagadja, csak abban van eltérés, hogy a bírálatok milyen irányba tartanak, és milyen megoldásokat javasolnak a felvetett problémákra.

Baloldali, szociáldemokrata és szociálliberális körökben a jóléti állam „a szociáldemokrata konszenzus folyománya, a legnagyobb haladás, amelyet a történelem eddig látott. Soha azelőtt nem volt ennyi embernek ilyen sok életesélye. Az eredmény tehát teljességgel védelemre méltó”. (R. Dahrendorf). Hasonló idézeteket sorolhatnánk szocialista pártpolitikusoktól neves közgazdászokig. Azonban ők is elismerik, hogy a jóléti állam válságot él át.

A neves svéd közgazdász, Gunnar Myrdal már az ötvenes évek végén megjósolta a szociális ill. jóléti állam határait, és új fejlődési irányokat javasolt. A jóléti állam válsága a mai baloldali-szociáldemokrata kritikusai szerint azonban csak az eszközök, és nem a cél válsága; a fejlődés nem állhat meg az eddigi eszközök alkalmazásánál, amelyek akár diszfunkcionális következményekhez is vezethetnek. Nagyon is meglehet, hogy az eredeti célok megvalósítása az eddigi megoldások elvetésén, és egészen új utak keresésén múlik. Myrdal maga például korán felismerte, hogy az eddigi jóléti állami szolgáltatások további expanziója a zavartalan gazdasági növekedés függvénye, és miután a dinamikus növekedés nem tart örökké, előbb-utóbb pénzügyi válsággal kell szembenézni. Ezért a növekvő állami intervencióval szemben azt javasolta, hogy az állampolgárok közvetlen részvételén alapuló megoldási formákkal kell kísérletezni, amely részvétel jogi kereteit a demokratikus államszervezet határozná meg. Az állam és a piac közötti területen, a civil társadalomban, annak autonóm, nonprofit szervezeteiben kell szerinte keresni a megoldás kulcsát. Ezek tevékenységében az állam csupán normatív támogatási kulcsokkal venne részt, de működésüket tartalmilag nem befolyásolhatná, és nem vonhatná bürokratikus igazgatása alá. Ilyen módon lehetőség nyílnék arra, hogy mind a piac, mind az állam diszfunkcionális hatásait megkerüljék. Az állam ugyanis túlságosan uniformizál és centralizál; ennek folytán sem hatékonyan és költségkímélően nem tudja feladatát ellátni, sem pedig a konkrét igényekhez nem tud rugalmasan alkalmazkodni. Ennek eredménye egy rossz közérzet kialakulása a jóléti állam bürokráciájával szemben, amely éppúgy megteremti a maga elidegenedési tüneteit, mint a piac.

Az informális vagy autonóm szektor egyébként spontán módon is utat tört magának a csináld magad (do it yourself) mozgalmakban, az öntevékeny, közösségi szükségletek ellátására szerveződő csoportokban és az alternatív polgári kezdeményezésekben, egészen a „fekete munka” széleskörű elterjedéséig. Ezt részben a jóléti államnak épp az a sajátossága kényszeríti ki, hogy magas szinten tartja a munkaerő árát, és ezáltal megfizethetlenné teszi a legegyszerűbb szolgáltatásokat.

A jóléti állam hagyományos expanziójának folytatódását olyan tényezők is kizárják, mint a tartós fogyasztási cikkekkel való relatív telítettség, az ökológiai korlátok tudatosulása, a tőkemenekülés veszélye a nagy adók miatt, és a technológiai korszakváltás, amely a munkaerő nagy tömegét szabadítja fel a normál munkafolyamatból. Ez utóbbi miatt már a „munkatársadalom végének” víziója is megfogalmazódott. Nyilvánvaló, hogy a munkanélküliség ezzel összefüggő, elháríthatatlannak tetsző növekedése éppúgy, mint a lakosság korösszetételének radikális megváltozása az idősök javára, megoldhatatlan finanszírozási válságba sodorja a jóléti államot. A reformok tehát elodázhatatlanok. A vita tulajdonképpen arról folyik, hogy egy differenciálatlan leépítés, restriktív takarékosági intézkedések sora legyen-e a megoldás útja, ami végsősoron a jövedelemelosztás revízióját eredményezi a tőkés érdekek javára, vagy pedig ellenkezőleg, egy differenciált stratégia kialakítására kell-e törekedni, mely a jóléti kiadásokat nem csökkentené, csak új csatornába terelné.

Befejezésül már csak annyit kell leszögezni, hogy a jóléti állam elleni támadások mind-
ezideig sehol nem vezettek a jóléti állam felszámolására, sőt, Nyugat-Európában még jelentős
korlátozására sem. A politikai elit úgy látszik, tisztában van azzal, hogy szerzett jogokat
nehezen lehetne egy demokratikus politikai rendszerben megvonni anélkül, hogy politikai
válságot ne idéznének elő. A jóléti állam korábban tapasztalt dinamikus expanziója ugyan
nem folytatódik, de intézményei nem is rendültek meg a neokonzervatív ideológiai támadás-
tól, és nincs szó a jóléti állam leépítéséről, legalábbis a legfejlettebb országokban. Valószí-
nűsíthető, hogy a jóléti állam kiépítése a mai formájában tulajdonképpen befejeződött, és
egyelőre változatlan szinten reprodukálódik. Nyilvánvaló az is, hogy a jóléti politika
célkitűzéseinek teljesebb realizálása a fejlett nyugati országokban is már csak új utakon
történhet. Számunkra a jóléti állam körüli nyugati politikai viták azért is tanulságosak, mert a
szociális állam régi formája nálunk sem tartható fenn. Az államszocialista jóléti modell
alacsony szinten képes volt ugyan a széles tömegek létbiztonságát garantálni, de sem alapját, a
dinamikus gazdasági fejlődést nem volt képes megteremteni, sem a differenciáltabb szük-
ségleteket nem volt képes kielégíteni. A mai gazdasági recesszió és szociális válság körü-
lményei között a sorozatos restriktciók már a szociális állam modellváltozását is eredményezik,
az állampolgári jogosultság elvétől a rászorultság elve irányába tett fordulatot jeleznek. Ha
igaz, hogy egyetlen erőforrásunk a humán tőke, akkor az ebbe való beruházások stratégiai
jelentőségűek. De hogyan finanszírozhatók? Ez az a dilemma, amelyben a jóléti politika,
kormányzati színektől függetlenül, folyamatosan vergődik.

- & -